

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

FAZLI POLAT

710238

SOSYAL DEĞİŞİM VE DİN İLİŞKİSİ
(ERZURUM ÖRNEĞİ)

110238

DOKTORA TEZİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANLARI OF MİLLÎ EĞİTİM

Tez Yöneticisi
Prof. Dr. Niyazi USTA

ERZURUM- 2002

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalının Din Sosyolojisi Bilim Dalında jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Niyazi USTA

Danışman/Jüri

Prof. Dr.

Hüsnü Ezber BODUR

Jüri

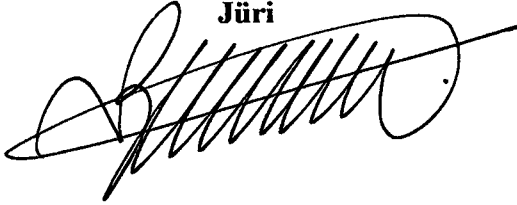
Prof. Dr. Mevlüt ÖZLER

Jüri

Doç. Dr. Vahdettin BAŞÇI

Jüri

Doç. Dr. Ali Rafet ÖZKAN

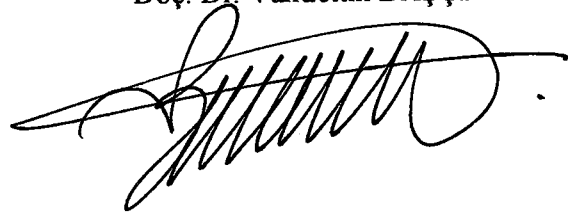
Jüri

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 01/07/ 2002

Enstitü Müdürü

Doç. Dr. Vahdettin BAŞÇI

ÖZET

DOKTORA TEZİ

SOSYAL DEĞİŞME VE DİN İLİŞKİSİ

FAZLI POLAT

Danışman: Prof. Dr. Niyazi USTA

2002- SAYFA: 150

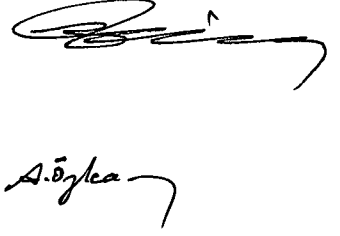
Jüri: Prof. Dr. Niyazi USTA

Prof. Dr. H. Fehmi BODUR...

Prof. Dr. Mevlüt ÖZLER.....

Doç. Dr. Vahdetin BAŞÇI.....

Doç. Dr. Ali Raft ÖZKAN....

Bu araştırma, sosyal değişme ile din arasında bir ilişkinin var olduğu kabülünden hareketle, bunun, bir alan araştırmasıyla, nasıllığını ölçmek için yapılmıştır.

Bunun için önce konunun teorik zemini üzerinde durulmuş, “sosyal değişme faktörleri” çerçevesinde din ile ilgili tutumları tespiti yönelik uygulamanın adaptasyonu yapılmıştır. Söz konusu uygulama ile, dini tutum ve davranışların değişim faktörlerinden etkilenmelerinin sayısal değerlere dönüştürülmesi amaçlanmıştır. Bu uygulama, yirmi ve daha yukarı yaş gruplarından farklı cinsiyetlerin eğitim ve ekonomik düzeylerine göre gruplandırılarak, tesadüfi örneklem yoluyla gerçekleştirilmiştir.

Sonuçlar, deneklerin değişik yaş, cinsiyet, eğitim seviyeleri ve ekonomik düzeylerine göre din ile ilgili tutumlarda farklılıkların olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca sosyal değişmeyle din arasında karşılıklı etkileşimin olduğu ve aralarında, bazı durumlarda pozitif, bazı durumlarda da negatif bir korelasyonun bulunduğu görülmüştür.

Diğer taraftan çalışmamızda, araştırma alanımızdaki din ile ilgili tutum ve davranışları etkileyen faktörlerin önde gelenlerini tespit ederek, bunların deneklerin dini tutum ve davranışlarını nasıl etkilediği üzerinde durulmuştur.

Bu -konuda elde edilen bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkilerle ilgili bulgular yorumlanmıştır.

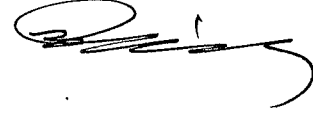
ABSTRACT
Ph.D. Thesis
SOCIAL CHANGE AND RELATIONSHIP OF RELIGION
Fazlı POLAT

Supervisor: Prof. Dr. Niyazi USTA

2002, page:150

Jury: Prof. Dr. Niyazi USTA

.....
.....
.....
.....

This study is carried out to measure howness of the relationship between social change and religion moving from an assumption that such a relationship exists.

For this aim, first theoretical base of the subject is emphasized and attitudes about religion in the context of “factors of social change” are tried to be determined. By an application it is aimed to quantify the influence of change factors on religious attitudes and behaviours. This application is conducted by random sampling among different gender and age groups which are over twenty.

Results show that there are differences among different age, gender, education and economic income groups in terms of religious attitudes. In addition, it is found out that there is an interaction between religion and social change. It seems that these two have sometimes positive and sometimes negative correlations.

On the other hand, major factors of our research area affecting the attitudes and behaviours about religion are tried to be determined, and how these affect religious attitudes and behaviours is emphasized.

Finally, data about the relationship between dependent and independent variables are analyzed.

ÖNSÖZ

Yaşadığımız modern dünyanın toplumları, tarihin hiçbir dönemiyle kıyaslanamayacak kadar hızlı bir değişim sürecine girmiş bulunmaktadır. Artık toplumlar isteseler de bu değişimin dışında kalma şansına sahip değildir. Toplumların gücü artık ne nüfus sayısının ve ne de asker sayısının çokluğu ile ölçülmektedir. Toplumların gelişmişliği ve gücü, o toplumun siyasetiyle, ekonomisiyle, eğitimiyle ve teknolojiyle ölçülmektedir.

Globalleşme sürecine girmiş olan bu yeni dünyada, değişim olgusuna ayak uyduramayanlar, hem fert ve toplum olarak, hem de devlet olarak tarihin karanlıklarına doğru gideceğe benzemektedir.

Cumhuriyetin ilanından sonra ülkemizde, geleneksel yapıdan modernleşme ye geçiş yolunda çok önemli mesafeler almakla birlikte zaman zaman ortaya çıkan siyasi ve sosyal kargaşalar nedeniyle istenilen değişim sağlanamamıştır. Türk toplumunda geleneksel yapı içerisinde en güçlü dinamiğe sahip olan olgu, dindir. Bu değişim sürecinde dinin yerini ve rolünü ortaya koyabilmede Din Sosyolojisi alanındaki uygulamalı araştırmalar önemli bir yere sahiptir. Biz de bu gerçekten hareketle toplumsal değişimde dinin rolünün ne olduğunu belirlemeye çalışırken Din Sosyolojisinin yöntemlerini kullanarak uygulamalı bir araştırma alanı belirleyip üzerinde çalıştık. Toplumsal değişim faktörlerinin en belirginlerinden olan ekonomi, eğitim ve kuşaklar arası zihniyet farklılıkları bölge insanının dini yaşayışı ve kanaatleri üzerindeki etkisini bu üç değişken etrafında ölçmeye çalıştık.

Araştırmamızın, “Giriş” bölümünde problem ortaya konarak, amaç ve varsayımlar, sınırlılıklar, bilgi toplama yolları, görüşme formu, değerlendirme ve bazı tanımlamalar açıklanmaya çalışılmıştır. Birinci bölümde, sosyal değişim ve din ilişkilerinin mahiyeti incelenmiştir. İkinci bölümde, sosyal değişimin din üzerindeki etkisinin Erzurum merkeziyle ilgili genel verilerin değerlendirilmesi yer almıştır. Üçüncü ve son bölümde ise, değişim faktörlerinin örneklem aldığımız bölge insanının dinî yaşayış ve tutumları üzerindeki etkilerinin

belirlenmesiyle ilgili değerlendirmeler yer almıştır. Araştırmanın hemen her bölümünde konuyla ilgili gerekli açıklamalar yapılarak konunun daha iyi anlaşılması sağlanılmaya çalışılmıştır.

Sosyal değişme faktörlerinin kişilerin dinî yaşayış ve tutumları üzerinde mutlak etkisinin olduğu varsayımından hareketle yapılan bu çalışmanın tamamen sınırlı, dar kapsamlı ve hatta bir takım eksikliklerinin olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Bizden sonra yapılabilecek bu tip alan çalışmalarına azda olsa katkımız olabilirse bundan mutluluk duyacağımızı ifade etmek isteriz.

Araştırmamız esnasında katkılarıyla bana en büyük desteğini veren tavsiye ve eleştirileriyle bana yol gösteren, danışmanlığını yapan değerli hocam sayın Prof. Dr. Niyazi USTA'ya teşekkür ederim. Ayrıca çalışma süresince bana vermiş olduğu her türlü destek ve teşviklerinden dolayı Doç. Dr. Ali Rafet Özkan beye de teşekkür ederim. Özellikle anket çalışmalarımnda bana anketörlük yapan tüm arkadaşlara minnet ve şükranlarımı sunarım.

Erzurum 2002

Fazlı POLAT

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	Sayfa No:
İÇİNDEKİLER.....	III
TABLolar LİSTESİ.....	VIII
KISALTMALAR.....	XI
GİRİŞ.....	1
ARAŞTIRMANIN KONUSU VE METODU.....	1
1. Problem.....	1
2. Araştırmanın Amacı ve Varsayımları.....	3
3. Sınırlılıklar ve Zorluklar.....	4
4. Bilgi Toplama Yolları.....	5
5. Görüşme Formu.....	5
6. Değerlendirme.....	6
7. Bazı Tanımlar.....	6

I. BÖLÜM

SOSYAL DEĞİŞME VE DİN İLİŞKİLERİ

A) SOSYAL DEĞİŞME.....	8
1. Kavramsal Açıdan Sosyal Değişme.....	8
2) İçerik Açısından Sosyal Değişme.....	12
3. Faktörel Açıdan Sosyal Değişme.....	15
B) DİN VE TOPLUM.....	19
1. Din Olgusu.....	19
2. Dinî Tecrübenin İfade Boyutu.....	21
3. Sosyal Bir Gerçeklik Olarak Din.....	25
C) SOSYAL DEĞİŞME VE DİN İLİŞKİSİ.....	29
1. Sosyal Değişmede Fonksiyonel Olarak Din.....	30
2. Dinin Sosyal Değişmeyi Engelleyici Tavrı.....	34
3. Sosyal Değişmenin Dinî Yapıya Etkisi.....	37
4. Dinî Lider ve Peygamberlerin Sosyal Değişmeye Tesirleri.....	42

II. B Ö L Ü M

SOSYAL DEĞİŞME VE DİN İLİŞKİSİ ERZURUM ÖRNEĞİ ÜZERİNDE
BİR ARAŞTIRMA

A) ERZURUM İLİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	46
1. Türkiye Haritasındaki Bölgesel Yeri	46
2. İlin Haritası	47
3. İlin Coğrafi Yapısı	48
4. İlin Ekonomik Yapısı.....	48
5. Tarihi Bilgiler.....	50
6. Eğitim ve Sağlık Durumu.....	51
7. Demografik Durumu.....	52
B) ARAŞTIRMAMIZA KATILANLARIN KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ.....	53
1. Cinsiyetlere Göre Dağılım.....	53
2. Yaş Durumları.....	54
3. Medeni Durumları.....	55
4. Öğrenim Durumları.....	55
5. Hanede Yaşayan Fert Sayısına Göre Dağılım.....	56
6. Erzurum'dan Önce Oturulan Yere Göre Dağılım.....	57
C) SOSYO- EKONOMİK DURUMLARLA İLGİLİ YAKLAŞIMLAR.....	58
1. Çalıştıkları İş Kolları.....	58
2. Aylık Kazanç Durumları.....	59
3. 15 Yıl Önceki Ekonomik Durumla Mevcut Durum Arasındaki Kıyaslama.....	61
D) DİNİ VE SOSYAL HAYATA YÖNELİK YAKLAŞIMLAR.....	62
1. Kendini Dindar Hissetme	62
2. Dinî Bilgilerin Öğrenildiği yerler.....	62
3. Dinî Bilgilerin Öğrenilmesi Gereken Yerler.....	63
4. Miras Paylaşımı Konusundaki Yaklaşımlar.....	64
5. Din Hakkındaki Genel Yaklaşımlar.....	65
6. Hayattaki Değişikliklere Bakış.....	66
7. İş Hayatında Kadın Erkek Eşitliği.....	67

8. Başörtüyle İlgili Değerlendirme.....	67
9. Gazete Okumayla İlgili Yaklaşımlar.....	69
10 Meslek Seçimiyle İlgili Yaklaşımlar.....	70
11. Aile İçerisinde Çocukla İlgili Tutumlar.....	71
12. Televizyonda En Fazla İzlenen Programlar.....	72
13. Çocukların Eğitimleri Konusundaki Yaklaşımlar	73
14. Dindarlığın Siyasi Kanaatlerin Belirlenmesinde Etki Gücü.....	75

III. B Ö L Ü M

DEĞİŞİM FAKTÖRLERİNİN DİNİ HAYATA YANSIMASI

A) DİNİ TECRÜBENİN TEORİK İFADELENDİRİLMESİ.....	77
1) Ekonomik Faktörün Etkisi.....	77
a. Ahiret İnancı İle İlgili Düşünceler.....	77
b. İnançlara Bağlılık.....	78
2) Eğitim Faktörünün Etkisi.....	80
a. Kendîni Dindar Hissetme.....	80
b. Ahiret Hayatına Bakış.....	81
c. Kur'an-a Yaklaşım.....	84
3) Kuşak Farklılığı Faktörünün Etkisi.....	86
a. Ahlâk ve Din Olgusu İlişkisi	86
b. Ahiret Hayatına Bakış.....	88
B) DİNİ TECRÜBENİN PRATİK İFADELENDİRİLMESİ.....	90
1) Ekonomik Faktörün Etkisi.....	90
a. Gelir Durumuna Göre Namaz İbadetine Yaklaşım.....	90
b. Gelir Düzeyi ve Dindarlık İlişkisi.....	92
2) Eğitim Faktörünün Etkisi.....	94
a. Eğitim ve Dindarlık İlişkisi.....	94
b. Eğitim Düzeyi ve Namaz İbadetine Yaklaşım.....	95
3) Kuşak Farklılığı Faktörünün Etkisi.....	97
a. Yaş Durumu ve Namaz İbadetine Yaklaşım.....	97
b. Yaş Durumu ve Dini Emirlere Karşı Tutumlar.....	99

C) DİNİ TECRÜBENİN SOSYOLOJİK İFADELENDİRİLİŞİ.....	100
1) Ekonomik Faktörün Etkisi.....	100
a. Ekonomik Düzeye Göre Dindarlıkla İlgili Yorumlar.....	100
b. Toplumdaki Ahlâkî Olguyla İlgili Değerlendirmede Ekonomik Yapının Etkisi.....	102
2) Eğitim Faktörünün Etkisi.....	104
a. Toplumun Dindarlık Durumunun Eğitim Faktörü Açısından Değerlendirilmesi	104
b. Eğitim Düzeyinin Doğum Kontrolüne Bakış Tarzı.....	106
3) Yaş (kuşak) Faktörü.....	107
a. Toplumun Dinî Tutum ve Davranışları Hakkındaki Değerlendirmeler.....	107
b. Toplumsal Ahlâk Konusunun Değerlendirilmesinde Yaş Faktörü.....	108
D) ZİHNİYET VE AHLÂK OLUŞTURMA.....	109
1) Ekonomik Faktör.....	110
a. Ekonomik Duruma Göre Kişisel Gündemin Oluşması.....	110
b. Ekonomik Düzeyin Kişilerin Siyasi Değerlendirmelerine Etkisi.....	112
c. Ekonomik Düzeyin Doğum Kontrolü Konusu İle İlgili Tutumları.....	114
2) Eğitim Faktörü.....	115
a. Eğitimin Dürüstlük İle Dindarlık Arasındaki İlişkiye Bakış Tarzı.....	115
b. Evlenmede Aranılan Kıstasların Eğitim Düzeyine Yansıması...	118
3) Yaş (kuşak) Faktörü.....	120
a. Yaşlara Göre Gündemdeki Konular.....	120
b. Günümüz Hayat Şartlarına Yaklaşımlar.....	121
E) SOSYAL DEĞİŞİM FAKTÖRLERİ VE ANLAYIŞ MEYLİNİN OLUŞUMUNDAKİ BELİRLEYİCİLİĞİ	122
a. Ekonomik Faktörü.....	123
b. Eğitim Faktörü.....	127
c. Kuşaklar Arası Yaşam Faktörü.....	131

SONUÇ.....	134
ANKET FORMU.....	138
ANKET FORMU SORULARI.....	139
BİBLİYOGRAFYA.....	144
ÖZGEÇMİŞ.....	151

TABLolar LİSTESİ

Tablo-1 Yıllara göre nüfus dağılımı oranları	52
Tablo-2 Cinsiyet dağılımı	53
Tablo-3 Yaş grupları dağılımı	54
Tablo-4 Medeni durumlara göre dağılım.....	55
Tablo-5 Eğitim durumunun cinsiyetlere göre dağılımı.....	55
Tablo-6 Hane nüfus sayıları.....	56
Tablo-7 Önceki oturulan yere göre dağılım.....	57
Tablo-8 Yapmakta oldukları iş dağılımı.....	58
Tablo-9 Aylık gelir durumuna göre dağılım.....	59
Tablo-10 Geçim durumunun 15 yıl öncesine göre yapılan kıyastaki değerlendirmeler.....	61
Tablo-11 Dindarlık durumunu belirleyen genel tutumlarla ilgili değerlendirme.....	62
Tablo-12 Dinî bilgilerin nerelerden öğrenildiğinin cinsiyetlere göre farklılığı.....	62
Tablo-13 Dinî bilgilerin nereden öğrenilmesi gerektiğinin cinsiyete göre değerlendirilmesi.....	63
Tablo-14 Miras paylaşımının cinsiyet faktörüne göre dağılımı.....	64
Tablo-15 Dinin gerekliliği konusundaki cinsiyetlere göre dağılımı.....	65
Tablo-16 Günlük yaşamdaki değişikliklerle ilgili tutumların değerlendirilmesi.....	66
Tablo: 17 Kadınlarında erkekler gibi her işte çalışabileceği konusundaki tutumları değerlendirilmesi.....	67
Tablo-18 Kadının kıyafeti hakkındaki değerlendirmelerin cinsiyetlere göre dağılımı.....	67
Tablo-19 Gazete okuma ile ilgili cinsiyetlere göre dağılımı.....	69
Tablo-20 Meslek seçiminde dikkat edilecek yönlerin cinsiyetlere göre dağılımı.....	70
Tablo-21 Ailede kız veya erkek çocuğun önemi ile ilgili Değerlendirmeler.....	71

Tablo-22 Televizyonda en fazla izlenen programların cinsiyetler arasındaki dağılımı.....	72
Tablo-23 Erkek ve kız çocuklarının eğitimi konusunda cinsiyet farklılığını göstermektedir.....	73
Tablo-24 Dindarlık Durumuyla siyasi partilere oy vermeyle ilgili tutumları belirlemektedir.....	75
Tablo-25 Bu dünya ile öteki dünya arasındaki kıyaslamanın değerlendirilmesi.....	77
Tablo-26 Ailenin dindarlık durumu ile ekonomik durumu arasındaki ilişkiyi göstermektedir.....	78
Tablo-27 Eğitim durumuyla kişinin kendisini dindar olup olmadığıyla ilgili tanımlaması.....	80
Tablo-28 Eğitim düzeyine göre bu dünya ile öteki dünya arasındaki mukayeseyi değerlendirme.....	81
Tablo-29 Kur'an okuma durumu ile eğitim faktörü arasındaki ilişkiyi göstermektedir.....	84
Tablo-30 Ahlâki olguyla din olgusu arasındaki mukayesenin yaşlara göre dağılımı.....	86
Tablo-31 Bu dünya ile öteki dünyanın kıyaslanmasında yaş faktörünü göstermektedir.....	88
Tablo-32 Namaz ibadetinin yerine getirilmesindeki yoğunluk ile gelir düzeyi arasındaki ilişkiyi göstermektedir.....	90
Tablo-33 Günlük yaşamda dinî kıstaslara uyma ile gelir durumu arasındaki ilişkiyi değerlendirmektedir.....	92
Tablo-34 Eğitim durumuyla günlük işlerde dinî kıstaslara uyma ilişkisi.....	94
Tablo-35 Eğitim düzeyi ile namaz kılma sıklığı arasındaki ilişki.....	95
Tablo-36 Yaş dağılımına göre namaz kılma sıklığı durumu.....	97
Tablo-37 Günlük işlerde dinî kıstaslara uyma ile yaş farkı arasındaki ilişkiyi göstermektedir.....	99
Tablo-38 Toplumun dindarlık durumunun eskiye oranla değerlendirilmesine ekonomik farklılığın yaklaşım ilişkisini göstermektedir.....	100

Tablo-39 Toplumdaki ahlâkî durumla gelir düzeyi arasındaki ilişkiyi göstermektedir.....	102
Tablo-40 Toplumdaki dindarlık durumuyla eğitim faktörü arasındaki ilişkiyi göstermektedir.....	104
Tablo-41 Eğitim düzeyi ile doğum kontrolü konusu arasındaki ilişkiyi göstermektedir.....	106
Tablo-42 Toplumun dindarlığı ile ilgili yaş faktörü çerçevesindeki yaklaşımlar.....	107
Tablo-43 Toplumdaki ahlâkî durumla ilgili yorumlamalarla yaş faktörü arasındaki ilişkiyi göstermektedir.....	108
Tablo-44 Ekonomik durumla kişilerin gündeminin oluşumu arasındaki ilişki.....	110
Tablo-45 gelir düzeyi ile partilere oy verme zihniyetinin oluşmasındaki ilişkiyi göstermektedir.....	112
Tablo-46 Ekonomik durum ile doğum kontrolü konusundaki düşünce ilişkisini göstermektedir.....	114
Tablo-47 Dürüst ve ahlâklı olmayla dindarlık arasındaki ilişkiyi kurmada eğitim faktörünün farklılığını göstermektedir.....	115
Tablo-48 Eğitim düzeyi ile evlenmede aranması gereken şartlar arasındaki ilişkiyi göstermektedir.....	118
Tablo-49 Gündemdeki konuların yaş grupları arasındaki ilişkiyi göstermektedir.....	120
Tablo-50 Şu anki hayat şartlarının değerlendirilmesi ile yaş grupları arasındaki dağılımı göstermektedir.....	121

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser.
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Atatürk Ü.İ.F.	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bkz.	: Bakınız.
C.	: Cilt
Çev:	: Çeviren
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı.
D.İ.E.	: Devlet İstatistik Enstitüsü
D.P.T.	: Devlet Planlama Teşkilatı
D.T.C.F.	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
E.Ü.İ.F.	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
G.S.M.H	: Gayri Safi Milli Hasıla
G.S.Y.İ.H	: Gayri Safi Yatırım ve İstihdam Harcamaları
İ.S.A.V.	: İslâmi İlimler Araştırma Vakfı
İ.S.B.N	: İslâmi Basım ve Neşriyat
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
T.D.K.	: Türk Dil Kurumu
T.D.V	: Türkiye Diyanet Vakfı
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
TUDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
s	: Sayfa
s.d.	: Serbestlik Derecesi
Yay.	:Yayınları
X ²	: Chi kare
%	: Yüzde

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU VE METODU

1. Problem

Bu araştırmanın problemi, çalışmış olduğumuz Erzurum il merkezinde en belirgin ve etken sosyal değişme faktörlerini tespit etmek ve değişimin dinî algılama, pratik yaşam ve zihniyet oluşumundaki etkileşimleri tespit etmeye yöneliktir.

Sosyoloji daha çok yeni bir bilim dalı olmasına karşın, çok eski çağlardan beri sosyal konular ve değişim, insanlığın dikkatini çekmiştir. Özellikle 18. Yüzyılın sonlarında Fransız İhtilali'nin ve sanayi inkılabının getirmiş olduğu toplumsal problemleri çözme noktasında bir çare gibi görünen sosyoloji, 20. Yüzyılın başlarında felsefi tanım ve yorumlamalardan kurtularak kendi bağımsız çalışma alanını oluşturmuştur. Böylece Sosyoloji, toplumsal olayları, toplumsal kurumları, toplumsal ilişkileri ve toplumsal yapıda meydana gelen her türlü değişme eğilimlerini kendine has geliştirmiş olduğu perspektif ve metotlarla incelemeye başlamıştır¹.

Gerçektende sosyolojinin hemen hemen en temel konusu haline gelen sosyal değişme olgusunu sosyolojinin içerisinden çıkarmaya kalktığımızda geriye pek fazla bir şeyin kalması söz konusu olamayacağını düşünmekteyiz. Sosyal değişme kavramı, canlı bir şekilde güncelliğini devam ettirmektedir. Bu gün sosyoloji, içinde yaşadığımız 21. yüzyıl toplumlarını çepeçevre kuşatan ve toplumların zaman zaman çok süratli bir şekilde sosyal ve siyasal hareketliliklerini gözlemleme çabası içerisine girmiştir.

Ülkemizde diğer toplumlar gibi kendi tarihsel süreci içerisinde, kendi toplumsal ve kültürel koşullarının doğurduğu değişim sürecini yaşamaktadır. Türk toplumu özellikle son yıllarda globalleşme süreci içerisine giren dünya konjonktürü çerçevesinde jeopolitik konumundan dolayı en fazla etkilenen ülkeler arasında ilk sırayı almaktadır. Türk toplumunun geleneksel sosyal yapısının kırsal kesimden tutunda metropol kentlerine varıncaya kadar bu

¹ Mustafa Erkal, *Sosyoloji (Toplumbilim)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1983, s. 11.

değişim rüzgârından süratle etkilenerak kökleşmemiş ve planlanmamış yeni yapılara büründüğü gözlenmektedir. Bu nedenle geleneksel yapının bir unsuru olarak dinî yaşayış biçimleri de bu değişimden nasibini almaktadır.

Bilindiği gibi toplumsal olaylar içerisinde din, çok önemli bir yere sahiptir. Çünkü her din, müntesiplerinin toplumsal yaşayışının tüm alanındaki tavırlarına yön veren bir zihniyeti oluşturur ve bu şekilde kişi dinî olmayan olaylara karşıda bir tavır sergiler. Böylece dinî hayatın farklı ifade biçimleri, kişinin sosyal yaşamının farklı alanlarına nüfuz etmek suretiyle toplumsal yapının unsurlarını etkileme özelliğine sahip olmaktadır².

Ülkemizde Cumhuriyetin ilânıyla birlikte, hemen bir çok alanda değişim teşebbüslerine sahne olmuş ve hukuktan ekonomiye, dilden eğitime kadar bütün kurumlarda yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Buna paralel olarak benimsenen lâiklik ilkesi sonucu, toplumun bir çok kesimlerinde dinin siyasi ve sosyo kültürel alanlardaki etkisi azaltılmış ve dinî alan yalnızca inanç ve ibadet boyutlarıyla sınırlandırılarak³ bir vicdan meselesi olarak tanımlanmıştır. Ancak toplum hayatında önemli bir etkinliğe sahip olan dinin tarihi kültürel bir boyutunun olduğu gözden irak tutulmuş olması ilk dönemlerde bir takım problemleri de ortaya çıkarmıştır. Çünkü o dönemlerde halkın din anlayışının gerçekliği insanın sadece bir yönüne değil bütün yaşamını kucaklayıcı niteliğe sahip olduğu yönündedir. Dolayısıyla halkın yaşadığı ve ona bir hayat görüşü sunan dinin, çeşitli yönleriyle ele alınması din sosyolojisi açısından zaruri bir durum arz etmektedir.

Özellikle, ülkemizde de 1950 li yıllarda diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi sanayi ve teknolojik alanda önemli mesafeler kat etmiştir. Bu sanayileşme sürecine paralel olarak tarımda batı standartlarında olmasa da daha teknik ve modern bir şekilde yapılması yolunda ilerlemeler kaydetmiştir. Özellikle sanayinin yoğunlaştığı batıdaki vilayetlerimiz bu süreçte köylerden ve sanayinin olmadığı illerden süratle göç almıştır. İşte batı kentlerine süratle göç veren en önemli illerimizden ve Doğu Anadolu'nun merkezi durumunda olan

² Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, Çev: Turgut Kalpsüz, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara 1964, s. 37-38

³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Metin Kırıtlı, T.T.K.,Yay., Ankara 1970. s.408.

Erzurum da bu durumda bir yandan göç alırken, diğer yandan da kendi sanayicisini ve tüccarını batıya göç veren bir konumdadır.

Bu şekilde devamlı bir yatay hareketliliğe sahne olan Erzurum ili üzerinde çeşitli konularda bir takım ampirik çalışmalar yapılmış olmasına rağmen bunlarda dinî hayatla ilgili bilgi çok azdır. Bölgeyle ilgili ilk olarak din sosyolojisi alanında 1978 yılında Prof. Dr. Ünver Günay tarafından “Erzurum Kenti ve Çevre Köylerinde Dinî Hayât”adlı ampirik bir çalışma yapılmıştır. Bizde bölgenin dinî yapısının bazı sosyal değişme faktörlerini dikkate alarak hangi tür değişmelerin tesirinde kaldığını araştırmaya çalışacağız. Bu araştırmayı yaparken de zaman zaman söz konusu çalışmaya atıfta bulunarak bir takım karşılaştırmalar yaparak farklılıkları tespitte çalışacağız. Böylece hem genel sosyolojiye ve hem de din sosyolojisine ait bilgilerin ve verilerin daha da netleşmesine katkıda bulunmayı düşünmekteyiz.

2. Araştırmanın Amacı ve Varsayımları

Bu çalışmanın asıl amacı, Erzurum il merkezinde yaşayan insanların dinî inanç, tutum ve davranışlarını tespit etmeye çalışmak ve dinî tutum ve davranışlarla sosyal değişkenler arasındaki ilişkileri tespit ederken ne tür etkilerde bulunduğunu ortaya koymaya yöneliktir. Köyden kente göç eden ve burada yaşamaya başlayan insanların tutum ve davranışlarında bir takım değişikliklerin olmaması mümkün değildir. Çünkü yaşamaya başladığı yeni sosyal yapının kendisine dayattığı bir takım güçlü sosyal faktörler söz konusudur.

İnsanın bu değişim süreci içerisinde dinî tutum ve davranışlarını aynı şekilde devam ettirmesi pek mümkün gözükmemektedir. Bilindiği gibi her hangi bir şeyin algısı, içinde bulunulan şartlar çerçevesinde gerçekleşir. Dolayısıyla kentlerde oturan fertlerin dinî inançlarını, dinî ibadetlerine karşı yoğunluk derecelerini, sosyal yaşamlarında dinî veya dinî olmayan diğer sosyal içerikli toplumsal olayları tespit etmek araştırmamızın genel amacını oluşturmaktadır. Nitekim, değişmeyi takip etmek aynı zamanda din anlayışının ve algılanmasının değişimini de takip etmektir.

Kent yaşamı insanların dinî ve sosyal hayatlarında bir takım değişmelere yol açmaktadır. Bu değişme sürecinde insanı en fazla etkileyen unsurlar ekonomi, eğitim ve sosyal temaslardır. Biz buradan hareketle araştırmamızın varsayımlarını şu üç temel faktör etrafında formüllemeye çalıştık.

1. Bilindiği gibi insanların, yaşamlarında onların dinî ve sosyal yaşamlarına etki eden en önemli faktör ekonomik faktördür. İşte buradan hareketle fertlerin ekonomik refah düzeylerine göre dinî inançlarını, ibadetlere bağlılıklarını ve dinle ilgili değerlendirmelerini etkileyebileceği varsayılmaktadır.

2. Ayrıca eğitilmiş insanların, eğitim almamış insanlara oranla eğitim süreci sayesinde kazanmış oldukları bilgi görgü ve sosyalleşmenin sonucunda yine dinî inanç, ibadet ve dinle ilgili değerlendirmelerini etkileyebileceği varsayılmaktadır.

3. Hemen bütün toplumlarda ve kültürlerde yaşlılarla gençler arasında ve sosyalleşme biçimleriyle sosyal olayları değerlendirme noktasında düşünce ve davranış farklılıklarının bulunduğu görülmüştür. Bu farklılıkların, onların dinî kanaat, inanç ve hayat tarzlarına yansiyabileceği ve ferdin yaş durumunun, yukarıdaki dinle ilgili alanları etkileyeceği varsayılmaktadır.

3. Sınırlılıklar ve Zorluklar

Araştırma alanımızı Erzurum merkezinde şu anda ikamet eden fertler oluşturmaktadır. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi Erzurum Doğu Anadolunun en eski tarihi mirasa sahip bulunan yerleşim birimlerindendir. Yine bu gün de gerek ekonomik ve gerekse hizmet sektörlerinin merkezi konumunda olan Erzurum'un örneklem seçilmesinde en büyük saiklerden birisi doğup büyüdüğümüz bu çevreyi çok iyi tanımamızdandır. İkincisi ise, bir yandan kalitesizi göç alan ve bir yandan da kaliteliyi göç vererek sürekli bir sosyal hareketliliğin yaşanması, bu hareketliliğin toplumsal değişmeye nasıl yansıdığı konusu dikkatimizi çekmiştir. Üçüncüsü ise, 1978 yılında bölgenin dinî hayatıyla ilgili çalışmanın yapılmış olması bizim için o tarihten günümüze kadar sosyal hayatta ve dinî algılamalarda ne tür bir değişime uğradığını tespit ve yorumlamalarda bulunabilme olanağı tanınmasındandır.

Araştırma alanımız olan Erzurum merkezinde nüfusun fazla olması nedeniyle çalışmamızın bir yönünün de dinî hayatın incelenmesi olması hasebiyle kişilerin dinle ilgili mülâhazalarının ancak 20 yaş civarlarında daha da netlik kazanacağı var sayılarak, 20 yaş ve üzeri örneklem alınmıştır. Çalışma alanımızda halen 1997 yılı nüfus sayımına göre 298 000 kişi yaşamaktadır. Bu çalışmada ilin hemen her mahallesinden örneklem alınmış ve mümkün mertebede farklı aile bireyleriyle görüşülmüştür. Toplam 800 kişiye ulaşılmış, bunlardan 485'i erkek 315'i kadın deneklerden oluşmaktadır. Bu itibarla araştırmanın sonuçlarının geçerliliğinin söz konusu sınırlılıklar içerisinde değerlendirilmesi gerektiği gözden uzak tutulmamalıdır. Ancak bu nevi çalışmaların ulaştığı ortak sonuçlardan hareketle bir genellemeye ulaşılabilir.

4. Bilgi Toplama Yolları

Kişilerin olaylar karşısındaki tutum ve davranışlarını öğrenmenin en doğru yolunun görüşme (mülakat) ile sağlanabileceğini düşünmekteyiz. Zaten sosyolojik araştırmalarda çok sıklıkla baş vurulan bir teknik⁴ olduğu bilinmektedir. Bu çalışmada bizzat deneklerle tek tek görüşülerek, anketle ilgili anlaşılmayan noktalar olduğunda izah edilip yanıtlanması sağlanmış ve güvenilir bilgi elde edilmeye çalışılmıştır. Zaman zaman gözlem tekniği kullanılarak çalışmayla ilgili serbest görüşmeler esnasında ilginç açıklamalar da not alınıp değerlendirmelere katılmıştır.

5. Görüşme Formu

Görüşme formunun hazırlanmasında, temel kıstaslara uyma açısından bilimsel araştırma tekniklerinden ve Din Sosyolojisi ile ilgili saha araştırmalarından yararlanılmıştır. Konunun, fertlerin dinî inanışlarının, dinî pratiklerinin ve dinî zihniyetlerinin ölçülmesine yönelik bir çalışma olması ve konunun hassasiyeti nedeniyle de soruların çok dikkatli seçilmesine özen gösterilmiştir. Bununla birlikte soruların asgari düzeyde tepkiyle karşılaşılabilmesi ve araştırmanın güvenilirlik ve geçerliğini tehlikeye sokmayacak şekilde düzenlenmesi için son derece gayret gösterilmesini

⁴ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 2. Baskı, (Yayınevi Yok) Ankara 1982, s. 175.

gerektirmiştir. Soruların denekleri fazla güç durumda bırakmaması açısından gayet net ve anlaşılır olmasıyla birlikte çok fazla soru bombardımanına tutmayarak bıktırıcılığını önleme noktasında gayret gösterilmiştir. Sorular kapalı uçlu sorular şeklinde hazırlanmıştır. Bazı sorularda deneye fikir beyan edebilme olanağı sağlanması için “diğer” seçeneğini de koyduk. Anket soruları üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, fertlerin kişisel özelliklerini, ikinci bölümde dinî inanış ve tasavvurlarını, üçüncü bölümde ise dünyaya bakış açısını ölçmeyi amaçlayan toplam 49 soru sorulmuştur. Bu sorular, deneklerin belli noktalarda yoğunlaşmasını önlemek içinde harmanlanmıştır.

6. Değerlendirme

Çalışmamızla ilgili anket formlarından elde ettiğimiz bilgiler, bilgisayara kodlanmış, ve yine bilgisayarda S.P.S.S. istatistik programıyla değerlendirilmiştir. Önce düz çizgiler halinde tek boyutlu tablolar alınmış, daha sonra bağımsız değişkenlerle bağımlı değişkenlerin arasındaki çapraz ilişkilerin değerlendirildiği çok boyutlu şekilde tablolar düzenlenmiştir. Veriler, X^2 (ki-kare) ye göre değerlendirilmiş, böylece değişkenler arasındaki ilişkinin anlamlı olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu değerlendirme tekniği, farklı değişkenlere göre çeşitli tutum ve davranışların değişmesindeki anlamlılığı ortaya koyması bakımından tercih edilmiştir. Araştırmamızın güven seviyesi $P = 05$ tir. Bu araştırma verilerinden elde ettiğimiz ki-kare (X^2) değeriyle, elde edilen değerler arasındaki farkın anlamlılığında % 5 hata payının mevcut olduğunu göstermektedir.

7. Bazı Tanımlar

Dinî yaşayış: Kişinin kabul etmiş olduğu dinin akîde (inanç) amel (ibadet) ve ahlâk (bireysel veya toplumsal davranış) yönlerini benimseyerek onlara bağlılık gösterip, hayatına geçirmesidir.

Dinî inanç: Ferdin dünyasının dinî yönüne ait olan tasavvur ve bilgilerin tümünü oluşturur⁵.

⁵ David Krech, Richard Ş. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji*, Çev. Erol Güngör, Ötüken Yay., İstanbul 1970, s. 179.

Dinî otorite: Din kurucusu, dinî lider, önder ve Peygamber anlamında kullanılmaktadır. Bunlarda yeni dinin mensuklerini ortaya koyan ve dinle ilgili soruları cevaplayan çevresine tanıtan ve inananları etrafında toplayarak onları çekip çeviren bir misyona sahiptir.

Dinî tecrübe: Kutsalın tecrübesi şeklinde tanımlanan dinî tecrübe, kişinin dinî inançlarının, algılarının ve dinden ne anladığının tümünü oluşturmaktadır.

Dinî tutum: Kişinin kendisine ve etrafındaki herhangi bir obje veya olaya karşı, dini inançlara dayanarak organize ettiği ve onu düşünce, duygu ve davranışlara hazırlayan durumdur⁶.

Dinî yapı: Toplumsal yapıyı meydana getiren fertlerin farklı dinî yaşamlarının ortaya koyduğu ifadelendirmelerin görünümüdür. Toplumdaki dinî gruplar, cemaatler ve dinle ilgili bütün müesseselerin yapılanması ve aralarındaki ilişkilerin ve bu ilişkilerden doğan hareketliğin tümünü ihtiva etmektedir.

Sosyalleşme : Topluma hazırlanma ve katılma süreci. Bireyin içinde yaşadığı toplumun kültürünü ve toplumdaki rolünü öğrenerek toplumla bütünleşmesi anlamına gelen sosyal süreç⁷.

Toplumsal yapı : Sosyal tabakalaşma, toplumda ekonomi, eğitim, aile, din, siyaset gibi temel sosyal kurumların karşılıklı ilişkilerinden oluşan bir bütünlüktür⁸.

⁶ Mehmet Bayyigit, *Üniversite Gençliğinin Dinî İnanç, Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Bursa, 1989, s. 7

⁷ Sezgin Kızılcık-Yaşar Erjem, *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Atilla Kitabevi, Ankara 1994, Sosyalleşme maddesi, s. 383.

⁸ Kızılcık, a.g.e., s. 419.

I. BÖLÜM

SOSYALDE GİŞME VE DİN İLİŞKİLERİ

A) SOSYAL DEĞİŞME

1. Kavramsal Açıdan Sosyal Değişme

Sosyal değişme olgusu sosyoloji biliminin ve hatta sosyal bilimlerin hemen bütün dallarının ilgi odağı haline gelmiştir. Var olan her şey bir değişim içerisinde. Hele insan söz konusu olduğunda bu olgudan uzak tutulması mümkün değildir. Değişim; değişmeyen toplum yoktur ve değişim olmasaydı sosyolojide olmazdı dedirtecek kadar önemli bir olgudur. Öyleyse sosyolojiyi sadece toplum bilimi olarak değil, aynı zamanda değişimin de bilimi⁹ olarak görmemiz doğru olacaktır. Değişim olgusunun toplum bilimlerinin baş köşesinde bu denli önemli bir yer işgal etmiş olması, ve determine edilemez karakteri itibarıyla sosyal bilimcilerin daha nesnel ve nicel çalışmalar ortaya koymasını gerektirdiği kanısındayız.

Sosyal değişimin ne olduğunu anlamak için önce “sosyal” ve “değişme” kavramlarının ne gibi anlamlar içerdiğine bakmak doğru olacaktır. “Sosyal” kavramı Latince “Socius” sözcüğünden türetilmiştir. Socius’un anlamı ise, birlikte oluş ve aklımıza gelen ilk şey insan eylemi ve bunun ele alınış tarzıdır. Şu halde “sosyal” kavramı fertle birlikte doğuştan var olan bir özelliktir. Çünkü fert var olduğu sosyal yada fiziki çevresini etkilemek istediği gibi, aynı zamanda etkilenen bir varlıktır. Fertteki bu özellik kendinde var olan fitriliğin sebebidir¹⁰. Ferdin bu yapısal özelliğinin sonucu, sosyal yapı içerisinde değerlendirildiğinde dinamik bir fonksiyon içeriği ortaya çıkmaktadır¹¹. Bu da bizi değişim olgusunun fertte var olan bir özellik olduğu sonucuna götürür. Değişmeyi bir istikrarın ve tutumların değişerek başka bir şekle dönüşmesi şeklinde ele aldığımızda, insanın davranışlarını değiştirmesi talebiyle karşılaşılmaktadır. Tutumlar ise, insan için uzun bir süreçte kazanıldığı ve bu günden yarına vazgeçemeyeceği öğeler olması

⁹ Nur Vegin, “Değişim ve Süreklilik”, *Türkiye Günlüğü*, sayı: 25, Ankara 1993, s. 5-7.

¹⁰ Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir*, Çev: Nilgün Çelebi, Ankara 1994, s. 20

¹¹ Barlas Tolan, *Sosyoloji*, Teori Yay., İstanbul 1993, s. 276

yönüyle insanı son derece ürküten bir durumdur. Çünkü alışkanlıklar yeni durumun yaratabileceği tedirginlikler karşısında bir nevi güvence sağlayan sığınma davranışlarıdır. Örfler, adetler gelenekler bu kategoriye örnek gösterilebilir.

Değişim kavramına gelince; bu anlamda bir çok kavram kullanılmaktadır. Mesela: Değişim, gelişme, evrim, ilerleme, gerileme, terakki, tekamül, teceddüd, yenilenme, modernleşme, çağdaşlaşma, yükselme, çöküş, v.s. Bu kavramların hemen hepsi bir değer ifade ettiğinden subjektiviteye de açık olduğu bir gerçektir. Sosyal bilimciler değişim vakasını farklı anlamlarda kullandıklarında, çeşitli süpekülasyonlara yol açılmaktadır. Bu kavramlar içerisinde bir değer ifade etmeyişi açısından en doğru olanı, “değişim” (change) kavramıdır¹² ki buda, bir halden başka bir hale geçiş ya da önceki durum veya davranıştan farklılığı ifade etmektedir. Değişme canlı-cansız bütün varlıkları kapsayan, adeta zorunlu bir yasadır.¹³ Sokrates’in “En iyi bildiğimiz şey, her şeyin değiştiğidir” ifadesi bu gerçekliği en güzel şekilde dile getirmektedir. Bir diğer yönüyle sosyal değişme, toplumsal ilişkileri belirleyen kurumların, değerlerin (value) değişmesidir. Buna göre değişme; anlam ve değerlerde ve nihayet, sosyal yapıda meydana gelen değişimleri içermektedir.

Toplumsal değişmeyle ilgili yaklaşımlara bakıldığında, büyük boy, orta boy ve küçük boy teoriler olmak üzere üç yaklaşım biçimine rastlanmaktadır. Biz bu konunun anlaşılmasında yardımcı olacağı kanaatiyle bu teorilere kısaca değinmeyi yararlı bulmaktayız.

Büyük boy teoriler: Makro ya da global kuramları içermektedir. Bütün insanlığı kapsayan toplumsal değişme kuramları oluşturulmuştur. Toplumsal gelişmenin genel yasalarını bulmaya çalışan büyük boy kuramlar, toplumsal değişim kurallarını bütün toplumlara şamil kılarlar. Değişik yaklaşımlardan hareket ederek bu kuramsal yaklaşımları üç kategoride ele almamız mümkündür. Bunlardan birincisi, organizmacı yaklaşımlardır. Bu kuramın genel özelliği, toplumun bir organizmaya benzetilerek doğan, büyüyen, gelişen ve ölen bir

¹² Selahaddin Polat, “Hz. Peygamber’in Sünneti ve Değişim”, *Değişim Sürecinde İslâm*, T.D.V. Yay., Ankara 1997, s. 15

¹³ Kızılcılık, a.g.c., *Değişme Maddesi*, s. 102

özelliğe sahip olduğu vurgulanmaktadır. Bu kuramın başlıca temsilcileri İbn-i Haldun, Alfred Kroeber ve Arnold Toynbe'dir. İkincisi evrimci yaklaşımdır. Bu yaklaşımda da insanlığın belli bir tarih sürecinde gelişip ilerlediği öne sürülmektedir. Yani insanlar evrimleşme sonucu değişime uğramaktadır. Bu yaklaşımın en önemli temsilcileri ise, Agust Comte, Herbert Spencer, Max Müller ve Emile Durkheim'dir. Üçüncü yaklaşım ise, diyalektik yaklaşımdır. Bunlar da insanlığın gelişim çizgisinin, çelişki ve çatışmalarla diyalektik bir süreç içinde oluştuğunu kabul eder¹⁴.

Orta boy teoriler de ise, yapısal- fonksiyonel yaklaşım ve çatışmacı yaklaşım olmak üzere iki yaklaşım modeli ile ifade edilmiştir. Fonksiyonel yaklaşımda, toplumun tümünü değil, toplumsal yapıyı oluşturan unsurlardaki değişimleri konu edinir. Persons, toplumsal sistemlerin yapısını ve değişimlerini izahta, işlevsel modeli benimsemiştir. Yapısal işlevsel model, tanımı gereği farklı değişkenler arasındaki ilişkiyi, yani, birinin değiştiği zaman ötekilerin de ona bağlı olarak değişeceği ilkesini temel almaktadır¹⁵. İşlevsel modelin karşısında yer alan çatışmacı model özellikle Avrupa ve Amerikan toplumlarında, gerçekleşen teknolojik gelişme ve sosyal gruplar arasında meydana gelen çelişkiler ve çıkar çatışmalarının toplumsal yapıda önemli dönüşümler meydana getirmiş olması gözlemlenerek oluşturulmuştur. Buna göre, Ralf Dahrendorf ve Levis Coser gibi düşünürler, değişim ve çatışma olgularından hareketle, değişmeyi analiz ederken, toplumun çatışma halindeki parçalarından meydana geldiğini ve toplumsal değişimin dinamiğinin bu parçalar arasındaki çatışmalarla ortaya çıktığını söylemişlerdir¹⁶.

Küçük boy teoriler; gerek büyük boy teoriler ve gerekse orta boy teorilerin, toplumu makro düzeyde ele almalarındaki yetersizliği telafi için ortaya çıkmışlardır. Küçük boy teoriler, genelde sosyal psikoloji tarafından geliştirilmiş teorilerdir. Burada birey-birey, birey- grup, grup-grup ilişkilerinden hareket ederek toplumsal değişmeyi açıklamaya çalışmıştır. Bu teorinin en önde

¹⁴ Metin Öztürk-Mustafa Kemal Coşkun, *Sosyoloji*, M.E.B. Yay., Ankara 1999, s. 206-211.

¹⁵ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, 4.b., İstanbul 1985, s. 281.

¹⁶ Alev Erkilet, *Çağdaş Sosyal Değişme Teorilerinin Sınıflanmasına İlişkin Bir Deneme*, Yayınlanmamış (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1985, s. 234-236.

gelenleri, Kurt Lewin ve C. Homans'dır. Levin bireysel değişimin ancak grup süreçleri yoluyla değişeceğini vurgularken, Homans, grubun toplumsal niteliğini belirleyerek, bireyin grup yoluyla topluma bağlanacağını ve onu etkileyeceği gibi onun tarafından da etkilenme sürecine gireceğini vurgulamaktadır¹⁷.

Sosyal değişmeyi açıklama gayreti içinde olan bir çok sosyolog, değişimin niteliği ve nedenleri hakkında birbirlerinden farklı ölçütler ve farklı kavramlar kullandıklarından dolayı ortaya bu yaklaşım modelleri çıkmıştır¹⁸. Sosyolojide ki toplumsal değişme teorilerinin işlevlerine baktığımızda, Comte, Spencer, Marx gibi sosyologlar toplumu materyalist bir yaklaşımla bir organizmaya benzeterek teolojik, metafizik ve pozitivist aşamalardan geçtiğinden hareketle ilkel bir örgütlenme biçiminden uygar bir yapıya yönelişin rotasını belirlemeye çalışmaktadırlar. E. Durkheim ve F. Tönnies gibi sosyologlar ise, insanın biraz daha sosyal yapısını ve ruh dünyasını dikkate alarak bireyselliğe ve (organik) dayanışmaya dikkat çekerek, çalışma hayatındaki iş bölümünü ve ahlâkiliğin önemini ön plana çıkararak daha düzenli bir toplumsal değişim modeli oluşturmaya çalışmışlardır. Bu çabaları, batı toplumlarının XVII. yüzyıl sonrası içerisine düşmüş oldukları siyasî ve sosyal problemlerin çözümüne yönelik olduğunu görmekteyiz¹⁹.

Yine bu sosyologlar, değişme olgusunu açıklarken referanslarını, XVIII. yüzyılda gerçekleşen sanayi inkılabıyla beraber, XIX. yüzyılın başlarından itibaren baş gösteren batı dünyasındaki köklü değişimlerden almaktadırlar. Bu nedenle sosyologların büyük çoğunluğunun da danışma çerçevelerini hemen hemen aynı referans noktaları oluşturmaktadır. Özellikle modern sosyoloji de nesnel alanını burada konumlamaktadır. Her ne kadar savaşların, büyük göç olaylarının ve bir takım tabîî olayların sonuçlarının da toplumsal değişimlere yol açtığı bilinse de, buradaki değişim olgusunun ifade ettiği anlam bunları içermemektedir. Biz de buradan hareketle değişmeyi açıklamaya çalışacağız.

Özellikle II. dünya savaşı sonrasında toplumsal yapılarda meydana gelen değişimlerin neden olduğu sorunlar, sosyolojinin ilgi alanlarından biri olarak toplumsal değişme hakkında teorik ve deneysel araştırmaların önem kazanmasını

¹⁷ Kongar, a.g.e., 204-205

¹⁸ Kongar, a.g.e.,s. 61

¹⁹ Ergun Yıldırım, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, Bilge Yay, İstanbul 1999, s. 37

sağlamıştır. Günümüzde ise toplumsal değişme, toplumun bütün bireylerini kapsayacak şekilde etkili ve hızlı olmaktadır. Bu durumu ifade için “sıkıştırılmış tarih” kavramı kullanılmaktadır²⁰. Toplumsal değişmenin en temel belirleyicisi-ırka veya sınıfa dayanan hiçbir üstünlük veya ayırıcı nitelik söz konusu olmaksızın- tamamen halkın kendisidir²¹. Bu nedenle toplumsal değişme olgusu, özellikle günümüz toplumlarının hayatında en önemli konulardan birisi olması itibariyle modern sosyolojinin odak noktasında yer almıştır.

2) İçerik Açısından Sosyal Değişme

Değişim asla bir hareket değildir. Yani toplumsal hareketlilik bir değişim olamaz, fakat değişime giden bir yol olarak görebiliriz. Buna göre değişim bir sonuçtur. Değişim belli bir tarihsel dönem içerisinde, doğada, insanda ve toplumda gözlenebilen başkalaşmalar ve farklılaşmaların tümüdür²². İnsan için her doğan gün yeni bir hayatın başlangıcı, her an zaman içerisinde yeni bir andır. Yunanlı filozof Herakleitos, bir kişinin bir nehirde iki kez yıkanamayacağını belirtmiştir²³. Nehirde ikinci kez yıkanan kişi durumu fark etmese de aslında nehirdeki su değişmiştir. Bu saptamada aslında nehirde veya suya girende bir değişiklik söz konusu değildir, ancak her iki giriş arasında bir zaman kesiti vardır. Bundan dolayı toplumdaki değişmeyi, belli zaman kesitleri arasında belirlenen iki durumun karşılaştırılması sonucu daha net olarak açığa çıkarmasıyla mümkündür. Bu değişimin her hangi bir yöne doğru olma durumunun önemi yoktur. Yani toplumsal değişme ilerleme anlamına geldiği gibi gerileme anlamını da ihtiva eder.

Toplumsal değişme her toplumda aynı süreçte ve aynı etkide olmayabilir. Hatta değişimi etkileyen bir faktörün aynı toplum katmanlarında dahi farklı tezahürlerle algılanması ve etkilenmesi söz konusu olabilir. Yani değişime katılma noktasında toplumun tüm katmanları eşit katkıda bulunmayabilir. Örneğin, toplumun üst tabakasını oluşturan kesimin demokratikleşmeye olan

²⁰ Z. Bigniev Brzezinski, *Kontrollden Çıkmuş Dünya*, Çev: H. Mengemencioğlu, T.İ.B. Yay., İstanbul 1996, s.7.

²¹ Şaban Ali Düzgün, *Din Birey toplum*, Akçağ Yay., 1997, s. 69.

²² Tolan, a.g.e., s. 276.

²³ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Çev. Hüseyin Özcel-Cemal Güzel, Ayraç Yay., Ankara 2000, s.551.

katkısı alt tabakayı oluşturan kesimden hem daha fazla etkide bulunması ve hem de daha süratli katılımda bulunması söz konusudur²⁴. Sonuçta “değişme” kavramını toplumsal gerçeğin tümünü kapsayacak şekilde ifade eden evrenselleşmiş nesnel ve bilimsel bir kavram oluşu nedeniyle bir değer yargısı da ifade etmez²⁵. Oysa değer yargısı taşıyan ve belli yönlerde belli amaçlar doğrultusunda bir değişmeyi ifade eden ilerleme, gelişme, kalkınma veya gerileme, çözülme ve bozulma gibi kavramlar genellikle ekonomik ve kültürel anlamlar içermektedir. Genellikle az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin ekonomik, toplumsal ve kültürel bakımdan kendisinden daha ileride olan ülkelerin modelini temel alan ve bir değişme göstergesi olarak belirlenen modernleşme ve çağdaşlaşma kavramları ise, toplumsal değişimin daha çok siyasal anlamlarını çağrıştırmaktadır. Toplumların başka toplumlara karşı ekonomik, siyasal ve askeri güçlerinin üstünlüğünü sağlama arzusu ve diğerlerini etki alanları içerisine alma idealleri o toplumdaki değişimi harekete geçiren en önemli faktördür.

Hemen tüm sosyoloji kaynakları değişimi ilkel toplumlardan tarım toplumuna buradan da sanayi toplumuna ve son olarak da bilgi toplumuna geçiş tarihsel süreç olarak kabul etmektedir. Ancak bu süreçte insanlık tarım toplumuna geçtikten sonra yerleşik bir düzen kurarak yaşam biçiminde sosyal, ekonomik ve siyasi yönden olduğu kadar kültürel yönden de önemli değişiklikler meydana getirmiştir. İnsanlığın tarımla uğraşması din ve kültürlerinde de önemli değişikliğe vesile olmuştur. Ayrıca yerleşik hayata geçişten sonra toprağın mülkiyetine sahip olmanın akabinden toplumsal sınıflaşmalarında ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu durum toplumsal yapılarda çeşitli biçimlenmelere de kapı açmıştır. Toplumsal değişimin en önemli aşaması olan sanayi toplumu, insanlığın yepyeni bir şekle girdiğini, ekonomide kapitalizmi, siyasal yapıda liberalizmi, hukukta korunmaya muhtaç sosyal sınıfları koruyucu yasalar belirlenmesiyle yepyeni bir zihniyetin doğmasına vesile olmuştur²⁶. Örneğin, büyük geleneksel aile yapısından küçük çekirdek aile yapısına doğru gidiş, değer yargılarındaki yeni anlayışların doğmasına yol açmıştır. Özellikle XIX. Yüzyıl

²⁴ İ.Erol Kazak, *İbn-i Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat*, İstanbul 1984, s. 198.

²⁵ Amiran Kulkan Bilgeşev, *Genel Sosyoloji*, Filiz Kitabevi, 4.b., İstanbul 1986, s. 266.

²⁶ Nur Serter, *Giydirilmiş İnsan Kimliği*, Der Yay., İstanbul 1996, s. 155-156.

sonrası batıda meydana gelen sanayi ve endüstri inkılabının kurmuş olduğu dünyadaki yaşayan toplumların zihniyetlerindeki meydana gelen değişim, bu durumu çok daha net bir şekilde anlatmaktadır. Çünkü buradaki değişim evrenselleşmiş bir durum arz etmektedir. Klasik şehirleşmenin yerini sanayi merkezli metropol kentler oluştururken ve burada yaşayan toplumlar adlandırılırken dahi bu isimle (sanayi toplumu) adlandırılmıştır. Burada şunu unutmamak gerekir ki değişim, yerel kültürün kaybı yada yok oluşu olarak değerlendirilmemeli, aynı zamanda değişimin sebep olacağı yaratıcılıktan faydalanılması ve hatta kazançlı olunabileceği düşünülmelidir. P. Sorokin, toplumlarda hemen her zaman içten ve dıştan kaynaklanan değişiklik ortamlarının olduğuna ve bir toplumun uzun süre değişikliğe uğramadan varlığını sürdürmesinin imkansızlığını vurgulamaktadır²⁷.

Değişimin sürekliliği ve evrenselliğinin yanında, onu geçici olarak durdurmak yada yönünün belirlenmesini sağlamak, birazda o toplumun yapısıyla alakalıdır. Zaten hiçbir toplumsal değişim, toplumda var olan mevcut yapıyı birden bire atarak tamamen farklı ve yeni bir yapıya dönüştüremez. Çünkü bir denge ve düzenin bozularak başka bir şekle dönüşmesi, alışkanlıkların değişmesi talebiyle beraber gelmektedir. Alışkanlıklar ise, uzun bir zaman süreci içinde, belli bir tecrübe sonucu tutarlılığı ve sağlamlığı anlaşılmış, insanın hayatla uyumlu ilişkiler kurmasını sağlayan tutumlardır. Alışkanlıklar kişinin yaşam boyu karşılaştıkları tehlikelerin tehditlerine karşı tedirginliğini azaltır. Sosyal yaşantımızda bilinmezlerin rahatsız edici ortamından kaçarak, alışkanlıklarımızın daha istikrarlı kollarına sığınırız²⁸. Fakat değişim , her toplumun tabiatında saklı bir süreçtir. Tıpkı insanın nefes alışverişi gibi tabii bir süreç olan değişimden, toplumların kaçmaları yada ona karşı koymaları söz konusu değildir. Mamafih her toplumun, değişimin dinamiğini kendi bünyesine uygun dinamiklerden almasının yanında²⁹ dış etkenlerin katkısını da gözden uzak tutmamak gerekir. Yine uzun vadeli düşünüldüğünde değişim, bir önceki durumdan daha kompleks ve daha ileriye yönelik aşamalar kat eder³⁰. Toplumu

²⁷ Sezgin Kızılcık, *Sosyoloji Teorileri*, Emre Yay., Konya 1994, s. 528-529

²⁸ Naci Bostancı, *Kültür ve Değişme*, Hamle Yay., İstanbul 1990, s. 49.

²⁹ Muhammet Nakavi, *Batılılaşma Sosyolojisi*, Kevser Yay., İstanbul 1992, s. 184.

³⁰ Anthony D. Smith, *Toplumsal Değişme Anlayışı*, Çev: Ülgen Oskay, Gündoğan Yay., Ankara 1996, s. 47.

etkileyen köklü değişimler³¹, yeniden yapılanmayı da hazırlar.

Değişimde zamanın miktarı önemli bir ayırımdır. Genelde uzun zamanlı değişimler toplumun kendi dinamiğinden kaynaklanan ve herhangi bir müdahale olmadan gerçekleşen *serbest değişimlerdir*. Kısa zamanda gerçekleşen değişimler ise toplumun katkısının olmadığı harici faktörlerin tesiriyle gerçekleşen değişimlerdir ki bu, baskıyla ortaya çıkan *zoraki değişimdir*.³² Bu durum siyasal alanda olabileceği gibi, tabii şartların ortaya çıkardığı bir zorlama da olabilir. Diğer taraftan toplumsal hayatın çeşitli kesimlerindeki değişim hızları arasındaki farklılıklara dikkat çeken F. W. Ogburn kültürel gecikme (cultural lag) varsayımıyla materyal kültür dediği teknolojiye hızlı değişimi, materyal olmayan kültür diye ifadelendirmeye çalıştığı din, aile ve siyaset kurumundaki yavaş değişiklik arasındaki zaman bakımından eş değer olmadığını ifade etmektedir³³. Netice itibarıyla değişim, insan tabiatıyla alakalı bir olgudur. Çünkü insan tabiatında monotonluktan kurtulmak psikolojik bir ihtiyaçtır. Tek tip ve kalıplaşmış bir yaşam biçimi, ne kadar mükemmel ve verimli olursa olsun ve her ne kadar emniyetli olursa olsun insanı ruhsal olarak zaman sonra bir takım gerilimlere sürüklemektedir. İşte insan bu durum karşısında değişiklikler arama yoluna girer. Bu değişiklikleri istikrar ölçüleri içerisinde gerçekleştirmeyi planlayan insan, zamanla kendisini akan bir selin önünde sürüklenen bir cisim gibi bulmaktan da kurtulamayabilir.

3. Faktörel Açıdan Sosyal Değişme

Sosyal değişme tedricen gerçekleşir. Belirli bir dereceden sonrada tamamen bir yapı değişikliğine dönüşür. Değişmeye neden olan etkenlerin baskısı yönünde, bir bölgede yerleşmiş özelliklerden hem eskisine, hem de yenisine ait olanların derecelenmesi gözlemlenebilir. Hem yerleşmiş özellikleri, hem de derece derece değişmiş olanları ile toplumlar, yinede işlevsel bütünlüklerini devam ettirirler.³⁴

³¹ Serter, a.g.e., s. 157.

³² Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri*, M.Ü.İ.F. Vakfı Yay. No 16, İstanbul 1987, s. 51

³³ T.B. Bottomore, *Toplumbilim*, Çev: Ünsal Oskay, Der Yay., İstanbul 1998, s. 321.

³⁴ Mübcccil Kıray, *Ereğli Ağır sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, İletişim Yay., Ankara 1964, s.15.

Sosyal değişimin en önemli sebeplerinden biri insanın, zaman içerisinde ihtiyaçlarını giderici ve bir takım problemlerini çözmede istidatlar geliştirmesidir³⁵. Buna fertlerin bilinçli istek ve kararları, değişik şartlardan etkilenen ferdin ortaya koyduğu yeni eylemleri, yapısal değişimler ve baskı oluşturma, dış etkiler, (kültürel temaslar) değişik kaynaklardan gelen unsurların belli bir noktada içiçe girmeleri veya birbirlerini etkilemeleri, (ihtilaller gibi) aniden hiç beklenmedik olayların ortaya çıkması³⁶ sonucu meydana gelen yeni ve farklı oluşumları, (Amerika’da ki ikiz kulelerin vurulması sonucu Afganistan’da ki yeni siyasi yapıda meydana gelen gelişmeler gibi) siyasi ve kültürel nedenleri sayabiliriz.

Modern sosyolojinin kurucusu sayılan Aguste Comte’un düşünce sistemi üç temel prensip etrafında toplanır. Bu prensiplerden birincisi “Her sosyal olgunun ancak ait olduğu global sosyal bağlam içinde anlaşılıp izah edilebileceği” ilkesi; ikincisi “İnsanın her zaman ve her yerde aynı olduğu, yani toplumların her yerde aynı biçimde ve aynı istikamette değişme gösterdiği”, üçüncüsü ise bilgi ve bilginin ilerlemesiyle ilgilidir³⁷. Günümüzde sosyal değişimin en önemli sebeplerinden ve şartlarından birisi, bilginin gelişmesi ve enformasyonun hızla yaygınlaşmasıdır. Çünkü insan bütün toplumsal davranışlarını sahip olduğu bilgi sayesinde yönlendirmektedir. Mesela insan eğer tabiatla ilgili bilgiye sahipse suya ihtiyaç duyduğu zaman suni yağmur yağdırmayı düşünür, yok eğer tabiatla ilgili bilgiye sahip değilse onun yerine yağmur duasına çıkar. İşte bu bağlamda olayları ele alan insan, bilgiye sahip olması sayesinde tarihin akışını değiştirmeye de muktedir olur.

Günümüz itibariyle çağdaş ve modern insanlığın gelmiş olduğu nokta artık bilgi toplumunu oluşturma yönünde ilerlemektedir. Unutulmamalıdır ki, bir toplumun gelişmişlik oranı o toplumdaki bilgi birikimiyle doğru orantılıdır³⁸. Yine günümüzde toplumsal değişmeyi tek bir nedene bağlamak sosyolojik

³⁵ Orhan Türkdoğan, *Değişme Kültür ve Sosyal Çözümle*, TÜDAV. Yay., İstanbul 1988, s. 44.

³⁶ Türkdoğan, a.g.e., s. 66.

³⁷ Cihan Dura, “Sosyal Değişimin İki Yönü: Değişim Hızı ve Ölçek Değişmesi”, *Sosyo Politik Yaklaşım*, sayı: 2, Ankara 1993, s. 4-7.

³⁸ Doğan Ergun, *Sosyoloji ve Eğitim, Türkiye’de Eğitimin Niteliği Nedir, Nasıl Olmalıdır?*, İlke Yay., Ankara 1995, s. 43

gerçekliğe uymayacağı gibi bunun mümkün olmadığını belirtmemiz gerekir. Bu nedenle toplumsal değişimde birden çok faktörün rol oynadığı gerçeğinden hareketle bunlardan en önemlilerini sıralamaya çalışacağız.

Bunların başlıcaları, fiziki çevre faktörü, teknoloji faktörü, iletişim faktörü ve iktisadi faktörlerdir. Bununla birlikte din, doğal felaketler, savaşlar, karizmatik kişilikler, sosyal temaslar, kültürel etkileşimler, göçler, iktisadi yapıdaki çalkantılar ve nihayet nüfusun hacim ve yoğunlukça artmasını da bir değişim faktörü olarak görmemiz mümkündür. Mezkur değişim faktörlerinin değişimde çok önemli rolleri vardır. Bu çeşitlilik içinde bazı faktörler diğerlerine oranla toplumsal değişimde daha fazla bir öneme ve etkiye sahiptir. Ancak, unutulmaması gereken önemli bir nokta, bu faktörlerin her birinin sosyal değişimde birlikte etken olduğu gerçeğidir. Bazen de bu faktörler eş zamanlı olarak etkide bulunurlar. Değişimde rol oynayan faktörlerin, farklı zamanlarda, farklı topluluk yapılarında, etki güçleri ve yüklenmiş oldukları roller değişebilmektedir. Bu faktörlerin hemen tümü toplumda yeni bir takım hareketlenmelere ve yeni organizasyonların oluşmasına sebebiyet teşkil etmekte olduğu düşünülmektedir. Bu tip toplumsal farklılaşmalar toplumda modern yapılanmalara ve gelişmeye yönelik bir takım sonuçlar doğurduğu gibi, toplumu bir takım belirsizliklere ve kargaşaya da sürüklemesi olası bir durumdur. Mesela ülkenin tarım toplumundan hızla sanayi toplumuna geçişi esnasında bir takım sosyo-ekonomik ve hatta siyasal anlamda gelişmeyi getirdiği gibi, süratli kentleşme gecekondulaşma, köylerin boşalması, sınıflar ve nesiller arası çatışma, varoşların ortaya koyduğu arabesk yapılanma, işsizlik, yalnızlaşma, ve kültürel çözülme³⁹ gibi sosyal problemleri de beraberinde getirdiği bir vakıdır.

Bu durumda, bir toplumun hangi şartlarda değiştiği konusunda birkaç tarzdan söz edilmektedir. Teknolojinin büyük bir hızla gelişmesi mevcut sosyal yapıyı temelden sarsmaktadır. Mesela, Marx, istihsal tekniklerindeki değişimin bütün manevi kültürü tayin edeceğini ve orada bir değişim söz konusu olduğu takdirde, topluma istenilen yönün tayin edilebileceğini söylerken, M.Weber'in tezi bunun karşısında yer almaktadır. Kapitalist gelişimin aslında insanların manevi düşüncelerinde meydana gelen bazı değişimlerin neticesi

³⁹ S. Ahmet Arvasi, *Türk-İslâm Ülküsü*, Burak Yay., İstanbul 1991, s. 182.

olduğunu söylüyor ve toplumun gittikçe kapitalist ve proleter olarak ayrılacakları yerde bunun tam tersi olacağını ve dolayısıyla sosyalizmin sanayi bakımından gelişmiş ülkelerde değil gelişmemiş ülkelerde yer bulacağını söylemektedir. Çünkü sanayileşmenin Marx'ın dediği gibi bir toplumsal yapı yaratmayacağını söylerken, gelecekle ilgili tahmin açısından Weber'in görüşleri daha doğru çıkmıştır. Weber insanlara ideolojik içerikli bir aydınlık vaadeden istikbal göstermemektedir. Marx ise tam tersi insanlık için, mutlu ve müreffeh bir dünya sunmaktadır⁴⁰.

İnsanlar arası ilişkilerin değişmesi anlamına da gelen toplumsal değişme, hem üretim ve mülkiyet ilişkisinin değişmesine, hem de anlamların kuralların ve değerlerin değişmesine bağlıdır. Aynı zamanda, hem üretim ve mülkiyet ilişkilerinin değişmesi, hem de anlamların, kuralların, değerlerin değişmesi, genel toplumsal değişmeye yol açabilir. Bir başka deyişle toplumsal değişmenin temelinde belli bir anda, belli bir toplumda ya teknoloji, yada kültür yatar. Değişme bir defa başladıktan sonra ise, teknoloji ve kültür birbirlerini etkilemeye başlar⁴¹. Bu etkileşim sonu pek fazla kestirilemeyen bir süreç takip ederken bunlar bir noktada birbirlerini de beslerler.

Manevi kültür bu süreç içerisinde kimi durumlarda toplumsal değişimin başlatıcısı, kimi durumlarda ise toplumsal değişimin sonucu olarak ortaya çıkar. Fakat bütün durumlarda, toplumsal değişme ile toplumsal zihniyet arasında çok yoğun bir ilişkinin olduğu söz konusudur. Bir toplum kendi içerisinde teknolojik gelişmeler yolu ile değiştiği zaman, kültürü ve toplumsal zihniyeti de bu değişime paralel olarak değişir. Bu durumda kültür ve zihniyet toplumsal değişimin bir sonucu olarak ele alınabilir. Toplum dışardan teknoloji ithal ediyorsa, genellikle bu teknolojiye uygun kültürü ve zihniyeti de beraberinde ithal etmiş olur. Bazı durumlarda ise, kültürün ithali sonucu toplum tarafından kabulü güdümlü toplumsal değişimin ana saiki olur⁴².

Bu süreç içerisinde ortaya konmaya çalışılan çözüm arayışları ne olursa olsun, bir toplumsal sistem içerisinde mantığın en fazla yaygınlaşmaya başlaması

⁴⁰ Erol Güngör, *Sosyal Meseleler ve Aydınlar*, Hazırlayanlar: R.Güler-E.Kılınç, Ötüken Yay., İstanbul 1993, s. 75-76.

⁴¹ Kongar, a.g.e., s. 24.

⁴² Kongar, a.g.e., s. 24

toplumun bütün kesimlerinde kendisini hissettirir⁴³. Hemen bu gün modern toplumların tümü bu süreçten geçerek bu günkü düzeyi yakalayabilmişlerdir. Netice itibariyle bu gün gelişmekte olan ülkelerdeki sosyal yapılanmanın odaklandığı özellikle gelişmeye yönelik olan toplumsal değişimi sürekli etkileyen, üç ana etken saptayabiliriz: fiziksel çevre, politik yapı, ve kültürel etkenler. Bu çerçevede sosyal değişmeyi, toplumsal ilişkileri belirleyen kurumların değişmesi olarak nitelemek ve buna göre de anlam ve değerlerde ve nihayet siyasal yapıdaki değişimdir diye görmek gerektiği kanısındayız. Hiçbir sosyal yapıdaki değişme tek nedene bağlanamayacağından konuyu bütüncül açıdan değerlendirmemiz daha gerçekçi olacaktır. Çünkü bir yapıda meydana gelen değişik durum toplumun diğer yapılarını da etkileyerek bir aralarında bir konsensüs sergileyeceklerdir.

B) DİN VE TOPLUM

1. Din Olgusu

Din ve toplum konusu, din sosyolojisinin temel ve en zorlu konularındandır. Her şeyden önce “Din” kavramını tanımlarken ne yalnızca teolojik, ne sosyolojik ve ne de psikolojik yaklaşımlarla tanımlamaya çalışmak eskilerin deyimiyle “efradını cami ağyarını mani”, yani kavramla ilgili tüm tanımlamaları içine alacak bir tanım yapmış olmayız. Çünkü insanın dinden ne anladığı da en az dinin ne olduğu kadar önem arz eder. Bu itibarla kısaca insanın dinin içerisini nasıl doldurduğu ile ilgili birkaç örnek vermeye çalışalım.

İnsanlar bazen dinin rasyonel olmadığını söylemelerine karşın yine de onunla yaşamayı tercih ederek kendilerini onunla mutlu hissederler. Bazen dini son derece anlamlı veya bütünleştirici bir unsur olarak görür ve pratik hayatta var olmasını savunur. Yine insan dinin meşruiyetini onaylayarak⁴⁴ kendisinin varlığını tehdit edici veya toplumun bir takım sapkınlıklara yönelişinde önemli bir engelleyici misyon olarak görülür. Neticede dinin gerek ferdi anlamlandırmaları ve gerekse toplumsal anlamlandırılmaları içerisinde hangi kullanımı ele alırsak alalım, bunların tamamı din olgusunda var olan hususiyetlerdir.

⁴³ Bostancı, a.g.e., s. 56.

⁴⁴ Ken Wilber, *Transcendental Sosyolojisi*, Çev: Cemil Polat, İnsan Yay., İstanbul 1995, s., 72-80

Toplumsal yaşam içerisinde din faktörünün toplumsal olayları nasıl etkilediğini ve kendisinin de nasıl etkilendiğini tespiti çalışan bir çok araştırmalar mevcuttur. Türk toplumunda din ve toplum ilişkilerine bakıldığında çok karmaşık bir görüntü sergilenmektedir. Bu karmaşıklığın sebebini net bir şekilde ortaya koyabilmeye çalışmak bile insanı bir çok güçlüklerle karşı karşıya getirmektedir. Öyle ki bazı kavramlara veya davranışlara dinin mi yoksa toplumsal anlayışın mı kaynaklık ettiğini⁴⁵ belirlemede net bir şekilde tahlil edebilmenin zorluğu ortadadır. Birey için ihtiyaç ve gerçek olan din, toplum içinde inkâr edilemeyen bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü din, toplumsal örgütlenmenin bir parçasıdır⁴⁶. Yaşama biçimlerinin en belirgin duyarlılıklarından biri olan dinî, uygulama ve alışkanlıklardan soyutlayarak bir kültürün anlaşılmasına çalışılması olayın daha başlangıcında bir eksiklikle açıklanmaya çalışılması anlamına gelmektedir. Bir toplumda dinin ve toplumsal dinamiklerin gelişimini birbirinden soyutlamamız mümkün değildir. Dinden gelen ve toplumun kültürel dokusundan olmayan unsurlar adına kültürü arındırmaya çalışmak nasıl bir yanılsama, kültürün içinde bulunan ve dinî olmayan unsurlar adına dinî arındırmaya çalışmakta o kadar yanıltıcıdır⁴⁷. Bunları birbirlerinden ayırmak mümkün olmadığı gibi, yalnız başlarına kendilerini ifade edebilmelerinin de çok anlaşılır olacağı mümkün gözükmemektedir. Aksine bunlar birbirlerini besleyen ve anlamlandıran uyumlu bir içiçelik sergilemektedirler. Hemen her dinin insanı ve toplumu yönlendirecek kendine ait teklifleri vardır. Bu hüküm ve kaideleri, toplum uyulması gereken yasalar haline getirdiğinde, zamanla sosyal hayatın değişen şartlarıyla çatışmalar söz konusu olabilmektedir. Dinî kaide ve kuralların kutsiyetleri göz önüne alındığında, dinin etki gücü hemen kendisini gösterecektir. Elbette ki her dinin insana ve topluma bakış açısı birbirlerinden farklıdır, bu nedenle fert ve toplum üzerindeki tezahürleri de farklılık arz edecektir. Dinler, tarihin her döneminde insanlığı etkileme gücünü ve yönlendirme kabiliyetini göstermiştir. Çünkü dinlerin pek çoğunda düzenleyici ve yönlendirici hükümler mevcuttur. Dolayısıyla toplumda olumlu veya olumsuz çelişkilerin ortaya çıkması da gayet

⁴⁵ Hilmi Yavuz, *Felsefe ve Ulusal Kültür*, Bilgi Yay., Ankara 1997, s. 195.

⁴⁶ Maurice Barbier, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, Çev.: Özkan Gözel, Kaknüs Yay., İstanbul 1999, s. 130.

⁴⁷ İsmail Doğan, *Sosyoloji*, Sistem Yay., Ankara 1995, s. 212.

doğaldır⁴⁸. Önemli olan, insanın dinî yaşamını düzenlerken neyin kutsal neyin kutsal olmadığı ayırımını yaparak kendini ifade edebilme zihniyetini geliştirmesidir. Bu doğrultuda fertler, dinsel algılarını ifadelendirirken bunu farklı boyutlarda gerçekleştirmektedirler. İşte bu boyutları başlıklar altında incelemeye çalışalım.

2. Dinî Tecrübenin İfade Boyutu

Psikolojide tecrübe kelimesi genel olarak, (experience; yaşantı, deneyim) tecrübeye dayanan bir bilgi şeklini ifade eder. Keyfiyet bakımından farklılaşmamış bildiriler ve işaretler yayan yaşadığımız dünyada algılanmış olan değerlerin ve anlamların sezgisel ve duygusal kavranma yoluyla bilinmesi şeklidir. Dinî tecrübenin konusu kutsal, ya da ilâhi kudrettir. Kutsiyet duygusu bütün dinlerde ortak yaşantı ve tecrübe olarak yer alır. İnsanda fitri bir dinî hassasiyet bulunur ve bu da ilk aslı dinî tecrübenin doğuşuna imkan verir. Din psikologları dinî tecrübeyi şuur olayları olarak ele alıp, insanın dinî eğilimleri, dinî duygu ve sezgilerini, iç yaşantısına dayalı duygusal yönü olarak ele almaktadırlar⁴⁹.

Din sosyologlarının hemen bir çoğu dinî tecrübenin ortaya çıkışını, yani kişinin sosyal yaşamına dinî algılarını yansıtması ve anlamlandırmasını şu dört esas çerçevesinde değerlendirmektedir. Bunlar, dinin teorik (inanç) boyutu, pratik (ibadetler) boyutu, sosyolojik (toplumsal) boyutu, dinî bilgi ve kanaatlerin zihniyetin oluşması açısından etkileme boyutu olarak tasnif edilmektedir⁵⁰. Hemen her dinin bu boyutlarının o dinin kurucusu diye adlandırdığımız otoritesi tarafından izah ve teşrii edildiği gözlemlenmektedir. Teorik anlatım çoğu kez ilk tecrübenin duygu düşünce ve inanışında aranmalıdır. Bunlar inanç ve öğretiyi temsil eden temel tecrübeye gizlidir. Bu temel tecrübe ve zihni anlatımın muhtevası, özel öneme sahip olup, kaynağını şu üç temel konudan almaktadır. Tanrı, Dünya ve İnsan, bir başka ifadeyle teolojik, kozmolojik ve antropolojik

⁴⁸ Abdullah Ceyhan, "Dinî Toplum Üzerindeki Etkisi", *D.İ.B. Uluslar arası Avrupa Birliği Şurası Tebliğ ve Müzakereleri (I)*, D.İ.B., Yay., Ankara 2000, s. 280-281.

⁴⁹ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Diyanet Vakfı, Yay., Ankara 1993, s. 129-131.

⁵⁰ Charles Y. Glock, "Dindarlığın Boyutları Üzerine", *Din Sosyolojisi*, Çev. Yasin Aktay-M. Emin Köktaş, Vadi Yay., Ankara 1998, s. 254.

görüşlerdir⁵¹. Bütün dinlerin sembolleri ve doktrinleri, ilk idrak ve tasdik biçimleriyle şekil bulur⁵². İlkel ve politeist dinlerde teorik anlatım bir takım mitlerle izah edilmektedir. İlkel dinlerin yanında hemen bütün diğer semavi dinlerde de bir takım teolojik inanç temelleri mitolojilerle izah edilmektedir. Günümüz modern toplumlarının halk inanışlarında dahi dinlerle ilgili mitolojilerin önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir⁵³.

Zaten her dinî tecrübe belirli tasavvurları ihtiva eder. Özellikle evrensel dinlerde bir din nazariyesine dönüşen bu tasavvurların fertleri birleştiren bir yöne sahip olduğu gibi onları birbirine bağlayan en kuvvetli bağlardan da biri halini almaktadır. Ayrıca din, müntesipleri arasında bir sır ve gizli bir bilgi halini alır. Artık dinî kimlik yada mensubiyet, bu formülün tekrarlanması ile açıklanır hale gelir⁵⁴. Bununla birlikte bütün dinler müminlerine dünyevi davranışları konusunda ahlaki öğretilerde bulunmaktadır⁵⁵. Böylece mümin dinden aldığı öğretilerle dünyevi yaşamını biçimlendirmeye çalışır. Hemen her dinin inançsal yönü, o dinle ilgili tartışmanın odak noktasını oluşturur. Biz her ne kadar dinî bir inanç sistemi olarak değerlendiresek de, itikâdî konular dışında akla takılan sorulara cevap bulma noktasında her dinin, inananlarına tatmin edici cevaplar vermesi beklenmektedir. Çünkü gerek ilkel dinlerdeki mitolojiler gerek yüksek dinlerdeki inanç esasları zamanda ve mekanda evrenselleşmeyi amaçlıyorsa ki bütün dinlerin gayesi budur, o taktirde sıradan ve yalnızca döneminin insanının mantığına hitap etmekle yetinemez.

Dinin teorik anlatımıyla pratik anlatımı arasında çok sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Teorik yön pratiğe bağlı kalarak beslenir. Çünkü gerek ilkel dinler, gerek yüksek dinler sadece tasavvurlar ve fikirler manzumesinden ibaret değil, aynı zamanda bunun eylemsel alana yani pratiğe yansımalarıyla varlığını ve sürekliliğini korur⁵⁶. Genelde dinlerin teorik ifadesindeki inanç konuları, pratik alanda bir nevi somutlaşmaktadır. Yani dinsel eylemlerin tümü kaynağını teorik

⁵¹ Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, A.Ü. İ. F. Yay, Ankara 1983, s. 108.

⁵² J. Wach, *Din Sosyolojisi*, Çev: Ünver Günay, E. Ü. İ. F. Yay., Kayseri 1990, s. 45.

⁵³ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., İstanbul 2000, s. 218

⁵⁴ Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, Çev: Turgut Kalpsüz, A.Ü. İ. F. Yay., Ankara 1964, s. 33.

⁵⁵ Reinhard Bendix, "Max Weber'in Din Sosyolojisi", *Din Sosyolojisi*, Çev. Yasin Aktay-M. Emin Köktaş, Vadi Yay., Ankara 1998, s. 193.

⁵⁶ Freyer, a.g.e., s. 35.

ifadeden almaktadır. Bu eylemlerin tümü, o dinin müntesiplerinin ibadetlerinin tarzını oluşturur. Bütün dinlerde kutsalın tecrübesi, varlığı, bir nass, bir efsane veya ilahi güçlere derin saygı fiilleriyle ifade edilmiştir. İbadet dinî tecrübe için o kadar önemlidir ki, bir dinin onsuz varlığını devam ettirmesi mümkün gözükmemektedir⁵⁷.

Hatta bir dinin inançla amel yönünü ayırmamız mümkün olmadığı gibi hemen her yüksek dinde inancın mı amelin mi önde geldiği veya inancın amelden bir parça olup olmadığı tartışılmıştır. Bir dinin adını duyduğumuzda ilk olarak o dinin teorik yada itikadi yapısından ziyade tapınma biçimi (ibadet) aklımıza gelmektedir. Buda gösteriyor ki din her şeyden önce bir tapınmadır, yani pratik ifadelendirilmedir. İbadet, kişinin yüksek güç ve galebe sahibi bir varlığa baş eğmesi, itaat etmesi, sonra kendi hürriyet ve bağımsızlığından feragat etmesi, onun karşısında her türlü mukavemet ve isyanı terk etmesi, ona tam bir bağımlılıkla boyun eğmesidir⁵⁸.

Bireysel anlamda dinin pratik ifadesinin araştırılması sonucu üç anlayış kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Öncelikle insanların ibadetlere katılma oranlarındaki sıklık, dinî pratiklerin aralarındaki değişik ilişkiler, ve daha sonrada belli bir pratiğin içindeki değişkenler⁵⁹. Dinî pratiğin kendine özgü şekillerinde ortaya çıkan farklılıklar hakkındaki bilgiye sahip olunması için o pratiğin birey için ne anlam taşıdığını tespit etmek gerekmektedir. Pratikte ilgili anlamlandırmada bireyi etkileyen faktörlerinde ortaya konmasında elde edeceğimiz tespitler için yararlı olacağı muhakkaktır. Dinî tecrübenin teorik ifadesiyle pratik ifadesi bir bütünlük içerisinde var olagelmıştır. Temel gücünü teorik ifadelerden alan dinî pratikler, zamanla kişinin günlük hayatında da kökleşmeyi hedefleyerek, dinin sosyal hayatı kuşatıcı yönünün olduğu gerçeğine doğru yol alınmış olur.

İnanç her ne kadar ferdî bir olay olarak görülse de dinî toplumdışı görmek yada sosyal yapının dışına itmek, onun sosyal gerçekliğini bilmemek anlamına gelir. Hemen bütün dinlerde toplumun birlikteliğini sağlamaya yönelik çeşitli dinî

⁵⁷ Wach, a.g.e., s. 26.

⁵⁸ M. Zeki İçcan, *Siyasal İslâm Dinî ve Fikri Temelleri*, Ekev Yay., Erzurum 2002, s. 30

⁵⁹ Glock, a.g.c., s. 265.

merasimler ve ibadet biçimleri insanların yaşam birlikteliğini sağlamayı amaçlamaktadır. Hatta bu davranış kalıpları, zamanla dinî tasavvurlar zihinden kaybolursa da gelenekselleşerek nesilden nesle aktarılırken bazı değişikliklere uğrasa da varlığını devam ettirirler. Dinlerdeki kutsallık özelliği ferdi düzenlemeler yanında kolektif bir şuurun oluşmasının da öncülüğünü yapar. Bundan dolayı yaşayan bir din toplumsal ilişkiler oluşturmak ve geliştirmek zorundadır. Böylelikle dinin teorik anlatımının pratikleşmesi sonucu bir üçüncü boyutu olan sosyolojik gerçekliği ile tamamlanmaktadır. Dinin sosyolojik ifadesi bakımından dinî ayinler, topluluğun kendini ifadesinin yanında onu hayatta tutmanın bir vasıtasıdır. Buna rağmen evrensel dinlerde toplumsal ilişkiler ağının korunması, aralarındaki ilişkiler ağını güçlendirdiği gibi zayıflatıcı etkide bulunma ihtimalini de dikkatten uzak tutmamak gerekir⁶⁰. Dinî tecrübenin sosyolojik ifadesi iki şekilde kendisini göstermektedir. Birincisi imanın birleştirici fonksiyonu, ikincisi ibadetin birleştirici fonksiyonudur. İlk dinlerde efsaneler, müşterek hikâyeler, kutsal şeylere olan inançlar, ruhları ve aynı inancı paylaşanları birleştirir ve bunlar yavaş yavaş belirli nazari ve mantıki bir biçime bürünerek evrensel dinlerdeki mezhep ve içtihatlar kadar yükselir. Böylece içerden doğan şüpheye, dışardan gelen hücumu karşı korunmak için genişleyip kuvvetlenerek birleştirme ve bütünleştirme görevini daha kuvvetli olarak yerine getirir⁶¹.

Bir zihinsel fonksiyona ait olan iman, yalnız başına toplum içerisindeki fertlerin ve grupların farklılaşmaları, ayrılmaları sonucuna götürebildiği halde, ibadetler dinî gruplaşmayı oluşturarak fertler arası birlikteliği pekiştirir. Bu durumu özellikle ilkel dinlerde daha net görebilmekteyiz. İster bir aile, ister bir kabile veya millet olsun, grubun yada grup içindeki fertlerin kenetlenmesinde ayinlerin çok büyük bir rolü vardır. İbadetin, ilkel toplumun birleştirici ilk faktörü olması ve ona birliğini ifadeyi temin etmesi hususu, kültürel gelişmenin yüksek seviyelerinde de geçerliliğini korumaktadır⁶². İnanma biçimleri, bu gün yüksek dinlerde, kendi içlerinde çok değişik şekillerde ortaya çıkan farklılaşma duygularına temel oluşturabilir, yani bir dinin aynı toplumdaki fertler üzerinde

⁶⁰ Wach, a.g.e., s. 194.

⁶¹ Mehmet Karasan, *Din Sosyolojisine Giriş* (Teksir), Ankara (Tarihsiz), s. 38.

⁶² Wach, a.g.e., s. 45-46.

oluşturduğu farklı tesir derecelerine göre çeşitli şekilleri olabilir. Zira insanların yaş, cinsiyet, meslek, eğitim, toplumsal statü vb. değişkenlere bağlı olarak aynı dinî farklı anlamları, yorumlamaları, yaşamaları, yani o dinle farklı bir manevî zihinsel bağ kurmaları mümkündür⁶³. Bu yüzden her ne kadar farklı teorik şekillerde sınıflandırmalar olsa da müntesiplerinin sosyolojik olarak gruplaşmaları kaçınılmaz bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Esasen her temel dinî tecrübe, kendi teolojik ilkelerinin dışında, ferdin dünya karşısındaki tavırlarıyla ilgili belli bir dünya görüşü ve bir zihniyet oluşturmaktadır. Bu durum fertlerin dış dünyaya karşı tavır ve davranışlarında etkili olmaktadır. Şu halde fert, din sayesinde dinî olmayan konulara karşı da belirli tavırlar takınmaya başlar. Fiziki ve sosyal çevresini belli bir açıdan değerlendirir. Dünyevi olmayan konulara karşı dinî olarak bakan bu tavır, insanları birbirine yaklaştıran ve onların cemaat şeklinde örgütlenmelerine yol açan önemli bir unsurdur olduğu defâatle müşahede edilmiştir⁶⁴.

Şu halde din, insanlara sunmuş olduğu dünya görüşüyle yalnızca fertleri birbirlerine yaklaştırmakla ve onların cemaatleşmelerine vesile olmakla yetinmeyip, onların kutsallık anlayışlarını, dinî açıdan zihniyet oluşturuca bazı temel kavramlara yüklediği anlamları da etkileyici, hatta belirleyici bir fonksiyon görürler⁶⁵.

3. Sosyal Bir Gerçeklik Olarak Din

Bir takım sosyologlar dine, içinde yaşadığı toplumu açıklayan bir olay olarak bakmış, dinî, onun dile getirdiği olayların toplumsal olarak ifade edilmiş biçimlerinden birisi diye tanımlarlar. Sosyoloji, dinin özünü araştırma konusu yapmaz, dine toplumsal bir olay ve realite olarak bakar. Yoksa dinin kutsallığı yada kutsal dışı gibi yönleriyle ilgilenmez.

⁶³ K. M. Ali Kirman, *Türkiye’de Yeni Bir Dinî Cemaat Olarak “Süleymanlık”*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara 2000, s. 10.

⁶⁴ Freyer, *İçtimai Nazariyeler Tarihi*, Çev: Tahir Çağatay, A.Ü., D.T.C.F., Yay., No: 105, Ankara 1977, s. 196

⁶⁵ Niyazi Akyüz, *Ankara’nın Boğaziçi ve Duralı Alış Mahallesinde Kentleşme ve Dinî Hayat*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, A.Ü.İ.F., Ankara 1994, s. 145.

Din konusu batı sosyolojisinin ikinci önemli konusunu oluşturmaktadır. Endüstri devriminden sonra meydana gelen toplumsal yapıdaki yeni yapılanmalar din olgusunu görmezlikten gelememişlerdir⁶⁶. Dolayısıyla sosyoloji için din, her şeyden önce toplumsal bir gerçeklik olarak görülmektedir. Mesela Durkheim için din, sosyal tecrübenin yansıması olarak görülür. Durkheim burada dinin metafizik yönünü değil de onu sadece toplumsal bir ifade biçimi olarak görmektedir. Fakat din her şeyden önce kendini ifade ederken fertte metafizik, yani inanç boyutuyla açığa çıkmaktadır. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi inanma ferdidir, din ise toplumsaldır ve toplumsal yaşantıdan aldığı güçle şekil bulur. Din insanların toplu halde yaşamalarından doğan bir coşku ifadesidir, ve en temel belirleyici kavramları olan hayır ve şer, doğru-yanlış ayırmaları, toplumsaldır. Toplumca mukaddes sayılan ve değer ifade eden şeyler, saygınlıklarını yine toplumun bizzat kendisinden almaktadır.

Mukaddeslik insana toplumsal bir bilinç kazandırır. Hemen her din yaşadığı toplumun sosyal gerçekliğine uygundur. Hiçbir toplum, sosyolojik dinamikleriyle örtüşmeyen dinleri benimsememiştir. Toplumsallık temelinde yorumlanan din, izafî bir olgu olarak ele alınır. Din toplum tarafından şekillendiğine göre bir din toplumdan topluma göre değişik algı çerçevesi içerisinde değerlendirilir⁶⁷. Yani bir dinin her toplumda farklı ifadelendirilme biçimiyle varlığını devam ettirmesi mümkündür. Her toplumun kültürel iklimine uyum sağlar.

Din olgusu gerek bireyde gerekse toplumda yalın bir şekilde duruş sergilemez. Her din müntesiplerinin aralarındaki sosyal kesitlere göre farklılık arz eden bir yapı sergiler. Din olgusu tarihi, sosyolojik, kültürel ve psikolojik boyutları olan bir yapı sergiler⁶⁸. Meselâ bir Türk sosyologu İslâmiyet'in sosyal gerçekliğinin oluşturduğu çerçevenin özelliklerini şu şekilde belirlemektedir.

- a) Toplumun genel hatlarını tanımlayıcı fonksiyona sahiptir.
- b) Talimat ve yön verici (normatif), özelliktedir.

⁶⁶ Baykan Sezer, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, İ.Ü.Edebiyat F. Yay., İstanbul 1981. s. 17.

⁶⁷ Yıldırım, a.g.e., s. 113-116.

⁶⁸ EliadeMircae, *Dinin Anlamı ve Sosyolojik Fonksiyonu*, Çev., Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yay., Konya, 1995, s. 27.

- c) İdeolojik ve kültürel anlamları topluma mal eder niteliktedir.
- d) Kişinin korunmasını sağlar.
- e) İkincil grupların yokluğunda toplumsal seyyaliyet sağlayıcı fonksiyonları yüklediğini görmekteyiz⁶⁹.

Böylelikle din, toplumsal olarak kurulu bu dünyanın gerçekliğini ve önemini günlük hayatlarını yaşamakta olan insanların içerisinde anlamlandırmaya çalışır⁷⁰. Dinin hem genel “toplumsal kılavuzluk” rolü hem bilgisel fonksiyonu, en modern düşünce ve ideolojilerden daha gelişmiştir⁷¹. Öyleyse din, insanın dünyayı şekillendirmesinde stratejik bir rol oynamıştır. Başka bir ifadeyle din, evrenin insan açısından anlamlı bir yer olduğunu ve onu insana kavratmada önemli bir misyon üstlenmiş olması açısından sosyolojik bir önem taşıdığını vurgulamamız gerekir. Din şu veya bu şekilde tefsir edilebilir, fakat ne olursa olsun, bir nokta muhakkaktır, o da, dinin her zaman toplumsal bir rol oynadığıdır. Buradan hareketle din ile toplumsal yapı arasında sıkı bir ilişki tarzı olduğunu görmekteyiz. Bu ilişki tarzını açıklamaya çalışan sosyologlar genelde iki yaklaşımdan söz etmektedirler. Bunlardan birincisi, din ve sosyal yapı arasındaki ilişkiler konusunda dinin sosyal yapıyı belirlemede önemli bir etken olduğunu savunanlar. İkinci yaklaşım ise, sosyal yapının ve çevre şartlarının dinî inanç ve değerler sistemini şekillendirdiğini savunan materyalist görüştür. Birinci yaklaşımı savunanların başında ünlü Alman sosyolog M. Weber gelmektedir. Weber’in çalışmalarının genelinde bu yaklaşımı kanıtlayıcı bir çaba içinde olduğunu gözlemleyebiliriz. Özellikle Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhuna adlı eseri bu fikrin öncülüğünü yapmaktadır. Weber bu çalışmada, kapitalizmin gelişmesinde en önemli saik olarak Protestanlığı görmektedir. Ona göre Protestanlık çalışmayı ve başarılı olmayı bir ibadet olarak görmekte ve zenginleşmeyi teşvik edip, israf ve lüks içinde yaşamayı da yasaklayarak müntesiplerinin bir yaşam standardı oluşturmalarında onlara rehberlik etmiştir.⁷² Peki Protestanlığın gelişmesinde kapitalizmin hiç etkisi yok mudur? Elbette ki vardır. Çünkü her toplumda yaygın bulunan inanç ve değerler, toplumda

⁶⁹ Mardin Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yay., İstanbul 1993, s. 93.

⁷⁰ Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çev. Ali Coşkun, İnsan Yay., İstanbul 1993, s. 77.

⁷¹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yay. İstanbul 1983, s. 77.

⁷² Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, Sevinç Matbaası, Ankara 1969, s. 24.

yaşayanların davranışlarını ve vaziyet alışlarını belirleyen önemli etkidir. Bununla birlikte aynı değer ve inançlarında, yaşayan toplumsal gerçekliklerden bağımsız olarak oluşmasını söylemek yanlış olur⁷³. Dinin bu anlamdaki düzenleyici rolü toplumun diğer değerleriyle çatışmadığı sürece etkisi devam eder. Aksi halde dinsel değer ve inançlar toplumda bölünmeyi, parçalanmayı ve gelişmeyi engelleyici bir rol üstlenir.

Dine materyalist bakış açısıyla yaklaşanlar ise Hristiyanlığı ezilen kitlenin bir hareketi olarak değerlendirmekte, kölelerin ve yoksulların tüm hakları elinden alınarak Roma tarafından baskı altına alınmış kişilerin dinî olarak ortaya çıktığını vurgulamaktadırlar. Öyleyse Hristiyan dinî o dönem sosyal alanda ne ekonomik ve nede siyasal anlamda kendini ifade edemeyenlerin, bir nevi kendilerini ifadelendirme sığınağı olduğundan dinî söylemleri de kendilerince şekillendirmektedirler. Nitekim Hristiyanlık işkenceden, sıkıntı ve yoksulluktan kurtulmayı vaad etmektedir. Kurtuluş yerinin bu dünya olmadığı yegane kurtuluş yerinin öbür dünya olduğunu⁷⁴ söyleyerek düşküne vaad, güçlüyü tehdit etmektedir. İslâmiyet'in geldiği toplumsal şartları göz önüne aldığımızda o günkü toplumda müslümanlığı kabul eden gerek tavandakilerin gerekse tabandakilerin söylemlerinin de Hristiyanlığın ahlâkî öğretilerine paralel söylemlerin bulunduğunu görmemiz mümkündür.

O halde anlaşılan şu ki; Dinler hemen her toplumda toplumsal yapıyı dizayn etmede önemli bir işlev görmüşlerdir. Gerek insanlar arası ilişkilerde gerekse insanla yöneticiler arası ilişkilerde adete uzlaştırmacı ve bütünleştirici bir misyonu yerine getirerek toplumsal bütünlüğün korunmasının da bir teminatı durumunda olduğu görülmektedir. Montesquieu'ya göre din, çeşitli otoritelere itaati emrederek bağımsızlık ruhunu taşkınlık ve çılgınlıklara varmasını engellemek suretiyle toplumsal düzenin korunup sürdürülmesine katkıda bulunur. Ona göre hiçbir dine sahip olmamaktansa en ilkel bir dine inanmak yeğdir. Bundan dolayı dinin toplum için en açık faydası, sahip olduğu değişmez karakteri nedeniyle onun bir toplumsal istikrar faktörü teşkil etmesi olgusundan

⁷³ Ahmet Yücekök, *Dinin Siyasallaşması Din Devlet İlişkilerinde Türkiye Deneyimi*, Afa Yay., İstanbul 1997., s. 13.

⁷⁴ Yücekök, a.g.e., s. 16.

kaynaklanmaktadır. Zira toplumsal uyumu sağlayan ve toplumdaki egemen güçlerin otorite ve baskılarını yumuşatan tek olgu dindir⁷⁵.

C) SOSYAL DEĞİŞME VE DİN İLİŞKİSİ

Toplumsal bir olgu ve zorunluluk olan değişimin gerçekleşmesine mani olunamayacağı, tarihi müşahade ve mantıki delillerle ortadadır. Kur'an'da neshe şahit oluyoruz. Bu günün karmaşık toplumsal hayatına nazaran, Hz. Muhammed'in peygamber olarak içinde yaşadığı dönemdeki oldukça basit olan toplumda dahi kısa sürede bazı uygulama ve zihniyet değişikliklerine tanık olmaktadır. Bu itibarla değişmeyi kabul etmemek söz konusu olamayacağı gibi, Hz. Peygamberin zamanında tamamlanıp bittiğini söylemek de mümkün değildir. Aslında biz neshi birtakım ayet ve sünnetlerin ilgası anlamında ele almıyoruz. Yalnızca sosyal değişmeye paralel bir anlamda kullanmaktayız. Söylemek istediğimiz, sürekli değişim içinde bir yapı olarak toplumlara değişmez sosyal yasalar koymanın imkansızlığına işaret etmektir⁷⁶.

Din ve toplumsal değişme arasındaki ilişkiyi değerlendirirken, bir yandan dinin sosyal değişme üzerindeki tesirini, diğer yandan da sosyal değişimin din üzerindeki tesirini ele almamız gerekmektedir. Öncelikle dinin toplumsal değişim üzerindeki etkisini iki açıdan değerlendirmemiz konunun anlaşılmasında daha yol gösterici olacağı kanaatindeyiz. Birincisi dinden kaynaklanan değişim, ikincisi ise dinin değişimin üzerindeki engelleyici tavrıdır⁷⁷. Buradan hareketle, din bir yönüyle toplumsal değişimin saiki olurken, diğer yönüyle de değişime karşı ayak sürüyen bir fonksiyona sahip olduğunu görmekteyiz. Konuyu bu şekilde ele aldıktan sonra, dinin sosyal değişimin üzerindeki etkilerine de değineceğiz. Hemen her din, insanın yaşamından daha bağımsız ve doğaüstü bir gerçekliğe, toplumda meydana gelen ekonomik, teknolojik, demografik, kültürel ve siyasal değişimler, karşılıklı ilişki ve etkileşim yönüyle evrensel bir özellik taşır. Fakat dinî pratiklerin ibadetlerin şiddet ve kesafeti genelde toplumdan topluma değişmektedir.

⁷⁵ Barbier, a.g.e., s. 118-119

⁷⁶ Fazlı Polat, "Türk Toplumunda Zihniyet Oluşumu Açısından Dinî Sosyalleşme ve Karşılaşılan Bazı Problemler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 19, Erzurum 2002, s. 207-217.

⁷⁷ Günay, a.g.e., s. 333.

Dinî inançlara bağlılık ferdi olduğu kadar, sosyal bir vakıadır. Buna göre bir toplumun dinî yaşayışının şiddet ve kesafeti, zamana zemine ve ortama göre değişiklik gösterdiği bir gerçekliktir⁷⁸.

1. Sosyal Değişmede Fonksiyonel Olarak Din

Din, ahlâk, gelenek, hukuk ve benzeri manevi değerler fert ve toplum üzerinde etkili olduğu ölçüde, belirli bir değişim faktörüdür. İslâm'da olduğu gibi bazen din bütün değerler sisteminin kaynağıdır. Bazen de din ve diğer sosyal değerler arasında farklılık ve çatışma olabilmektedir⁷⁹.

Her yeni yüksek din, yeni hareket ve canlılığa temel olmuştur. Dinin tarihin değişimine etkide bulunucu bu tavrı çoğu zaman eski inanışları inkârla başlar. Bu inkâr bir uyanış ve sarsıntıya yol açar. Bu sarsıntı ve uyanış da bir hareketlilik ve bir değişimin habercisi olur. Sosyal değişimin en önemli dinamiklerinden biri çatışmadır. Tarih, egemen olan zümre ile egemenlik altında bulunan teba arasındaki farklı grup ve sistemlerin çatışmalarıyla doludur⁸⁰. Bu nedenle din, daima bütünleştirici bir rol oynamamış, bir çok şiddetli çatışmalara da sebep olmuştur. Toplumlardaki dinî homojenlik bozulduğu an, dinî organizasyonlar arasında çatışmalar başlar. Katoliklerle Protestanlar arasındaki veya Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki gerginliklerin (Lübnan), halkın oy verme davranışını, hükümetlerin politik kararlarını etkilemektedir. Bazı dinî sistemler, egemenliği ve istikrarı kabul ederken; diğer bir kısım dinler, hakimiyet altındakilere mevcut egemenlik ilişkilerini yıkmamanın yüce dinî bir görev olduğuna dair dayanak çerçevesi temin eder⁸¹.

Bir din sosyal yapıyla ne kadar fazla bütünleşmişse, insanın günlük davranışının dinî motiflerle tanımlanması da o kadar olağandır. Örneğin Hinduizmde mü'minin sabahtan akşama kadar bütün davranışları, arkasında dinî

⁷⁸ Münir Koştaş, *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*, T.D.V., Yay., Ankara 1995, s. 9.

⁷⁹ Sami Şener, "Sosyal Değişmenin Dinî Hayata Etkisi", *Sosyal Değişme ve Dinî Hayat*, İSAV., Yay., İstanbul 1991 s. 99

⁸⁰ Düzgün, a.g.e., s. 13.

⁸¹ Günter Kehr, "Din Sosyolojisi", *Din Sosyolojisi*, Çev. Yasin Aktay-M. Emin Köktaş, Vadi Yay., Ankara 1998, s. 17-118.

otoritenin bulunduğu örf ve adetlerle düzenlenir⁸². Burada tüm yaşamın standartlarını din belirlediğinden günlük hayatın zorunluluğu olan değişimlerde ancak dinin referansları doğrultusunda gerçekleşmek zorundadır. Hemen her din, kendi buyrukları ile kapsam alanında tuttuğu toplumları etkiler. Ancak bir sonraki nesil dinin buyruklarını kendi hayat standartlarına ve yeni durumlara uyarlamak ihtiyacı duyarak yeni yorum ve anlamlandırmalarda bulunurlar. Böylece dinsel düşünme biçimleri adeta sekülerleşmeyi doğurur⁸³.

Genelde bütün yüksek (ilahi) dinler ilk ortaya çıkıp teşkilatlanmalarına başladıklarında bulundukları toplumsal yapıyı irdeleyerek kendi yapısal ve fonksiyonel özellikleri ile değişikliğe uğratmayı amaçlayarak yeni bir toplumsal yapının oluşumunu temine çalışırlar. Böylece din müntesiplerine yeni bir dünya görüşü benimseterek, kendine özgü kurumsallaşmasını sağlayarak, eski toplum yapısını değiştirip ona yeniden bir şekil ve biçim kazandırır⁸⁴. Zaten ilahi dinlerin geliş esprileri de, gerek ferdi bozulmuşlukları gerekse toplumsal sapmaları yeniden düzenlemektir. Öyleyse bu bağlamda dinlerin inkılapçı (değiştirici) tavırlarının da olduğunu söylememiz yanlış olmaz. Ancak dinlerdeki bu inkılabı bizim anladığımız manada eskiyi tamamen kaldırıp her şeyi yeniden zorla oturtmaya çalışan bir anlayışın yerine, toplum faydasına olan mevcutları korumayla birlikte değişimi belli bir süreç içerisinde gerçekleştirdiğine şahit olmaktayız. Özellikle kendi işine yarayan diğer toplumsal ve ahlaki normlardan gerekli gördüklerini benimseyerek dinsel bir görünüme sokar⁸⁵. Bunu yaparken de özellikle din kurucuları, mevcut yapının olumsuzluklarını eleştirerek, reformcu bir tavırla kendi taraftarları arasında yeni bir oluşum içerisinde bulunurlar. Dinî beklentilerin boşa çıkması, dinî devrim hareketinin sonu anlamına geleceğinden daha organize oluşumlar içerisinde bulunmayı tercih ederler. Zamanla organize olan dinî hareketler kendi içlerinde yeni organize grupların doğmasına da sebep olurlar. Bu yeni organize gruplar kendi aralarında çatışma ve sürtüşmelere girerek yeni hesap edilmeyen toplumsal değişimlerin öncülüğünü yaparlar. Bir toplumun homojenliği bozulur bozulmaz, dinî organizasyonlar arasında bir çatışma başlar.

⁸² Charles Y. A.g.e., s. 252-274.

⁸³ Max Weber, "*Dünya Dinlerinin Sosyal Psikolojisi*", *Din Sosyolojisi*, Çev. M. Emin Köktaş-Abdullah Topçuoğlu- Yasin Aktay- Mevlüde Ayyıldızoğlu, Ankara 1998, s. 165-176.

⁸⁴ Davut Dursun, *Din Bürokrasisi*, İşaret Yay., İstanbul 1992, s. 30.

⁸⁵ Tolan, a.g.e., s. 241.

İşte bu durumlarda dinler artık sosyal bütünleşmeyi sağlama yerine, sosyal çatışmaların nedeni olurlar⁸⁶. Meydana gelen çatışmalar artık toplumda yeni bir takım oluşumların meydana gelmesini sağlayıcı mevcut yapıdan daha farklı durumların ortaya çıkmasını temin eder.

Ayrıca bütün ilahi dinler toplumsal yapının devamlılığını, ahlâkî normlarla temellendirme gayretini ön plana çıkararak, değişiminde bu çerçevede gerçekleşmesini temine çalışmaktadırlar. Bu sayede tüm müntesiplerinin toplumsal ilerlemeyi ancak bu sayede gerçekleştireceğini ifade eder. Nitekim Kur'an'ın bu konuyu *"Onlar öncekilerin kanunundan başkasını mı bekliyorlar? Allah'ın kanununda bir değişme bulamazsın; Allah'ın kanununda bir sapma bulamazsın"*⁸⁷ şeklinde ifadesi adeta değişimin hem bozulmuşlukların giderilmesi noktasında gerçekleşeceği ve hem de tesadüfî geliş güzel bir değişimin olmayacağını, ayrıca insan fıtratına ait yasaların devamlılığının sağlanmasının mesajını vermektedir. Yine Kur'an insanların sorunlarının çözümünü dinden değil bizzat kendilerinin çözmesini istemektedir. Nitekim Kur'an'ı Kerimde *"Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirmedikçe Allah, onları değiştirmez"*⁸⁸ denilmektedir. Yine Kur'an insana daima doğru düşünmeyi önererek, insanı tarihle olan bağı koparmadan geçmişten ders alarak geleceğini şekillendirmesini önermiştir. Dolayısıyla insanın mevcut anını ve geleceğini planlayarak daha düzenli bir dünya kurmaya teşvik etmektedir.

Hemen bir çok sosyologa göre din aynı zamanda sosyal bir vakadır. Dinin kutsalla kurulan bağının yanında sosyal bir karaktere de sahip olduğu söylenebilir. Dinin bu özelliği onun diğer toplumsal olaylar ile karşılıklı etki tepki ilişkileri içinde bulunması ve din karakterli olayların belli ölçüde coğrafi ve sosyo-kültürel değişkenlere bağlı bulunması anlamına gelmektedir. İşte dinî olayların sosyal karaktere sahip olması yönüyle, günümüz modern toplumlarda meydana gelen her sosyal değişim bu toplumların dinî yaşamlarında da önemli değişimlere yol açmaktadır⁸⁹.

⁸⁶ Kehrer, a.g.e., s. 97.

⁸⁷ Fatır. 35/43.

⁸⁸ Ra'd. 13/11.

⁸⁹ Ünver Günay, "Modern Sanayi Toplumlarda Din", *E.Ü.İ.F. Dergisi*, sayı. 3, s. 43.

Toplumların sosyo-kültürel farklılıklarına rağmen ortak evrensel insanî bir nitelik taşıdıklarını söylemek mümkündür. İşte bu evrensel nitelik çerçevesinde birleşmeleri gereken insanlar, aralarındaki farklılıkları bir kültürel zenginlik olarak görüp birbirlerini etkileyerek bir çok yönden kültürlenmeleri sayesinde değişime uğrarlar. Nitekim bu durum Hûcurat Sûresinde şu şekilde ifade edilmektedir. “*Ey insanlar, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Allah yanında en üstün olanınız en çok korunmanızdır. Allah bilendir, haber alandır*”⁹⁰. Bu ayetteki tanışma kavramı, kültürler arası etkileşmeyi işaret ederek, bu sayede değişimin gerçekleşmesinin mümkün olabileceğini vurgulamaktadır. Çünkü kültürler bilardo topu gibi birbirlerini itmezler. Aksine bütün kültürlerin etkilenme ve etkileme temayülünde olduğunu unutmamak gerekir. Dolayısıyla bütün evrensel dinlerin değişime yaklaşım tarzlarını kültürleşme yoluyla ilerleme şeklinde olduğunu söyleyebiliriz.

Ünlü Alman din sosyologu M. Weber, dinî ve ahlaki değerlerin sosyo-ekonomik değişme olgusu içerisinde olabileceğini ve hatta bazen onlar bu değişikliklerin hakim faktörü rolünü üstlenebilirler. Buna göre Weber, dinî bir değişken olarak görüp, sosyo-ekonomik yapı üzerindeki tesirini tespit etmeyi ve bu gerçeği görmeyi bilimsel bir zorunluluk olarak görmüştür⁹¹. Bundan dolayı dinî algılamalarla ilgili farklılıklar, diğer kurumlar üzerinde toplum hayatını belirgin bir şekilde değiştirebilecek etki gücüne sahip olduğunu söylememiz mümkündür. Durkheim dinî hayatın, kolektif hayatın en yoğun bir anlatım biçimi olduğunu, bu nedenle dinsel çıkarlar toplumsal ve ahlaki çıkarların simgesel biçiminden başka bir şey olmayıp, dinin amacının toplumsal değişmeyi sağlamak olduğunu vurgulamaktadır⁹². Din de toplumsal değişmelerle beraber geçirdiği değişimleri anlamak bakımından, bu kurumların belli bir açıklayıcılığı vardır. Nihayetinde din de toplumsal süreçte çeşitli yorumlara gitmekte ve belli şekillere/üsluplara kavuşmaktadır. Hep söylenildiği gibi toplumların yönetimleri, tabakalaşma biçimleri, politik tarzları, dayanışma üslupları, ve üretim şekilleri

⁹⁰ Hûcurat, 49/13.

⁹¹ Hüsnü Ezber Bodur, “Modern Kapitalizmin Doğmasında Dinin Rolü”, *Atatürk Ü.İ.F., Dergisi.*, sayı: 10, s. 94.

⁹² Nurettin Şazi Köseihal, *Sosyoloji Tarihi*, İstanbul 1992, s. 244-249; Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev. Korkmaz Alemdar, İstanbul 1989, s. 191-192.

değiştikçe dinsel düşünce ve pratiklerde farklılığa uğramaktadır. Eski kurumsal yapıları büyük değişikliğe uğrayarak yeniden belli bir üsluba yönelirler. Meşrulaştırma işlevi, yeni toplumsal durumlara göre değişmeye uğrarlar. Yeni toplumsal gerçeklikler karşısında yeni tahayyüller kazanırlar⁹³.

2. Dinin Sosyal Değişmeyi Engelleyici Tavrı

Din bir sistemdir. Üstelik sosyolojik açıdan bakıldığında din, içerisinde karmaşık bir çok toplumsal ilişkileri besleyen bir sistemdir. Bu sistem içerisindeki dinî inanç ve pratikler, diğer sosyo-ekonomik ve kültürel dokuyla etkileşimde bulunur⁹⁴. Bu etkileşim sonunda ya dinden ya da diğer kurumlardan kaynaklanan bir takım problemlerin ortaya çıkması gayet doğaldır. Bu sayede din de diğer sosyal organizasyonlar gibi yeni farklılıklara ayak direyerek mevcut yapının korunmasını sağlamaya amaçlar, ya da yeni duruma karşı kendini yenileyerek yeni söylemler geliştirme istidadı göstermeye çalışır. Bu istidat zaten dinin özünde vardır. 16. yüzyıldan itibaren batı avrupa ülkelerindeki başlayan reform hareketleri sonucunda ruhban sınıfının siyasal alandaki etkinliklerini ortadan kaldırılması ve bu sınıfın yerine farklı fonksiyonları olan yeni bir düzenlemenin ikame edilmesi⁹⁵ sonucu kilisenin diğer sosyal yapılanmalar karşısındaki engelleyici tavrı ortadan kalkmış ve kendisine yeni pozisyonlar belirleme eğilimine girmiştir. Din bu uyuşmazlıklar esnasında intibakı daima karşı taraftan beklemez. Bazen kendi uymak zorunda kalır. Nitekim İslamiyette “ezmanın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü” prensip olarak kabul edilmektedir. Yine eski geleneklerle yeni önerilerin uzun süre yan yana yaşamaları halinde uzlaşma, bağdaştırma yolunu aramaları kaçınılmaz bir sosyal kanundur. Tarafların, ilkelerinden ödün vermemesi ve uzun süre mukavemet göstermesi asla mümkün olamamaktadır. Daha önemlisi İslâm, daima kendi iç dinamizmiyle içine girdiği ortamla uyuşmanın yolunu araştırma eğilimindedir. Örneğin, Şam ve özellikle Bağdat halifeliklerinin su ve benzeri pek çok şeyin kıtlığına dayalı çöle uygun bedevi yaşamına göre düzenlenmiş kural ve uygulamaları çabucak terk edip, fethettikleri bölge kültür ve geleneklerini İslâmî sayarak benimseyi

⁹³ Yıldırım, a.g.e., s. 44.

⁹⁴ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul 1998, s. 181.

⁹⁵ John Nef, *Sanayileşmenin Kültür Temelleri*, Çev: Erol Güngör, Kalem Yay., İstanbul 1980, s.71-72.

vermişlerdir⁹⁶. Din zaman zaman müntesiplerinin sosyal yaşam ve düşünce sistemlerine etki ettiği gibi, bulunduğu sosyo kültürel yapı içerisinde kendinin dışlanmaması yolunda bir takım tavırlara bürünerek hayatiyetini devam ettirmeyi amaçlamaktadır. Dinin nasları sınırlıdır. İnsanlarla ilgili hadiseler ve problemler ise hem sınırsız ve hem de çok değişkendir. Sınırlı olan bir yapının sınırsız durumu kapsayamayacağına göre, değişen ve yeniden meydana gelen sınırsız hadiseleri hükme kavuşturmak için⁹⁷ dinin yeniden yorumlanarak sosyal hayatta devamını temin zarureti ortaya çıkar. Din ancak bu şekilde varlığını ve evrenselliğini sürdürebilmektedir. Aslında dinin değişim karşısındaki bazı engelleyici tavırda görünmesi, insanın fitriliğinden kaynaklanan sürekli değişim talepleri karşısında endişeli yaklaşımlarının, kendisini riske etmeme, ve yeni durumun zeminini daha sağlam temellere oturtarak⁹⁸ bozulmaların önünü kesmek amacına yöneliktir. Diğer önemli bir hususta dinin değişen yeni durumlara karşı yeniden yorumlanmasının gecikmesi veya engellenmesi dinin değişimin (gelişmenin) önünde bir engelmiş gibi görünmesine neden olmaktadır.

Gerçekten olağanüstü bir değişim içerisindeyiz. Fakat etrafımızda meydana gelen olayların istediğimiz doğrultuda gerçekleştiğini söylememiz pek mümkün gözükmemektedir. Bir sosyal olay, bir toplumun ya da bir milletin lehine gerçekleşirken bir başka toplumun ya da milletin aleyhine olabilmektedir⁹⁹. Böylesine acımasız ve hızlıca meydana gelen durumun önünde sürüklenen insanlık bilinmeyenlere doğru sürüklenip gitmektedir. Bilinmeyenler insan için korkutucu ve tehlikeler içeren bir yöndür. En aşırı haliyle “köksüzlük” duygusuna yol açmakta ve Freud’un “anksiyete” kavramı çerçevesinde ifade ettiği gibi tahammül edilmesi zor bir durumdur. İnsanın böyle bir yaşantıdan kaçması için yapmayacağı iş yoktur. Fakat Rank, anksiyetin olumlu bir durum olduğunu ifade ederek, insanların üretici ve yararlı olmalarını sağlayan tek yol olduğunu ifade eder¹⁰⁰. Her değişimi bir diyalektik ilişkinin sonucu olarak

⁹⁶ Orhan Koloğlu, *İslam'da Değişim*, Gür Yay., İstanbul 1993, s. 26.

⁹⁷ Hayrettin Karaman, “İslâm'da Din Devlet İlişkileri”, *Türkiye Günlüğü*, sayı: 13, Ankara 1990. s.21.

⁹⁸ Serdar Ziyaeddin, *İslâm Medeniyetinin Geleceği*, Çev. Deniz Aydın, İstanbul 1986, s. 46.

⁹⁹ Adnan Bülent Baloglu, “Değişim Süreci ve İslâm”, *Türkiye Günlüğü*, sayı: 40, 1996, s. 58-64.

¹⁰⁰ Hasan Bacanlı, “Değişim- İstikrar İkilemi”, *Yaklaşım Akademik Politika ve Sosyal Tahlil Dergisi*, sayı: 1, İlke Y., Ankara 1993, s. 17.

görmek tartışılabilir. Ancak her değişimin diyalektik bir çelişki yarattığını söylememiz mümkündür. Bir taraftan değişimin getirdiği gizemli ve heyecanlı havasını teneffüs etmek isterken; diğer taraftan da değişimin belirsizliğinin yarattığı endişe ve gerilimlerden alabildiğine ürken insanlar, kendilerine huzur ve güven verici dayanaklar¹⁰¹ aramak zorunda kalırlar. İşte tam bu sırada önemli bir toplumsal istikrar unsuru olarak görülen din, rasgele meydana gelen ve belirsizliklerin önüne geçerek daha ilkeli ve planlı adımlarla toplumun önünü görebilmesini sağlamak, değişimin daha itidalli ve daha emin bir şekilde gerçekleştirilme çabası içerisine girer. Böylelikle insanın sürekli değişim talebini de göz önünde tutan din, aynı zamanda kendi sürekliliğinin de zeminini oluşturarak, sosyal yaşamla içiçeliğini sağlamaktadır. İnsanlar bu sayede yeni durumlara karşı kendilerini ruhsal olarak daha emin ve güvence içerisinde hissetmektedirler. Bunun aksine dinin insanlar için ortaya koyduğu ebedi geçerliliği olan bir takım ilkeler, insanın değişim taleplerinin karşısındaymış gibi algılanması halinde, o zaman değişmesi gayet doğal olan şeyler ya statik hale dönüşür, ya da dinin bu değişim karşısındaki mukavemeti zamanla zayıflayarak, sosyal hayattan dışlanmasına yol açar.

Netice olarak diyebiliriz ki; Din insanlığın ilk dönemlerinden beri toplumları etkilemiştir. Zira daha öncede belirtildiği gibi dinlerin pek çoğunda düzenleyici, yönlendirici hükümler bulunmaktadır. Din, ahlak, gelenek, manevi değerler, insan ve toplum üzerinde tesirli olduğu sürece değişim faktörüdür. Bazen manevi değerler ile sosyal yapı arasında çelişkiler doğabilir. Hatta bu farklılıklar bir takım çatışmalara da sebep olabilir. Mezhepler, tarikatlar, meşrepler arası sürtüşmeler, hatta savaşlar, çoğu zaman bu yüzden çıkmıştır. İşte bundan dolayı diyebiliriz ki din, sosyal değişim karşısında engelleyici bir fonksiyon olarak değil de, bilakis değişimin işlevselliğini üstlenme temayülünde olan bir olgudur. Fakat din, değişimin rasgeleliğine ve insanı tehlikeye sürükleyebilecek risklere karşı tedbirli davranmayı da ihmal etmeyen bir yöne sahip olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir. İnsan din sayesinde değişimi belki biraz yavaş, ama daha istikrarlı güven dolu bir şekilde gerçekleştirme olanağına

¹⁰¹ Türker Alkan, "Değişim- İstikrar İkilemi", *Yaklaşım Akademik Politika ve Sosyal Tahlil Dergisi*, sayı: 1, İlk Y., Ankara 1993. s. 8-9

kavuşur. Bu durumun, dinin sosyal hayatı statikleştirdiğini değil, olsa olsa istikrarlı bir toplum oluşturma temayülünde olduğunu söylememiz daha gerçekçi olacaktır. Biz bunu dînin kendi dinamizmi çerçevesinde gözlemlemekteyiz.

3. Sosyal Değişmenin Dinî Yapıya Etkisi

Bütün sosyal tezahürler gibi dinler de değişmeye maruz kalırlar. Değişmenin ister doğal şartlar çerçevesinde isterse bunun dışında olsun, dinî yaşam üzerindeki etkisi asla inkar edilemez bir realitedir. Yani dinin toplumsal değişme üzerindeki etkisinin yanında, toplumsal değişmenin de din üzerinde önemli bir etki gücüne sahip olduğunu görmezlikten gelemeyiz. Kaldı ki sosyal değişimin din üzerindeki baskı ve etkisi daha fazladır. Zaten din de, genelde içinde bulunduğu sosyal değişme durumuna karşı kendisini yeni duruma adapte etme temayülüne girer. Daha öncede ifade edildiği gibi din, değişim sürecindeki uyumu daima karşı taraftan beklemez. Din ve dinden doğan gruplar herhangi bir kültür çevresinde hiç bir etkiden uzak kalmaz. Kültürel hayatın bütün bölümleri mesela hukuk, ekonomi, toplumsal yapı ve çeşitli kültür alanları dinî hayatı etkiler¹⁰². 15. Asrın sonlarında Kıta Avrupa'sının pek çok memleketinde başlayan reform hareketleriyle birlikte Roma ile bütün bağlarını koparan ülkelerde kiliseye ait mallar devletleştirildi. Neticede kilise bu memleketlere daha az masraf yapmaya başladı, geçimlerini kiliseye hizmetten temin edenlerin sayısında önemli derecede düşüş oldu. Protestanlığın ve Kalvinizm'in doğuşundan sonra kilisedeki dinî merasimlerin yapılışı daha sade ve daha sıradan bir hal almış oldu¹⁰³. Günümüz modern dünyada özellikle sanayi ve kentleşmenin getirmiş olduğu toplumsal yaşam biçiminin dinî yaşayışı önemli derecede etkilemektedir. Toplumun geleneksel dinî yaşam tarzı oldukça değişime uğramış, en azından toplumda dine karşı ilgi azalmış kendi an'anevi dininden soğuması, din konusundaki müsamahasızlığında da gevşeme meydana gelmiştir¹⁰⁴. Bütün bu hadiseler söz konusu ülkelerde meydana gelen sosyal ve siyasal yapıdaki değişimin dinî yapı üzerindeki tesirini göstermektedir. Toplumsal olayların dinî yapıyı nasıl etkilediğini araştırırken, dinleri yapılarına göre bir takım ayırmalar

¹⁰² Freyer, a.g.e., s. 64-65

¹⁰³ Ncf, a.g.e., s. 70

¹⁰⁴ A. J. Toynbee, *Tarihçi Açısından Din*, Çev: İ. Canan, Kayıhan Yay., İstanbul 1978, s. 266-268

yaparak ele alırsak konunun anlaşılmasında bize daha fazla yardımcı olacağı kanısındayız.

Benjamin Constant'ın dinlerin değişim karşısındaki durumuyla ilgili yapmış olduğu ayırım, konumuz açısından dikkat çekicidir. Constant, her şeyden önce dinî “içsel bir duygu” olarak görmektedir. Dinsel duygu insanın görünmez güçlerle iletişime girmesinin ortaya çıkardığı boşluğu doldurmakta olduğunu söyler. Genelde dinsel duyguyla onun doğurduğu pozitif durumlar arasında devamlı bir uyum söz konusudur. Bu yüzden dinler ilerici bir karakter taşımaktadır. İçsel duygu ile onun ortaya çıkardığı pozitif durum uyumluluğu dinlerin değişen her iyiyi, güzeli onaylayacağı ve bu yöndeki değişime kendisinde uyum sağlayacağını işaretini de vermektedir. Ancak Constant, kendilerini durağanlaştıran teşekküllere bağımlı azami derecede teşkilatlanma olan dinlerle, her türlü teşekküllerden ve otoritelerden bağımsız olan dinler arasında bir ayırım yapmaktadır. Belli bir teşekküle bağlı dinlerin değişim karşısında ki tutumlarını o teşekküllerin baskıları altında olacağından sosyal hayatta varlıklarını gösterebilme durumlarının çok zayıf olacağını, buna mukabil belli bir teşekkülün (ruhban sınıfının) baskısı altında olmayan serbest dinlerin durumunun daha farklı olacağını vurgulamaktadır. Constan bu duruma örnek olarak Katolik inancısındaki kilisenin baskıcı anlayışıyla Protestanlığın Katolik anlayış karşısındaki zaferini göstermektedir¹⁰⁵. Hiçbir otorite ve ruhban sınıfı anlayışının bulunmayışı itibariyle İslamiyet, Constant'ın otoritesiz din belirlemelerine bütünüyle uymaktadır.

Sonuç itibariyle bu ayırımdan hareketle, dinin değişim karşısındaki durumunun belirlenmesinde siyasal veya dinsel erklerin tutum ve davranışlarının belirleyici önemli bir faktör olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır.

İkinci olarak ilkel dinlerle evrensel dinler arasında bir ayırım yapmanın doğru olacağı kanısındayız. İlkel toplumlarda dinî inanç ve Tanrı tasavvurlarında olduğu gibi dinî bayram ve ayinler üzerinde de, maddi hayat şartları toplumsal ve ekonomik faktörlerin etkisi görülmektedir. Bu dinler, tabii gruplarda yaşamalarından dolayı toplumsal yapı onları doğrudan doğruya etkilemektedir¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Barbier, a.g.e., s. 201-205.

¹⁰⁶ Freyer, a.g.e., s. 66.

Zaten her din başlangıçta içinde doğduğu toplumsal çevrenin kültürünün etkisi altındadır. Yani din evrensel olsa bile bir çok toplumda bölgesel karakteri oluşturan bir kültür elamanı durumundadır. Standartizasyonun milli ve mahalli kültür unsurları üzerindeki etkisi, dinî yaşam üzerinde de aynı paralelde görülmüştür¹⁰⁷. Toplum hayatının henüz farklılaşmadığı basit şartlarda inançlar ve ibadetler açıkça toplum hayatının izlerini taşır¹⁰⁸. Diğer bir ifadeyle her din her toplumda toplumun kendi şartları doğrultusunda ifade ve tarzlarda ortaya çıkar, ve belli toplumsal zümre tarafından yaşatılır. Belli bir temel düşünceye ve toplumsal zümreye dayanan dünya dinlerindeki farklılaşma olgusu, dinin kimliğini bazen de tehlikeye sokabilir. Bu farklılıklar, çeşitli tevil farklılıklarına yol açabilir. Bazı belirli faktörler, tasavvurlar ve özellikler, diğerleriyle yer değiştirebilir. Mesela çok tanrılı halk dinlerinde münferit ilahi şahsiyetler, mensuplarının meslek ve sınıflarına göre şekillenmiş veya değişikliğe uğramışlardır. Diğer taraftan dinden doğan birlikler, dinî olmayan topluluk yapısı içinde kaybolmuş olan sosyolojik sınıflama karakterini yansıtmaktadır¹⁰⁹. Toplumun çeşitli sınıflara ayrılması sadece mabetlerin farklılığında, kültürün ve dinî ayinlerin şekillenişinde kendini göstermez; bütün dinlerde zihniyet, toplumlarda hakim olan mesleki ruhla beslenmiştir. Toplumdaki meslek ve mülkiyet farklılıkları toplumsal sınıflaşmayı sağlayan en önemli faktörlerdendir. Zümreler ve sınıflar ise akidenin biçimlenişinde çok önemli bir rol oynar¹¹⁰. Evrensel dinlerde ise durum farklıdır. Bu dinlerin mensupları başlangıçta belirli toplumsal tabakalardan gelmelerine rağmen toplumun her meslek ve tabakadan kesimleriyle aynı etkileşimde bulunmaktadırlar. Max Weber'e göre de bir dinin vasıf ve muhtevası, onun karakteristik temsilcisi olan toplumsal tabakaların ekonomik ve toplumsal menfaatlerine göre teşekkül etmez. Çünkü ilkel dinlerin aksine evrensel dinler yayılma eğiliminde olduğu için, bütün insanlığa hitap eder ve onlara hitap ederken mesleklerine veya toplumsal tabakalarına göre sınıflandırmaz, bilakis onlara fert olarak hitap eder. Diğer taraftan bu dinler

¹⁰⁷ Ramazan Karaman, *Sanayileşmenin Dine Etkisi*, 'Mersin Örneği', ISBN. Yay., Konya, 2000. s.29.

¹⁰⁸ J. Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, Çev: Battal İnandı, A.Ü. İ. F.Yay., Ankara 1987. s. 7.

¹⁰⁹ Wach, a.g.c., s. 33.

¹¹⁰ Wach, a.g.c., 34-35.

belirli kavim ve ırklara da mahsus değildir¹¹¹. Fakat yinede buna rağmen her din, hitap ettiği toplumun yapı ve dinamiklerini dikkate almak durumundadır. Şu halde özellikle evrensel dinleri toplum ile basit bir fonksiyon ilişkisi içerisinde görmek yanlış olacağı kanaatindeyiz. Çünkü o içinde yaşadığı belirli bir toplumsal yapı ve ekonomik düzen tarafından belirlenmemesine rağmen ve onun muhtevası tamamen dinî sebeplere dayansa da, bir takım toplumsal yapı faktörlerinden etkilenmemesi söz konusu olamaz.

Zaten bir dinin toplumda her devir ve çağda işlevliliğini devam ettirebilmesi için toplumsal yapı ve durumu dikkatlice değerlendirmek durumundadır. İctihat müessesesinin varlığı, bu kapının sürekli açık olduğu ve bunun sağlıklı bir şekilde işletilmesi de dinin değişen şartlara uyum sağlayarak sosyalleşmesini temin içindir. Çünkü bir devirde geçerli ve güncel olan bir fetvanın her dönemde aynı geçerlilik ve güncellik içerisinde olmasını söylememiz zordur. Burada konuyla ilgili olması nedeniyle Fazlur Rahman'dan bir alıntıyı vermemiz, konunun daha iyi bir şekilde anlaşılabilmesi açısından anlamlı bulmaktayız:

"Bir toplumun kaderi, tabii olarak, kendi içinde veya dışında meydana gelen büyük ölçekli toplumsal- ekonomik, kültürel ahlaki veya siyasi birtakım yeni güçlere yaratıcı olarak ne ölçüde ve nasıl karşı koyabileceğine bağlıdır. Eğer o toplum, bir yandan paniğe kapılıp kendi içine kapanmaktan ve geçmişte aldattıcı siperler aramaktan; diğer yandan da bizzat kendi ideallerini kurban etmekten veya onlardan taviz vermekten sakınır da, kendisine güvenerek zorunlu sindirme, özümseme, red ve diğer olumlu yaratıcı yollar vasıtasıyla bu yeni güçlere karşı koyabilirse, o toplum kendi dahili emellerine yeni bir boyut, ideallerine ise yeni bir anlam ve fırsat kazandıracaktır. Ancak o toplum isteyerek ya da şartların zorlamasıyla yukarıda zikrettiğimiz iki aşırı uçtan ikincisini seçip yeni güçlere boyun eğerse, şüphesiz ki, bir başkalaşıma (metamorphosis) maruz kalacaktır; dolayısıyla artık o toplum aynı kalmayacak ve hatta değişim sürecinde yok olabilecek ve başka bir toplumsal- kültürel yapı tarafından yutulabilecektir. Fakat bu hatadan daha öldürücü olanı, kesinlikle, az önce

¹¹¹ Freyer, *Din Sosyolojisi*, s. 67-68.

birinci aşırı uç olarak zikrettiğimiz şeydir. Bir toplum, hatıraları ne kadar tatlı olursa olsun geçmişte yaşayacak olursa, ve - bu hatıralar ne kadar acı olursa olsun- içinde bulunduğu anın gerçekleriyle açıkça yüzyüze gelmekten kaçınırsa, o toplum fosilleşmeye mahkumdur. Fosillerin ise pek uzun yaşamadıkları, Allah'ın değişmez bir kamunudur: "Biz onlara adaletsizlik yapmadık; bilakis onlar kendilerine adaletsizlik yapmışlardır"¹¹².

Fazlur Rahman'ın da işaret ettiği gibi din, dinamik olan toplumsal yapıya karşı statik olmayı asla tercih etmemektedir. Ancak insan bunu din adına veya dinî koruma adına statikleştirerek dinin bilmeden toplumdan tecrit edilmesini sağlamaktadır. Fakat insanın asla böyle bir hakkı olmadığına altını çizmektedir. Nitekim meallerini vermiş olduğumuz ayetlerde de insanların yeni gelişmeler karşısında kendilerini yenilememeleri ve durumlarını yenilememelerini din adına ayak direrken onlara dinin değil kendilerinin zulüm yaptıklarını vurgulamaktadır¹¹³. Dolayısıyla din, insanların gelişmesinin önünde engel değil bizzat onu teşvik eden bir olgudur. İnsan din ile birlikte her türlü gelişme ve lehine olan değişmeyi beraberinde yaşaması aynı zamanda dinin de insandan en önemli taleplerinden birisidir.

Netice itibariyle toplumdaki değişikliklere paralel olarak toplumun içinde yaşayan dinde de bir takım değişmelerin ve çeşitlenmelerin, türlü etki ve tepkilerin ortaya çıktığı görüldüğünden, çeşitli toplum tipleri arasında dinin yer ve rolünün de değiştiği görülmektedir. Zira her ne kadar hemen her din menşei itibariyle bir mitolojiye veya kurucunun dinî tecrübesinin hatırasına bağlılık ve onu her seferinde yeniden yaşama yada tekrardan ibaret olan "menseki" (rituel) bir karakter arz etmek itibariyle kendini tarihten soyutlamak ve böylece her çeşit değişmeye uzak kalmak eğiliminde ise de, tarihi ve sosyal birer vaka olarak, bütün sosyal olaylar gibi dinlerde yeniden yorumlanıp farklı biçimlere bürünmektedirler.

Görülen o ki dinler, insanlığın tarih içerisindeki geçirmiş olduğu her medeniyete tabi olmuşlardır¹¹⁴.

¹¹² Fazlur Rahman, *Islamic Methodology*, İslâmabad, Pakistan, 1984, s.175-6

¹¹³ Adnan Bülent Baloğlu, "Değişim Süreci ve İslâm", *Türkiye Günlüğü*, sayı: 40, 1996, s. 58-64.

¹¹⁴ Günay, "Modern Sanayi Toplumlarında Din", *E.Ü.İ.F. Dergisi*, Kayseri 1986, Say. 4, s. 43.

4. Dinî Lider ve Peygamberlerin Değişime Tesirleri

Toplumsal değişimde dinin rolünün daha anlaşılabilir olması noktasında dinî lider ya da peygamberlerin, toplumsal yaşam sürecindeki fonksiyonlarını gözden uzak tutmamamız gerekmektedir. Toplum yaşadığı dinî hayat içerisinde bir takım olaylarla karşılaşmaktadır. Bu olayları anlamlandırmakta ve ifadelendirmekte güçlüklerle karşılaşırken, bazı karmaşık ve gizemli yönleri de merak etmektedirler. Bunları görmezlikten gelmeleri yada akıllarına takılan bir takım soruların cevapsız kalması da onları rahatsız etmektedir. Dolayısıyla bu noktada devreye peygamberler veya din otoriteleri girmektedirler. İşte peygamberlerin ya da dinî liderlerin tarihteki yerlerine bu açıdan bakıldığında,¹¹⁵ onlar da bu durumu, eldeki mevcut bilgiler çerçevesinde açıklığa kavuşturmaya çalışırlar. İlahi dinlerin kurucuları olan peygamberlerin topluma yönelik aktivitelerinin sonuçlarına baktığımızda, tümünden aynı sonucu çıkarmamız biraz zor gibi gözükmemektedir. Ancak hadiseye sosyolojik olarak yaklaştığımızda bir çok benzerliklerin olduğunu da müşade etmekteyiz. Mesela, Hz. İsa veya Hz. Musa, Hz. Muhammed gibi ümmetlerine kendilerinden sonra yazılı kutsal bir metin bırakmamışlardır, ancak bunların hemen hepsinin yaşadıkları topluma yönelik bir yaşam felsefesi ve bir ahlakî anlayış (şariat) getirdikleri bir gerçektir.

Peygamberler, diğer insanlardan nitelik açısından üstün kişilikleri olan karizmatik liderler olarak tanımlanmaktadır. Genelde Peygamberlerin her ne kadar aristokrat bir sınıftan gelmedikleri iddia edilse de sıradan bir aile çocuğu veya rasgele kişiler olmadığı da bir gerçektir. Hz. İbrahim'in yaşadığı dönemin elit ve seçkin bir aile çocuğu olduğu,¹¹⁶ Hz. Musa'nın her ne kadar fakir bir ailenin çocuğu olsa da sarayda bir prens olarak yetiştiği¹¹⁷ Hz. Süleyman'ın bir prens olduğu¹¹⁸ çeşitli kaynaklarda vurgulanırken Kur'an'ı Kerimde de Yahya peygamberin,¹¹⁹ Yakup Peygamberin bir peygamber çocuğu olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca Kur'an'da Hz. İsa'nın annesi Meryem'inde yine

¹¹⁵ Gustav Mensching, *Dinî Sosyoloji*, Çev. Mehmet Aydın, Konya, 1994, s. 98.

¹¹⁶ Kitab'ı Mukaddes, *Eski ve Yeni Ahit*, Tekvin Babı, II: 27-32.

¹¹⁷ Günay Tümer- Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, 3. Baskı, Ocak Yay., Ankara 1993, s.204-221.

¹¹⁸ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Kardelen Kitabevi, İspanta, 1999, s. 219-220.

¹¹⁹ Meryem, 19 / 7

döneminin saygın bir anne ve babanın çocuğu olduğu,¹²⁰ da belirtilmektedir. En son Hz. Muhammed'in de baba tarafının döneminin asil ve köklü ailelerinden Kureyş kabilesinden ve anne tarafının da Haşim oğullarından olması dikkat çekmektedir. Yeni bir dinin kurulmasında yeni müntesipler bulunması ve onları etrafında toparlayacak olan din kurucusunun güçlü ve kuvvetli ve sosyal prestije sahip bir aileden gelmesi söz konusudur. Çünkü dinî tebliğ meşakkatli bir iştir. Yeni dine veya müntesiplerine yönelik saldırılara karşı koyabilmek için Tanrı peygamberini güçlü ve kudretli kavimlerden seçer¹²¹. Bu konuda örnekleri çoğaltmamız mümkündür.

Her ne olursa olsun, özellikle peygamberlerde gözlenen en önemli özelliklerden birisi, şahsi yaşam biçimlerinin bizzat halkın içinde halkla beraber, ve her türlü şartta söylemlerine sadık kalarak kendilerine sade bir yaşam tarzı seçmiş olmalarıdır. Böylelikle sosyal yaşamın gerçeklikleriyle yüz yüze kalarak insanlara daha rasyonel tekliflerde bulunmaktadır, ve yine peygamberleri diğer din otoritelerinden ya da dinî liderlerdin ayıran en önemli özelliklerden biri de onların doğrudan Tanrıyla irtibatlı olmaları nedeniyle müntesipler arasında daha baskın ve karizmatik bir unvana sahip olduklarıdır. Bu özellik onların işlerini kolaylaştırmıştır. Ortaya sundukları yeni vaazlar, taraftarlarınca her hangi bir itirazın söz konusu olmaksızın doğrudan kabul edilmekte olması da işi biraz daha kolaylaştırmaktadır. Fakat bunu yaparken bir çok olumsuzluklara göğüs germek zorunda kalmaları da işin zor yönünü oluşturmaktadır. Oluşturdukları dini ve sosyal yapının devamının temininde onların söylemleri, davranışları, müntesiplerince ya da yetkili ilgililerince yorumlanma ve tevil suretiyle muhafaza edilmeye çalışılır. Kaçınılmaz bir değişim itibariyle de onların hayatlarından örnekler bulunarak, değişim olumlulanır. M.Weber'in ifadesiyle, onların karizmaları rutinleştirilir.

Günümüzdeki dinî lider yada kişiliklere baktığımızda bunun tam aksine daha aristokrat ve daha seçkin bir statü oluşturarak gerçek hayat standartlarının çok üzerinde bir yaşam tarzına sahip olduklarını gözlemlemekteyiz. Buradaki otorite kavramı asla Tanrı adına hüküm koyan veya bir ruhban niteliği taşıyan

¹²⁰ Meryem, 19 / 28

¹²¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev: Zakir Kadiri Ugan, M.E.B. Yay., İstanbul 1990, C.I. s. 405.

anlamında değil de yalnızca sosyal anlamda din adına sorumluluk duygusu içerisinde insanlara yol göstericilik misyonu üstlenen anlamında kullanılmaktadır. Mesela bir tarikatta şeyhlik mertebesi elde etmede soyluluk (evlad-ı resul) önemli bir imtiyaz sayılmaktadır. İlahi dinlerde peygamberlerin veya din kurucularının asıl misyonları Tanrının isteği doğrultusunda toplumların değişimine rehberlik etmektir¹²². M. Weber sosyal değişim ile din arasındaki ilişkiyi ele alırken bunda asıl önemli bir yere sahip olan peygamberlerin tipolojilerini şu şekilde ifadelendirmektedir. Peygamberler, geleneğin içerisinde güçlü bir reformcu veya devrimci anlayışlarıyla, kurguladıkları gelecekle ilgili yeni ve orijinal dinî tecrübelerinden ilham alarak eski yerleşmiş modellere meydan okuyarak yeni mesajlarını müntesiplerine ilettikten sonra başarılı oldukları, her aşamada yeni ve köklü değişimlere damgalarını vurmaktadırlar¹²³. Böylelikle yeni dinî gurup veya cemaatler bu yeni mesajlar çerçevesinde yavaş yavaş kurumsallaşmalarını da oluşturmaktadırlar. Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye Hicretinden sonra Müslümanların oradaki teşkilatlanmalarından da bu anlaşılmaktadır. Peygamberlerinin itikâdi (inanç) yönünün yanında aynı zamanda toplumsal yapı üzerinde de bir değişim talepleri vardır. Bu talep bozulmuş ve yozlaşmış mevcut yapıyı değiştirmeye yönelik olduğu için kendi doğal şartları içerisinde muhalefetini de doğurmaktadır¹²⁴.

Her şeyden önce dinî liderin ortaya çıktıktan sonra yapacağı ilk iş, etrafındakilere egemen bir Tanrı kavramını bir şekilde benimsetmeyi gerçekleştirmeye çalışırlar. Bu sayede kuracağı ilk dinî teşkilatın temelini inanç yönünden güçlendirerek kendisinin güveneceği ilk sağlam halkayı gerçekleştirmeye çalışır. Dinî liderlerin yaşadıkları sosyal yapıyı tamamen değiştirmeyi amaçlamadıklarını daha öncede zikretmiştik. Bu nedenle değiştirmeyi, planladıkları bozulmuş ve yozlaşmış yapı üzerine yoğunlaştığından, oluşan muhalefeti bertaraf etmek ve kendi söylemlerine taraftar kazanarak bu şekilde onların hedeflerine ulaşmalarını kolaylaştırmaktadır¹²⁵. Peygamberler,

¹²² Selahattin Polat, "Hz. Peygamber'in Sünneti ve Değişim", *Değişim Sürecinde İslâm*, (Kutlu Doğum Haftası 1996) T.D.V. Yay., Ankara 1997, s. 15-21

¹²³ Bkz., Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., İstanbul 2000, s. 481

¹²⁴ Celalettin Çelik, *Kur'an-da Toplumsal Değişim*, İnsan Yay., İstanbul 1996, s. 52

¹²⁵ Cevdet Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişimin Yasaları*, Çev., İlhan Kutluer, İnsan Yay., İstanbul 1984, s. 62

Peygamberler, çürümüş, donmuş, bozulmuş topluma can çektiği bir zamanda yeni ufuklar göstererek yeniden dirilişin ve silkinişin yolunu göstermişlerdir. Bu yeni yönelişin dünya görüşünü, kültürünü ve gidişini değiştirmişlerdir. Bunlar, toplumların bir süreç içerisinde değişimlerini yüklenmiş kişiler olduğunu ve ne bilginler sınıfının ve ne de cahiller sınıfının içine katmak mümkün değildir¹²⁶. Dinlerin asli misyonlarından biride (Kur'an'dan da anlaşıldığı üzere)¹²⁷ sağlıklı bir toplumsal yapı kurmayı ve bununla birlikte toplumların tarihi sürekliliklerini ancak dine bağlı kaldıkları sürece devam ettirebileceklerini vurgulamaktır.

¹²⁶ Ali Şeriatî, *Medeniyet ve Modernizm*, Çev: Ahmet Yükseloğlu, Bir Yay., İstanbul 1985, s.131-132.

¹²⁷ Âli-İmran, 3/104

II. B Ö L Ü M

SOSYAL DEĞİŞME VE DİN İLİŞKİSİ ERZURUM ÖRNEĞİ ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA

A) ERZURUM İLİNE GENEL BİR BAKIŞ

1. Türkiye Haritasındaki Bölgesel Yeri:

3. İlin Coğrafi Yapısı :

Erzurum il sınırları, ülkemizin Doğu Anadolu bölgesinin kuzeydoğu kesiminde yer alan Erzurum- Kars bölümünün batı yarısını oluşturur. Çoruh, Fırat ve Aras havzalarının başlangıç alanında 25.066 km²'lik yüzölçümüyle Türkiye'nin % 3.2'sini kaplayan bir alana sahiptir.

Erzurum'u Kuzeyden Rize'nin İkizdere ve Çamlıhemşin; Artvin'in Yusufeli ve Ardanuç; Batıdan Bayburt'un Merkez ilçe ve Aydıntepe; Erzincan'ın Tercan ve Otlukbeli; Güneyden Bingöl'ün Yedisu ve Karlıova; Muş'un Varto, Bulanık ve Malazgirt; Doğudan Kars'ın Selim ve Sarıkamış, Ağrı'nın Eleşkirt ve Tutak; Ardahan'ın Göle ilçeleri çevreler.

Toprakların büyük bölümü yüksek alanlardan oluşan ili, Kuzeyden Rize; Batıdan Dumanlı, Mayram ve Kop; Güneyden Cemal ve Bingöl; Doğudan Aras ve Allahüekber dağları ile Ardahan yaylası sınırlar. Yaklaşık % 64'ünü dağların kapladığı Erzurum topraklarının büyük çoğunluğunda tarihin ve kültürün derin izlerine rastlanmaktadır. İl topraklarının % 20.1'i platolardan, % 12.2'si yaylalardan ve % 4 kadarı da ovalardan oluşmaktadır. %66'sı çayır ve mera olarak kullanılan toprakların sadece % 19'unda tarımsal üretim yapılabilmektedir.

4. İlin Ekonomik Yapısı :

İl, tarih boyunca önemli bir hayvancılık merkezidir¹²⁸. Yüz ölçüm itibariyle orantılı bir tarımsal alana sahip olmasa da önemli tarımsal uğraşlar verilmektedir. Ayrıca özellikle deri ve bakır işlemeciliğinde, imalat sanayinde dönemin ağırlıklı merkezlerinden birini oluşturmaktaydı. Bir serhat şehri olan Erzurum geçmişte ipek yolunun önemli merkezlerinden biri olması yönüyle takas, mübadele ve ticaret, şehrin iktisadi geleneğini güçlendirmiş, sanayiye yönelme ihtiyacı zorlayıcı biçimde hissedilmemiştir¹²⁹. Ülkenin son yıllarda uygulamış olduğu ekonomik politikalarıyla da doğru orantılı olarak, gerek tarım ve hayvancılıkta, gerekse sanayi ve ulaşım sektöründe, istihdam ve milli gelir oranı açısından ülke normalinin yarısı seviyesine düşmüştür. Bunda en önemli

¹²⁸ Şehri Mubarek Erzurum, Erzurum Belediyesi Kültür Yay., 1988, s.7.

¹²⁹ Niyazi Usta, Ekonomi Ahlakı ve İnsan Kaynağı, Aktif Yay., Erzurum 2001, s. 62.

etken faktör olarak devlet yatırımlarının azalması , özel teşebbüs'ün batıya yönelmesi ve de iklim şartlarının getirdiği zorluklar olduğunu düşünmekteyiz.

Mevcut ekonomik durumuna bakıldığında, tarımsal amaçlı kullanılabilir toplam arazi içerisindeki payı % 15.17'dir. Ancak bu alanın da tamamı bölge çiftçileri tarafından kullanılamamaktadır. Arazinin kullanım biçimi, coğrafi şartlar ve iklim koşulları dikkate alındığında, ilde seracılıktan, genel tarla ziraatına, meyvecilikten sebzeciliğe ve su ürünlerinden hayvancılığa, tarımın hemen tüm alanlarında faaliyetler yürütülmektedir. Sanayi açısından il, hem kamu ve hem de özel sektör açısından istenilen yere gelememiştir. İlde halen 69 orta ve küçük ölçekte sanayi kuruluşu faaliyet göstermektedir. Bu sanayi tesislerinde 3000 civarında kişi istihdam edilmektedir. Söz konusu bu sanayi tesislerinin 4'ü kamuya aittir. Kamuya ait tesislerde 1433, diğer kalanı da özel sektöre ait tesislerde istihdam edilmektedir. Mevcut sanayi tesislerinin kapasite kullanım oranları % 30 civarındadır. İldeki istihdamın sektörel dağılımını incelediğimizde, çalışan nüfusun % 73.1'inin tarım, % 4'ünün sanayi ve % 22.9'unun hizmetler sektöründe çalıştığını görmekteyiz. Çalışanların sektörel dağılımından hareket edildiğinde, ilin tarım ağırlıklı sektörel yapıda olduğunu söyleyebiliriz. Erzurum ilinin Türkiye GSYİH'na katkısı % 0.68 düzeyindedir. Bu üretim katkısı ile ülkemizde 34. sırada yer almaktadır. 1979 yılında ise 24. Sırada yer alan il geçmişi ile mukayese edildiğinde her geçen gün fakirleşmiştir. Ayrıca Erzurum ili diğer iller arasındaki gelişmişlik sıralamasında 69. sırada yer almaktadır. Devlet İstatistik Enstitüsü verilerine göre ildeki fert başına düşen GSYİH sıralamasında 57. sıralardadır. 1979 yılındaki sıralamada 24. dır. 1997 rakamlarına göre kişi başına düşen GSYİH 1.448 dolardır. Bu oranın en yüksek olduğu il Kocaeli ile arasındaki fark 6 katına yakındır. Yine DPT de yapılan bir araştırmaya göre 1990-1995 yılları arasında en çok göç veren 3. il konumundadır¹³⁰.

Aynı zamanda hizmet sektörünün merkezi durumunda olan ilin sektörel dağılımını ulaştırma, inşaat, turizm, bankacılık, eğitim, sağlık, ve ticaret sektörü olarak yedi alt başlık altında sıralamamız mümkündür¹³¹. Erzurum'un ekonomik

¹³⁰ Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, *Erzurum İl Profili*, 2001 Yılı Raporu.

¹³¹ Geniş bilgi için bkz., Erzurum Valiliği, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Erzurum* 98.

potansiyelleri açısından tarım, sanayi ve hizmet sektörleri açısından yeterli birikime sahip olduğu görülmektedir. Ancak hala bu potansiyelin devlet tarafından harekete geçirilmesini beklemenin¹³² önemli bir yanlışlık olduğunun farkına varılması gerektiği kanısındayız. Kaldı ki günümüzde artık devletin ekonomiden el çektiği bu dönemde, bunun gerçekleşmesi zaten mümkün gözükmemektedir. Erzurum ekonomisinin geliştirilebilmesi için ilk önce kendi yerli sermaye ve insan kaynağını verimliliğe yöneltmede başarı sağlaması bir zarurettir. Bununla birlikte bölgenin modern, bölgesel ve yerel kalkınma teorilerinin ve dünya uygulamalarının ışığında kapsamlı bütüncül nitelikte bir kalkınma programının uygulamaya konması kaçınılmazdır.

5. Tarihi Bilgiler :

Doğu Anadolu'nun yüksek yaylası konumunda olan Erzurum, binlerce yıl önce parlayıp sönen eski medeniyetlerinde bir kavşak yeri olduğu gibi, insanlık tarihinin de en eski çağlardan beri eşine az rastlanan medeniyetlere sahne olmuştur.

Erzurum'un tarihi M.Ö. 4000 yıllarına kadar uzanmaktadır. Civar yerleşim birimlerinde yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen bulgular, Erzurum ve çevresinin çok eski ve önemli yerleşim yeri olduğunu ortaya koymuştur. Tarihin en eski devirlerinden itibaren değişik kavim ve milletlerin hakimiyetine giren Erzurum, kültür varlıkları açısından zengin bir tarihi mirasa sahip olduğu görülmüştür.

Hurriler, Urartular, İskitler, Medler, Persler, Araplar, İranlılar, Sasaniler, Romalılar, ve Bizanslılar dönemini yaşayan Erzurum, 5. yüzyıldan 10. yüzyılın sonuna kadar, Bizanslılar, Araplar ve Romalılar arasında birkaç kez el değiştirmiştir. Bu dönemlere ait, Erzurum ve çevresinde çok sayıda kale, kilise, manastır topluluğu, kaya mezarları, arkeolojik sitler ve yapı kalıntıları bulunmaktadır.

1071 Malazgirt zaferinden sonra Bizans hakimiyetine son verilerek şehir, Alpaslan'ın akıncı arkadaşlarından Saltuk Bey'in yönetimine geçmiştir. Böylece

¹³² Usta., a.g.e., s. 62

Türk çağının başladığı Erzurum'da sırası ile Saltukoğulları, Selçuklular ve İlhanlılar döneminde, bir taraftan şehirde imar faaliyetleri devam ederken, diğer taraftan inşa edilen cami, medrese, kümbet ve köprülerle Erzurum bir kültür ve sanat şehri haline gelmiştir.

1514 Yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katılan Erzurum'un esaslı bir biçimde imarı Kanuni döneminde yapılmıştır. Saltuklu, Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı dönemlerine ait tarihi eserleriyle oldukça zengin mimari özellikleri taşıyan Erzurum bu günkü haliyle önemli bir kültür turizminin merkezi sayılmaktadır. Özellikle milli mücadele yılları döneminde Anadolu'nun hiçbir yerinde 1. Dünya Savaşı'nın dehşeti Erzurum'daki kadar görülmemiştir. Dört yıl boyunca ölümle pençelesen, şark vilayetlerinin iktisadi merkezi olan Erzurum yok olmuştu. Harp, göç, katliamlar, tifus gibi çeşitli felaketler her şeyi yok etmişti. Bu durumdan Ünlü Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir komutasındaki ordu 12 Mart 1918'de şehri Ermenilerden temizleyerek Erzurum'un esaret günlerini sona erdirdi. Kısa süre içerisinde Türk ordusu bütün Doğu Anadolu'yu Ermenilerden temizleyerek yeniden Anavatana kattı.¹³³

6. Eğitim ve Sağlık Durumu :

Bu gün Doğu Anadolu'nun en merkezi konumunda olan il Büyük şehir statüsünde olup merkez ile birlikte 5 belediyelik yerleşim alanına ayrılmaktadır. Bünyesinde yaklaşık 40 000 öğrenciyi besleyen Erzurum, Türkiye'nin en büyük ve en eski üniversitelerinden birine sahip oluşuyla önemli bir üniversite şehri hüviyeti taşımaktadır. Eğitim profiline bakıldığında Türkiye'de okur-yazar oranı % 80 ler civarında iken bu oran Erzurum ve çevresinde % 70 düzeyindedir. Üniversitede her öğretim elamanı başına düşen öğrenci sayısı 13.6'dır. 1990 yılı verilerine göre ilde ilkokuldan mezun olan öğrencinin sadece % 25'i ortaokula % 16'sı ise liseye devam etme imkanına sahipken, 2001 yıl verilerinde ilkokul mezunlarının % 37'si, ortaokula, % 98' ise liseye devam etmektedir. Ancak hala nüfusun % 9'u ilkokula gidememektedir. Ortaokulda öğretmen başına 40 öğrenci düşerken lisede bu sayı 13'e düşmektedir.

¹³³ Geniş bilgi için bkz., Erzurum Valiliği, a.g.e. s. 58-62

Sağlık alanında başta Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne bağlı tam teşekküllü iki Araştırma Hastanesi ve yine tam teşekküllü Sağlık Bakanlığına bağlı 2 adet Devlet Hastanesi, 1 adet Sosyal Sigortalara bağlı Hastane ve özel sağlık kurumu olarak 5 adet sağlık merkezi bulunan il, bölgenin en önemli sağlık merkezi olması yönüyle çevre illerin tamamına sağlık hizmeti vermektedir. Erzurum ilinde hekim başına 1675 hasta düşmektedir.

7. Demografik Durumu :

Tablo-1 Yıllara göre nüfus dağılımı oranları

Sayım Yılı	Nüfus	Sayım Yılı	Nüfus
1927	30.800	1965	105.315
1935	33.104	1970	134.655
1940	47.613	1975	162973
1945	50.875	1980	200.701
1950	53.833	1985	246.053
1955	75.371	1990	242.391
1960	90.069	1997	298.756

Kaynak: Erzurum İstatistik Enstitüsü Nüfus Sayım Çizelgeleri.

Erzurum nüfus büyüklüğüne göre 80 il arasında 20. ve nüfus yoğunluğuna göre ise 34. sırada bulunmaktadır. İl nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımına bakıldığında % 68.9'unun 0-17 yaş grubunda olduğunu tespit etmekteyiz. Bu oran Türkiye genelinde % 61'dir. İlin nüfus artış hızlarını kent ve kırsal bölgeler şeklinde ayırarak incelediğimizde, il ve ilçe merkezlerinde nüfus, yıllık ortalama % 1.7 artarken, kırsal yerleşim yerlerinde, % 1.7 gerilediği görülmektedir. Bu oranlar Türkiye genelinde sırasıyla kentlerde % 3.4 ve kırsal kesimde binde 5 civarındadır. Görüldüğü gibi Erzurum ili Türkiye ortalamasının çok altında bir nüfus yoğunluğuna sahip olduğunu göstermektedir. Erzurum'da 1985 yılında nüfusun % 43'ü kentlerde yaşarken 1990 yılında bu oran % 47.2 seviyesine yükselmiştir. Bu veriler bize kırsal kesimden kent merkezine bir kayma olduğunu göstermektedir.

Demografik yapı itibariyle çok hareketli bir yapıya sahip olan il, göç olayında bir köprü vazifesi görmektedir. Bu göç olgusu sayesinde şehir merkezi kozmopolit bir görünüm arz etmektedir. devamlı surette taşradan göç alan il kendi bölgesinde sanayinin olmayışı ve belli iş kollarında istihdam

oluşturamaması nedeniyle aynı hızla büyük kentlere göç vermektedir. Bu itibarla, il merkezine gelen insanlar bir iş yapabilecekleri kadar sermaye elde edince bu sermayeyi daha iyi bir şekilde değerlendirebileceği büyük kentlere doğru göç etmektedirler. Neticede il merkezinde sağlıklı ve güçlü bir ekonomik yapılanma oluşturulamaması nedeniyle modern bir gelişme de sağlanamamıştır. Tablo-1'e bakıldığında il merkezinin nüfus artışının yıllara göre dağılım oranı, Türkiye genelindeki kentleşme açısından diğer bölge illerinin nüfus artışı oranından düşük olduğu görülse de aynı bölge illerinden pek farklı olmadığı görülmektedir.

1927'de 30.800 olan nüfus, 1997 de 298.756'ya yükselmiştir. Bu da gösteriyor ki il, almış olduğu göçü ve kendi artan nüfusunu istihdam edemeyişi ve iklim koşullarının olumsuzluğu nedeniyle bünyesinde tutamamıştır. Bu durum şehrin gelişmemesinde önemli bir rol oynamaktadır. Merkez ilçeyle birlikte toplam 19 İlçe, 17 Bucak, 1.035 Köye sahip olan Erzurum'un genel nüfusu 900.000 civarındadır. Ekonomik açıdan pek gelişme gösteremeyen ilin fert başına düşen gelir oranı, Türkiye ortalamasının yarı oranına sahiptir¹³⁴.

B) ARAŞTIRMAMIZA KATILANLARIN KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ

Burada hemen ifade etmeliyiz ki bizim yoklamasını yaptığımız bilgilerin, verilerin hepsi araştırmamız açısından yüzde yüz gerekliliklerinden ziyade, ileriki yıllarda mukayesede kullanma imkanını oluşturmak içindir. Doğrudan ilgili ve gerekli olmayan verilerin bu maksatla alındığının göz önünde tutulması lazım geldiğini ifade etmeliyiz.

1. Cinsiyetlere Göre Dağılım :

Tablo-2 Cinsiyet Dağılımı

Cinsiyet	Sayı	Oran(%)
Erkek	485	60.6
Kadın	315	39.4
Toplam	800	100

Araştırmamıza katılan deneklerle ilgili cinsiyet durumu Tablo-2'de görülmektedir. Buna göre araştırmamıza katılan deneklerin tamamı 800 kişi olup,

¹³⁴ Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, *Erzurum İl Profili*, 2001 Yılı Raporu.

bunlardan %60,6'sını erkekler, %39,4'ünü kadınlar oluşturmaktadır. Erkeklerin örnekleme kadınlardan fazla sayıda temsil edilmelerinin nedeni, kadınların ekserisinin ev hanımı olmaları nedeniyle onlara ulaşabilmedeki bazı zorluklardan kaynaklanmaktadır. Ayrıca erkeklerin bulunduğu ortamlara (çeşitli iş ve sosyal mekanlara) daha kolayca ulaşılabilme imkanı olmuştur. Aynı bölgede 1978 yılında yapılmış olan bir alan araştırmasında kullanılan deneklerin kadın oranı % 27,6¹³⁵ iken bizim yapmış olduğumuz ankete katılan kadın oranı % 40 civarında olmuştur. Bu çalışmada kadın deneklerin artmasının iki sebebi vardır, bunlardan biri anket uygulamamız esnasında bayan anketör kullanmamız, ikinci sebepse kadınların günlük hayatta eskiye oranla daha fazla yer almalarından kaynaklanmaktadır.

2. Yaş Durumları :

Tablo-3 Yaş gruplarının dağılımı

Yaş	Sayı	Oran (%)
20-25 Arası	184	23.0
25-30 Arası	182	22.8
30-45 Arası	303	37.9
45-60 Arası	105	13.1
60- Fazlası	026	03.2
Toplam	800	100

Araştırmamızda kendine ait kişisel görüş sahibi olma ve bağımsız davranabilme yaşı olarak 20 ve daha fazla yaşlar örnekleme temsil edilmektedir. Kendine anket uygulananların yaş grupları Tablo-3'de görülmektedir. Araştırmamıza katılanların büyük bir çoğunluğu (% 37,9) 30-45 yaşlar arasını oluşturmaktadır. 20-30 Yaş grupları da buna denk bir düzeyde temsil edilirken 45-60 yaşlar azınlığı oluşturmaktadır. Bu oranlar, denekler arasındaki yaş grupları da dengeli bir dağılımın olduğunu göstermektedir. Bu durum, araştırmanın sağlıklı bir şekilde yürümesi için önemli bir katkı sağlamıştır.

¹³⁵ Ünver Günay, *Erzurum Kenti ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, Atatürk Ü. İ. F. Doçentlik Tezi, Erzurum 1978, s. 43.

3. Medeni Durumları:

Tablo-4 Medeni Durum dağılımı.

Medeni Durum	Sayı	Oran (%)
Evli	586	73.3
Dul	14	1.8
Bekâr	200	25.0
Toplam	0800	100

Ankete katılanların % 73,3'ünü evli, % 25,0'i bekar, % 1,8'ini ise dul olanlar oluşturmaktadır. Bu durumdaki deneklerin çoğunu evlilerin oluşturmasının sebeplerinden birisi muhtemelen bölgedeki evlenme yaş ortalamasının kadınlarda 18 erkeklerde 20 yaş ortalamasında olmasından kaynaklanmaktadır. Bizim araştırma yaptığımız deneklerin yaş ortalaması da 20 yaş ortalamasından başladığı için deneklerin çoğunun evli kişilerden oluşmasına sebebiyet vermiştir.

4. Öğrenim Durumları :

Tablo-5 Eğitim durumunun cinsiyetlere göre dağılımı

Öğrenim Durumu		Kadın	Erkek	Toplam
Okuma yazma	S	13	4	17
Bilmeyen	%	4.1	0.8	2.1
Okuma Yazma	S	18	17	35
Bilen	%	5.7	3.5	4.4
İlkokul Mezunlu	S	62	75	137
	%	19.7	15.5	17.1
Orta Öğretim	S	88	173	261
Mezunlu	%	27.9	35.7	32.6
Yüksek Öğretim	S	134	216	350
Mezunlu	%	42.5	44.5	43.8
Toplam	S	315	485	800
	%	100	100	100

Tablo-5'de görüldüğü gibi anketimize katılan denekler arasında her eğitim düzeyinden kişilerin bulunması, örneklemin temsil niteliğini artırmaktadır. Deneklerin % 6'sı hiç okul okumamış, fakat bunlardan bir kısmı kendi

abalarıyla okuma-yazmayı öğrenmiş olduklarını ifade ederken, % 17,1'nin İlkokul mezunu, %32,6'sı Orta ğretimden mezun, % 43,8'i Yüksek okul mezunu olduğu görülmektedir. Bu tablodan da anlaşıldığı gibi anketimize katılanların büyük çoğunluğunu orta ve yüksek öğrenim mezunları oluşturmaktadır. Ayrıca dikkat çeken önemli bir noktada Günay'ın1978 yılında yapmış olduğu mezkur çalışmasında ki¹³⁶ eğitim durumuna bakıldığında kadın-erkek arasında önemli boyutta fark olmasına karşın, bizim bulgularımızda bu oran birbirine çok yakındır, ve yine genel okumuşluk düzeyi de Türkiye genelinde olduğu gibi bir hayli yükselmiştir. Bu durumu okullaşmanın toplumsal hareketliliği, toplumsal hareketliliğin de sosyal değişmeyi etkilediğinin bir göstergesi olarak görebiliriz.

Araştırma sonuçlarından çıkardığımız diğer önemli bir sonuç da gelir düzeyinin düşük olduğu gecekondulaştırma semtlerinde oturan kesimlerde, eğitim düzeyinin buna karşın aynı oranda düşük olmayışdır. Halbuki bu tip alan araştırmalarında iktisadi durum ile eğitim arasındaki ilişki değerlendirildiğinde, gelir düzeyinin düşük olduğu yerlerde eğitim oranının aynı derecede düşük seviyede olduğu grlmştir. Bu durum, halkın çoğunluğunun ekonomik güçlerini oldukça zorlayarak çocuklarını okutup devlet memuru olmalarını temin için çaba sarfettiklerini, fakat gün geçtikçe ülke genelinde bir problemi olan eğitimli işsizler topluluğunun bu bölgede de görüldüğüne işaret etmektedir.

5. Hanede Yaşayan Fert Sayısına Göre Dağılım :

Tablo-6 Hanede oturanların nüfus dağılımı

Hane Halkı	Sayı	%
Bir kişi	10	1.3
İki kişi	34	4.3
Üç kişi	111	13.9
Dört kişi	209	26.1
Beş kişi	182	22.8
Altı kişi	106	13.3
Yedi kişi	70	8.8
Sekiz kişi	38	4.8
Daha fazla	38	4.7
Toplam	800	100

¹³⁶ Günay, a.g.e., s. 48.

Tablo-6'ya bakıldığında kent merkezinde oturan ailelerin aynı evde oturan kişi sayısının 3 ila 7 kişi arasında yoğunlaştığı görülmektedir. Zaten tablomuzdan da anlaşılacağı üzere en fazla hane halkı oranı 4 kişilik olduğu ortaya çıkmıştır.

Tablodaki ortalamaların oranları alındığında hane halkı ortalamasının % 5 civarında olduğunu tespit ettik. Bu oranın D.İ.E araştırmalarında da görüleceği gibi diğer kent aile nüfus ortalamalarından biraz fazla olmasına karşın Türkiye ortalamasına (5.21) denk düştüğü görülüyor.

6. Erzurum'dan önce oturulan yere göre dağılım :

Tablo-7 Önceki oturulan yere göre dağılım

Soru: 15 yıl önce nerede oturuyordunuz?

Cevaplar	Sayı	Oran (%)
Merkezde	413	51.6
Başka Şehirde	181	22.6
İlçede	120	15
Köyde	86	10.8
Toplam	800	100

Tablo-7'de görüldüğü gibi araştırma bölgemizin % 51'i şehir merkezinde doğmuş ve büyümüştür. % 22,6'sı başka şehirlerden göç ederek bu şehire yerleşmiş memur kesimini oluşturmaktadır. % 15'i çeşitli ilçelerden, % 10,8'i köylerden göç ederek şehir merkezine yerleşmiş bulunmaktadırlar. Bu oranlara baktığımızda, bölge nüfusunun hemen yarısını dışarıdan göç yoluyla gelip yerleşenlerden oluşturmaktadır. Öyleyse bölge insanının hemen yarısında sürekli yatay hareketlilik söz konusudur. Çünkü buradaki hareketlilik tamamen coğrafi bir hareketliliktir. Her halükarda göç, kurumsal bazda bir değişmeyi ve etkiyi de beraberinde ortaya çıkarması gerektiği¹³⁷ varsayılsa da bu durum bölgede bir dikey hareketliliğe dönüşmemiştir. Zira aldığı göç kadar da göç vermesi sebebiyle, bir istikrar oluşamamıştır. Araştırma esnasında deneklerle yapmış olduğumuz söyleşilerde bölgeye göç yoluyla gelen nüfusun hemen hemen yarısından fazlası memuriyet görevlerinden dolayı burada bulunduklarını, diğer bir kısmın da, çocuklarının eğitimi dolayısıyla burada bulunduklarını ifade etmişlerdir. Tablo 7'den de anlaşılacağı üzere il, yaklaşık 15.8 oranında göç almaktadır. Buna yakın yada biraz fazlası miktarda göç vermektedir.

¹³⁷ Usta, . a.g.c., s. 86.

C) SOSYO- EKONOMİK DURUMLARLA İLGİLİ YAKLAŞIMLAR

Ekonomi toplumsal yapının en önemli dinamiklerinden birisidir. Öyle ki ekonominin, toplumsal kurumların hemen tümünü etkisi altında tutabileceği gücünün olduğu, hem sosyologlar ve hem de toplumların pratiğinde doğrular niteliktedir.

1. Çalıştıkları İş Kolları :

Tablo-8 Yapmakta oldukları işe göre dağılım

Soru: Halen ne iş yapmaktasınız?

Cevaplar	Sayı	Oran (%)
Kamuda İşçi	97	12.1
Kamuda Memur	296	37.0
Esnaf / Serbest Meslek	50	6.3
Çiftçi	16	2.0
Emekli	27	3.4
Öğrenci	99	12.4
Ev Hanımı(*)	132	41.9
İşsiz	62	7.8
Diğer	21	4.3
Toplam	800	100

(*) Bu sütun araştırma grubumuzun yalnızca kadınlarını temsil ettiğinden genel toplama dahil değildir.

Görüldüğü gibi deneklerin mesleki dağılımları, geniş bir yelpaze oluşturmakta olup, bunları dokuz kategoride toplamış bulunmaktayız. Çiftçi kategorisine ziraat ve hayvancılıkla uğraşanlar girmektedir. Memur kategorisini, öğretmen, mühendis, büro memurları, üniversite öğretim üyeleri, yardımcıları v.s. oluşturmaktadırlar. Avukat, eczacı, dişçi, serbest çalışan doktor, mimar, mühendis gibi meslekleri de esnaf/serbest meslek kategorisinde değerlendirdik. Farklı mesleklerden olan kişiler belli çevrelerde oturmakla birlikte bunu kesin sınırlarla belirlemenin de güç olduğunu söylemeliyiz. Çünkü gecekondu semtlerinde memurların ikame ettiğine rastlamakla birlikte şehrin üst gelir düzeyine veya tanınmış köklü ailelerin oturduğu semtlerde nakliyeciler, küçük çaplı esnaf ve sıradan bir memurun da oturduğunu tespit ettik. Bu nedenle araştırma alanımızın yerleşim birimlerinde, mesleki açıdan bir homojenliğin olmadığını söyleyebiliriz.

Araştırmamıza katılan deneklerin çoğunluğunu kamuda çalışan işçi ve memurlardan sonra ev hanımları olmaktadır. Buna emeklileri de ilave ettiğimizde, örnekleme göre, bölge halkının çoğunluğunun devletten ücret alarak geçimini temin ettiği anlaşılmaktadır. Yani il merkezinde ikamet edenlerin çoğunluğunu kamu çalışanları oluşturmaktadır. Bununla birlikte işsizlik oranının da azımsanamayacak kadar yüksek olduğu bir gerçektir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, bölge insanının her şeyi devletten bekleme alışkanlığıdır. Bu alışkanlık, kendi imkanlarını zorlama refleksi geliştirememiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Bir diğer önemli sebep ise, bölge halkının ekonomik gelir düzeyinin ülke ortalamasının hemen hemen yarısı kadar olmasıdır. Buna çevre şartlarının olumsuzluklarını da ilave ettiğimizde insanların kendi başlarına istihdam oluşturabilmelerinin durumu iyice güçleştirdiğini söyleyebiliriz.

2. Aylık Kazanç Durumları :

Tablo-9 Aylık gelir durumuna göre dağılım

Aylık Gelir	Sayı	Oran (%)
200 Milyondan Az.	84	10.5
201 - 400 milyon arası	299	37.4
401 - 600 milyon arası	219	27.4
601 milyon-daha fazla	137	17.1
Toplam	800	100

Deneklerin gelir durumlarına göre dağılımını 4 grupta toplamış bulunmaktayız. Deneklerin gelir durumunu tespitte, aylık geliri esas aldık. Maaşlı çalışanların dışındaki çiftçi, esnaf v.s. mesleklerle uğraşanların gelirlerini yıllık olarak hesaplayıp aylara bölerek tespit ettikten sonra çizelgeye aldık. Gelir durumlarını ifade etmede kullandığımız rakamları günümüz koşullarında asgari ücretle çalışanlardan başlayarak yine günümüz çalışanlarının aldığı en yüksek maaş arasında bir dağılım yaptık. Tablo-9'a bakıldığında ailelerin aylık gelir ortalaması 200 milyon ile 600 milyon olanların kent merkezinde yoğunlaştığını tespit ettik. Bu oran deneklerimizin yaklaşık %64'lük bir bölümünü oluşturmaktadır. Diğer % 36'lık bölümün hemen hemen % 50'si geçim standardının en alt seviyesini, % 50'si ise, günümüz standartlarının daha üst seviyesindedirler. Bu durum göz önüne alındığında gelir dağılımı bakımından sert bir tabakalaşmanın araştırma bölgemiz içerisinde var olduğunu söyleyebiliriz.

Araştırmamıza katılanların bazılarının ailelerinde birden fazla çalışan kişi bulunabildiği gibi, çalışan kişinin iki ayrı iş yaptığına da rastlanmakta, veya çeşitli yan gelirlerinin olduğu da görülebilmektedir. Mesela evin aile reisi memur olduğu halde evin hanımı çeşitli dikiş ve nakış gibi el işleriyle ev ekonomisine katkıda bulunmaktadır. Ya da aile reisinin maaşının yanında aile ile birlikte oturan aile büyüklerinin ya emekli maaşları veya köylerindeki arazilerinin kiralarından çeşitli kayıt dışı gelirlerinin olduğu tespit edilmiştir.

Yine araştırma bölgemizde yapmış olduğumuz gözlemler neticesinde aylık gelirin düşük gösterilmesi gibi bir eğilimle de karşılaşyoruz. Mülakat yaptığımız bir vatandaşın aylık gelirini beyan ederken, yanında onu yakından tanıyan birinin onun başka bir gelir kaynağının da olduğunu hatırlatması üzerine gayet sinirlenerek, o gelir kaynağından bir şey kazanamadığını ifade edip, bizim gelir hanesine onu da yazmamızı teklifimizi geri çevirmiştir.

Esasen gelir durumu göstergesi, fertlerin çeşitli geçim sıkıntısından kaynaklanan zorlukların yaşandığı ortaya koymaktadır. Fertlere böyle bir soruyu yönelttiğimizde en kestirme tepki, gelirlerini düşük gösterilme gayreti içerisine girmeleri nedeniyle bu durum, araştırmamıza karşı olumsuz bir tepki gösterilmesinden ziyade, ekonomik sıkıntıda olduklarını ima etmek için gösterilen bir tepki olduğunu düşünmekteyiz. Bu durumu ülkemizdeki son ekonomik gelişmelerin ortaya çıkardığı olumsuz duruma gösterilen tepkinin yansıması olarak da değerlendirilebilir.

Yapmış olduğumuz ekonomik konulardaki ölçümlerin sonuçlarıyla kentte oturanların yaptıkları harcamaları karşılaştırdığımızda bir uyumsuzluk görülmektedir. Halkın evlenme törenlerindeki yapmış oldukları harcamalar, veya evlerdeki lüks eşya ve benzeri tüketim araçlarına bakıldığında bunu daha net bir şekilde görme imkanını bulmaktayız¹³⁸. Son yıllarda bölgede hizmet veren ve daha sonra iflas eden bir yatırımcı finans kurumundaki batan para meblağının Türkiye’de ki diğer illere göre olan oranların çok üzerinde olduğuna da bakıldığında bu durum bizim kanaatlerimizi desteklemektedir. Buradan hareketle

¹³⁸ Geniş bilgi için bakınız. Usta, a.g.c., s. 60.

3. 15 Yıl Önceki Ekonomik Durumla Mevcut Durum Arasında Kıyaslama:

Tablo-10 Geçim durumunun 15 yıl öncesine göre yapılan kıyastaki dağılım

Soru: Ailenizin şimdiki geçim durumunu 15 yıl öncesine göre kıyasladığınızda nasıl değerlendirmektesiniz?

Cevaplar	Sayı	Oran (%)
Şimdi Çok İyi	84	10.5
Biraz İyi	149	18.6
Hiç Değişmedi	237	29.6
Daha Kötü	330	41.3
Toplam	800	100

Tablo-10' baktığımızda deneklerimizin % 10,5'i geçim standartlarının şimdi daha iyi olduğunu söylerken % 18,6'sı şimdiki geçim standartlarının 15 yıl öncesine oranla biraz daha iyi olduğunu söylemektedirler. Geçim düzeylerinde bir değişiklik olmadığını söyleyenlerin oranı % 29,6 olmasına karşın şimdi daha kötü durumda olduklarını söyleyenlerin oranı ise % 41,3'tür. Bu sonuçlara baktığımızda ülkedeki ekonomik şartların gayet ağır olduğu bu dönemde deneklerin % 57,7'sinin geçim düzeylerinden memnun oldukları, veya en azından şikayetçi olmadıkları görülmektedir. Ancak % 41,3'ü ekonomik durumlarının şimdi daha kötü olduğunu ifade etmektedirler.

Bu da gösteriyor ki, araştırma bölgemizin insanının, ya kanaatkâr yada önceden yapmış oldukları birikimleri sayesinde geçimlerini temin ettiklerini göstermektedir. Şimdiki durumdan şikayetçi olan toplam deneklerin yaklaşık % 41.3'ü dar gelirli, küçük memur veya emekliler oluşturmaktadır. Diğer bir kısmını da sabit geliri dahi olmayan gündelik kazançla geçimini temin edenlerden oluşturmaktadır. Bu tablonun bize ilginç gelen bir yönü de, bu günkü ekonomik durumlarından şikayetçi olanlarla memnun olanlar arasında azımsanamayacak bir oranın (% 29.6) olmasıdır ki, bunlarda durumun değişmediğini söyleyenlerdir. Bu sonuçları dikkate alarak bir toplumsal tabakalaşma piramidi çizecek olsak, gelişmekte olan ülkelerin toplumsal tabakalaşma piramidine benzer bir pramit çizmek durumunda kalırız. Bu da bizi araştırma bölgemizdeki ekonomik durumun bizi, ülke genelindeki ekonomik yapıyla doğru orantılı olduğu sonucuna götürmektedir.

D) DİNİ VE SOSYAL HAYATA YÖNELİK YAKLAŞIMLAR

1. Kendini Dindar Hissetme :

Tablo-11 Dindarlık durumunu belirleyen genel tutumlarla ilgili dağılım.

Soru: Kendinizi dindar bir kişi olarak görüyor musunuz?

Cevaplar		Toplam
Evet	S %	534 66.8
Hayır	S %	266 33.3
Toplam	S %	800 100

Araştırma bölgemizde ki deneklerin %' 67 si kendisinin dindar olduğunu, % 33'ünün kendisini dindar olarak görmediklerini beyan etmektedirler. Aslında araştırma alanımızı oluşturan bölgenin dindar veya en azından muhafazakar bir il olduğu bilinmektedir. Ancak kendisini dindar olarak görmeyenlerin yüzde oranı beklenenden fazla çıkmıştır. Kanaatimize göre, bunun nedeni, gerçekte kendileri dindar oldukları halde, bunu yetersiz olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü günlük beş vakit namazlarını kıldıklarını, ve günlük işlerinde de dinî hassasiyet gösterdiklerini ifade ettikleri halde, yinede kendilerini dindar olarak telakki etmemektedirler. Bunun yanında günlük ibadetlerini yapamayıp fakat iman noktasında kendisini dindar olarak ifade edenlerin sayısı da azımsanamayacak kadar çoktu. Bu soruya gelir düzeyleri yüksek olanların verdikleri cevaplar, asıl dindarlığın ibadetle değil de, ahlâki bir durum olduğu yönündeydi.

2. Dinî Bilgilerin Öğrenildiği Yerler :

Tablo-12 Dinî bilgilerin nerelerden öğrenildiğinin cinsiyetlere göre dağılımı

Soru: Dinî bilgilerinizi nereden öğrendiniz?

Cevaplar	Erkek		Kadın		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Aileden	160	33.0	128	40.6	288	36.0
Okuldan	65	13.4	50	15.9	115	14.4
Dinî kitaplardan	164	33.8	90	28.6	254	31.8
Cami hocasından	96	19.8	47	14.9	143	17.9
Toplam	485	100	315	100	800	100

Araştırmamıza katılan deneklerin dinî bilgilerini öğrendikleri çevrenin % 36.0 ile aile kurumu olduğu ortaya çıkmıştır. Fakat bu konuda cinsiyetlere göre dağılıma dikkat edildiğinde kadınların erkeklerden daha fazla bir oranı oluşturduğu görülmektedir. Dini, kaynaklardan öğrendiklerini ifade edenlerin oranı ise % 31.8'dir. Buradaki dağılıma bakıldığında da erkeklerin oranının % 33.8 ile, % 28.6 nispetindeki kadınlardan daha fazla olduğu görülmektedir. Aradaki azda olsa bu farklılık, bölgede erkeklerin kadınlara oranla eğitim seviyelerinin yüksek oluşundan kaynaklanmaktadır. Dinî bilgilerini okuldan öğrenenilme oranlarındaki kadın yüzdesinin erkeklerden fazla olmasının nedeni, erkeklerin gerek cami hocalarından ve gerekse dinî kaynaklardan öğrendikleri ifade edilmiştir. Ancak kadınların bir takım nedenlerden dolayı yalnızca ilkökul eğitimi süresince bu imkana sahip oldukları vurgulanmıştır. Yine özellikle yaz tatillerinde camilerin Kur'an okuma kursları düzenlemeleri ve çocukluk dönemlerinde camiler ilk dinî bilgileri öğrenme yerleri olmasına rağmen bu oran, beklendiği kadar yüksek gözükmemektedir. Araştırmamız açısından asıl ilginç olan bir durum da okulların bu konudaki rolünün % 14.4 ile en düşük seviyeyi oluşturmasıdır. Aslında insanların bilgilendirilme yeri olan okulun, dinî konularda da en doğru bilgilerin verileceği yer olma fonksiyonunu yerine getirmediği görülmektedir. Toplumsal işleyiş göz önüne alındığında, bu konudaki boşluğu, birtakım zararlı grup ve akımların doldurması engellenemez bir durum arz edeceği ön görülebilir. Böylece insanlar, din yerine bir takım siyasi veya ideolojik akımların içerisine itilmiş olurlar.

3. Dinî Bilgilerin Öğrenilmesi Gereken Yerler :

Tablo-13 Dinî bilgilerin nereden öğrenilmesi gerektiğinin cinsiyete göre dağılımı

Soru: Dinî bilgileri nereden öğrenmeliyiz?

Cevaplar	Erkek		Kadın		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Okuldan	66	13.6	28	8.9	94	11.8
Dinî kitaplardan	178	36.7	101	32.1	279	34.9
Aileden	14	2.9	20	6.3	34	4.3
Uzmanlardan	214	44.1	160	50.8	374	46.8
Başka	13	2.7	6	1.9	19	2.4
Toplam	485	100	315	100	800	100

Deneklerin % 46.8 oranındaki büyük çoğunluğu dinî bilgilerin en doğru şekilde uzman kişilerden öğrenilebileceğini belirtmektedirler. Bunlardan, dinî bilgilerin nereden öğrenilebileceği sorusuna denekler, % 34.9 ile dinî kitapları, % 11.8'i de okulları göstermişlerdir. Bunun yanında dikkat çeken en önemli hususlardan birisi de dinî konularda bilgilendirmelerde % 4.3 oranında en doğru yerin aileler olduğunu söyleyenler olmuştur. Bu durum insanların dinî konulardaki en doğru bilgileri öğrenmek için öncelikli olarak, uzman kişileri tercih ettiklerini ve sonra da ikinci durumda, yazılı kaynakları referans aldıklarını göstermişlerdir. Ancak geleneksel aile yapısına sahip olan Türk toplumunun, genelde dinî bilgilerini öğrendiği ilk yer aile ocağıdır. Bunu bir önceki tablo sonuçlarından da çıkarabiliriz. Ancak araştırma sonucundan anlaşılmaktadır ki, ailelerdeki dinî bilgilendirmeler sağlıklı bir şekilde yapılmamaktadır. Çünkü deneklerin çoğunluğunun dinî bilgilerini ailelerinden öğrenmiş olmalarına rağmen en doğru bilgilendirmenin nereden elde edileceği sorusuna en düşük oran da ailelerin olduğu cevabı verilmiştir. Gerçekte de bu durum, toplumun sağlıklı bir dinî yapıya kavuşturulup kavuşturulamaması açısından önemli bir talebi göstermektedir.

4. Miras Paylaşımı Konusundaki Yaklaşımlar :

Tablo-14 Miras paylaşımı konusunda cinsiyet faktörüne göre dağılımı.

Soru: Sizce Miras nasıl paylaşılmalıdır?

Cevaplar	Erkek		Kadın		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Erkeğe fazla verilmeli	134	27.6	42	13.3	176	22.0
Kadına fazla verilmeli	7	1.4	11	3.5	18	2.3
Eşit verilmeli	287	59.2	217	68.9	504	63.0
İhtiyaçlıya verilmeli	50	10.3	39	12.4	89	11.1
Tamamı erkeğe verilmeli	4	0.8	1	0.3	5	0.6
Tamamı kadına verilmeli	3	0.6	5	1.6	8	1.0
Toplam	485	100	315	100	800	100

Bu konudaki araştırmamızın dinî bir boyutunun olmasının yanında sosyal hayatı da yakından ilgilendirdiği bir vakıadır.

Geleneksel Türk toplumundaki pratik yaşamda mirasla ilgili uygulamalara bakıldığında, genelde erkeklerin kadınlara oranla daha fazla pay aldıkları bilinmektedir. Özellikle de bunun din açısından da uygun olduğu var sayılır. Ancak bizim araştırmamızda konuyla ilgili yaklaşımlara bakıldığında, % 63.0 ile mirasın eşit paylaşılması gerekliliğine katılanlar en yüksek oranı oluşturmaktadırlar. Buradaki dağılıma baktığımızda erkeklerin oranı % 59.2 iken, kadınların oranı % 68.9'dur. Aradaki bu fark, kadınların bu konuda biraz öncede ifade ettiğimiz gibi fazlaca mahrum edilmelerinin tepkisel sonucundan kaynaklandığını düşünmekteyiz. Fakat buna rağmen erkeklerin oranı da azımsanamayacak kadar çoğunlukta oldukları görülmektedir. Buradaki oranlar, değişen sosyo-kültürel yapının bir zihniyet yansıması olarak da görülebilir. Erkeğe fazla verilmeli diyenlerin toplam oranları ise % 22.0'dır. Buradaki dağılımı % 27.6 erkekler oluştururken, % 13.3 ile de kadınlar oluşturmaktadırlar. Bu farklılığın sebebi ise, yine biraz önce ifade ettiğimiz gibi geleneksel bir yapının sonucu olarak izah edebiliriz. Yaptığımız mülakatlar, erkeklerde eğitim seviyesi arttıkça mirasın eşit paylaşımından yana bir görüşe meylettiklerini göstermektedir.

5. Din Hakkındaki Genel Yaklaşımlar :

Tablo-15 Dinin gerekliliği konusundaki cinsiyetlere göre dağılımı.

Soru: Sizce din mutlaka gereklidir?

Cevaplar	Erkek		Kadın		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Evet	452	93.2	298	94.6	750	93.8
Hayır	33	6.8	17	5.4	50	6.3
Toplam	485	100	315	100	800	100

İnsanlar için ruhsal açıdan büyük bir boşluğu dolduran dinin, sosyal hayatlarında da önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Din, bu yönüyle de önemli bir toplumsal kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte bu gerçekten hareketle deneklerimizin % 93.8 gibi yüksek bir oranı dinin hem birey için ve hem de toplum için gerekliliğine inandıklarını ifade etmektedirler. % 6.3 oranında, dinin gerekliliğine inanmadıklarını söyleyenler bulunmaktadır.

Dikkat çekici önemli bir durum, bu ifadelerlendirmelerdeki dağılıma bakıldığında kadın ve erkekler arasındaki oranlarda pek fazla bir farkın olmadığıdır. Buda gösteriyor ki dinin gerekliliği hakkındaki tutumlarda cinsiyet faktörü önemli bir ayırım unsuru olmamaktadır.

6. Hayattaki Değişikliklere Bakış :

Tablo-16 Günlük yaşamdaki değişikliklerle ilgili tutumların dağılımı

Soru: Günlük yaşamınızdaki değişikliklerden hoşlanır mısınız?

Cevaplar	Erkek		Kadın		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Evct	399	82.3	281	89.2	680	85.0
Hayır	86	17.7	34	10.8	120	15.0
Toplam	485	100	315	100	800	100

İnsanların alışkanlıklarından vazgeçmesi ve değişikliklerle karşılaştığında karşılaşılabilecekleri bir takım belirsizliklerin verebileceği ürküntülere rağmen, yinede monotonluktan ve statiklikten hoşlanmadıkları bir vakıadır. İnsanın hayatında meydana gelen ani değişimler insan için adeta yeni bir başlangıç ve yeni bir heyecandır. Bu nedenle insanlar için heyecanlar yaşamın besleyici en önemli damarlarından. Değişimin temelinde psikolojik bir ihtiyacın yattığı ve bu ihtiyacın toplumsal ortamda gerçekleştiği görülmektedir. Konuyu bu açıdan değerlendirdiğimizde araştırmamıza katılan deneklerin de % 85.0 gibi yüksek bir oranla değişimden hoşlandıklarını ifade etmeleri biraz önceki açıklamalarımızın ne kadar haklılık payının olduğunu kanıttır. Azda olsa, % 15'lik bir oranda değişikliklerden hoşlanmayanlar çıkmıştır. Cinsiyetlere göre çok büyük bir farkın olmamasına rağmen değişimden en çok hoşlananların % 6.9'luk bir fark ile kadınların oluşturduğunu görmekteyiz.

7. İş Hayatında Kadın Erkek Eşitliği :

Tablo:17 Kadınların da erkekler gibi her işte çalışabileceği konusundaki tutumları göstermektedir.

Soru: Kadınlarda erkekler gibi her işte çalışma bilirler mi?

Cevaplar	Erkek		Kadın		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Evet	85	17.5	99	31.4	184	23.0
Hayır	400	82.5	216	68.6	616	77.0
Toplam	485	100	315	100	800	100

Kadın erkek eşitliği konusunda bir çok fikir ortaya konmasına rağmen bunun siyasal ve hukuksal çerçevede ki gerçekliği inkar edilemez. Ancak fizyolojik olarak daha narin ve zarif olan kadınların bir takım bedensel açıdan yorucu işlerde erkeklerle oranla daha fazla yıprandıkları bir gerçektir. Bu nedenle araştırmamıza katılan deneklerin % 77.0 oranındaki çoğunluğu kadınların erkekler gibi her işte çalışamayacağını bildirmişlerdir. Buradaki dağılım çizelgesine bakıldığında, bu oranın % 82.5'ini erkekler oluştururken % 68.6'sında kadınlar oluşturmaktadırlar. Kadınların da erkekler gibi her işte çalışabileceklerini ifade edenlerin oranları ise % 23.0'dır. Tablodaki genel verilerin çok anlamlı olmasının yanında kadınların erkekler gibi her işte çalışabileceklerine katılma oranı kadınlarda erkeklerden yüksek çıkmıştır (% 31.4). Kanaatimizce, kadının toplumumuzdaki ezilmişlik psikolojisine karşı kendilerini ispat için daha fazla güven duyma ihtiyacına yöneldikleri anlaşılmaktadır.

8. Başörtüyle İlgili Değerlendirme :

Tablo-18 Kadının kıyafeti hakkındaki değerlendirmelerin cinsiyetlere göre dağılımı.

Soru: Bir bayana zorla başörtü taktırılmalı mı?

Cevaplar	Erkek		Kadın		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Evet	82	16.9	22	7.0	104	13.0
Hayır	403	83.1	293	93.0	696	87.0
Toplam	485	100	315	100	800	100

Araştırmamıza katılan deneklerin, başörtüsü konusunun kadınlara zorla taktırılmasına % 87 oranında karşı oldukları saptanmıştır. Bu oran içerisinde, erkekler % 83.1 ile temsil olunurken, kadınlar % 93.0 oranında temsil edilmişlerdir. Bu konuda zorlama yapılmalı diyenlerin oranı ise, % 13.0 dır. Bu her iki dağılımda da erkek ve kadınlar arasındaki sayısal fark, bu konunun kadını daha fazla ilgilendirdiğinden dolayı kadınların zorlamaya karşı tepkilerini daha fazla oranda ortaya koymalarının doğal bir sonucudur. Erkek egemen bir toplumda, erkeklerin yaklaşımlarının kadının her hangi bir konuda zorlamaya karşı tabi tutulamayacağı şeklinde olması, toplumun zihniyetinin değişmesi noktasında önemli bir durum arz ettiği kanaatindeyiz

Türk kadınının hemen hemen milli geleneği içerisinde yer alan başörtüsü, aynı zamanda dinî bir vecibe olarak da algılanmaktadır. Özellikle Anadolu'da yaşlısından gencine ve her kültürde farklı biçimlerde de olsa kadınlarımızın bir aksesuarı haline gelmiş olan başörtüsü ile ilgili ülkemizde zaman zaman ortaya atılan bir takım siyasal bakış açılarının yanlışlığını ortaya koymada deneklerimizin konuyla ilgili tutumları çok anlamlı bulunmuştur. Eğer gerçekte iddia edildiği gibi başörtüsü bir siyasal veya bir ideolojiyi temsil niteliği taşıyan simge olarak kullanılsaydı, elde ettiğimiz sonuçlar tam tersi bir durum arz etmesi gerekirdi. Kaldı ki araştırmamıza katılan deneklerin büyük çoğunluğunun yöresel özelliği açısından başörtü kullandığı bir gerçekliktir. Anlaşılan şu ki yukarıda da ifade ettiğimiz gibi başörtüyü takan kadınların büyük çoğunluğu başörtüsüyle ilgili siyasi mülahazalara hatta kısmen de olsa dinî mülahazalara kadınların % 99.0 ile zorla başörtüsü taktırmaya hayır cevabı vermeleri, kadınların statü ve kimlik geliştirmedeki isteklerinin zihniyet farklılaşmasında bir gösterge olarak görülebilir.

9. Gazete Okumayla İlgili Yaklaşımlar :

Tablo-19 Gazete okuma ile ilgili cinsiyetlere göre dağılımı göstermektedir.

Soru: Gazete okur musunuz?

Cevaplar	Erkek		Kadın		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Her gün okurum	150	30.9	60	19.0	210	26.0
Arasra okurum	185	38.1	141	44.8	326	40.8
Rastladığımda okurum	103	21.2	70	22.2	173	21.6
Hiç okumam	47	9.7	44	14.0	91	11.4
Toplam	485	100	315	100	800	100

Araştırmamıza katılan deneklerin gazete okumalarıyla ilgili duruma bakıldığında düzenli gazete okuma oranı % 26.2'dir. Bu oranın dağılımında ise erkeklerin oranı % 30.9 iken,kadınların % 19.0 kadardır. Aradaki bu farkın, genelde kadınların okuma yazma oranlarındaki düşüklüğün yanında, bir kısmının da ev hanımı olmasından dolayı, kaynaklandığını düşünmekteyiz. Ara sıra okuduklarını ifade edenlerin oranı ise % 40.8 ile en yüksek düzeydedir. Buradaki cinsiyetlerin oranları birbirlerine çok yakın düzeydedir. Rastlarsam okurum diyenlerin oranı da cinsiyet farklılığı olmamakla birlikte % 21.6, hiç okumam diyenlerin oranı ise % 11.4 kadardır. Buradaki dağılımda ise kadınların oranı erkeklerden % 4.3 kadar daha yüksek çıkmıştır.

Araştırma bölgemizde günlük gazete okuma alışkanlığının 1/4 oranında olmasının en önemli sebeplerinden birisi halkın medyaya olan güvensizliği yanında, günlük gazetelerden elde edilecek bilgilenmenin televizyon aracılığıyla elde edilmesindendir. Diğer önemli sebeplerden biri de gazete okuma gibi bir alışkanlığın veya kültürün olmadığıdır. Dünya ortalamasının çok altında olan ülkemizdeki gazete okuma alışkanlığı, bölgemizde de hemen hemen aynı oranda ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Günlük gazete okumayla ilgili dağılımı belirlemedeki amacımız, günlük gelişmelerle ilgili enformasyon ihtiyacının hangi oranda hissedildiğini belirlemektir. Buna göre, 1978'de yapılan çalışma baz alındığında %18 oranında bir artış gözlenmektedir.¹³⁹

¹³⁹ Günay.,a.g.e. s.50

10. Meslek Seçimiyle İlgili Yaklaşımlar :

Tablo-20 Meslek seçiminde dikkat edilecek yönlerin cinsiyetlere göre dağılımı.

Soru: Meslek seçiminde en fazla hangi özelliklere dikkat edersiniz?

Cevaplar	Erkek		Kadın		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Saygınlığına	94	19.4	57	18.1	151	18.9
Parasına	69	14.2	44	14.0	113	14.1
Rahatlığına	15	3.1	7	2.2	22	2.8
Bana uygun olmasına	307	63.3	207	65.7	514	64.3
Toplam	485	100	315	100	800	100

Araştırmamıza katılan deneklerin % 64.3'ü meslek seçiminde kendilerine uygun olup olmadığına dikkat edeceklerini ifade etmişlerdir. Buradaki dağılımda erkeklerin oranı % 63.3 iken kadınların oranı % 65.7'dir. İkinci olarak, seçeceği mesleğin saygınlığına dikkat edeceği fikrine katılanların oranı ise % 18.9'dur. Buradaki erkeklerin oranı % 19.4 iken, kadınların oranı % 18.1'dir. Üçüncü sırayı, meslek seçiminde parasal yönüne bakırım diyenlerin oranı % 14.1'dir. Buradaki dağılım da ise erkek ve kadınların oranı aynı çıkmıştır.

Her mesleğin toplum içerisinde farklı statülerinin olduğu bilinmektedir. Ancak insanların bu meslekleri yapabilme kabiliyetleri ve bu noktada elde edecekleri başarıları da en az o kadar önem arz etmektedir. Araştırmamıza katılan deneklerin büyük çoğunluğunun bu durumun bilincinde oldukları görülmüştür. Bizim için dikkat çekici diğer bir yön de, konuyla ilgili fikir bildiren deneklerin cinsiyet farklılıklarına rağmen oransal açıdan birbirlerine çok yakın olduğudur. Bu da gerek kadınlarımızın gerekse erkeklerimizin sosyal yaşama bakış tarzlarının aynı olduğunun kanıtıdır. Az da olsa insanların yaptıkları işte onları tatmin edici ekonomik getirisinin olması, kişileri hem işlerine ve hem de başarıya yönlendirici motive güç olarak bilinmektedir. Tablo 20'de % 2.8 ile meslek seçiminde rahatlığı cevabının dışındaki % 97.2 oranındaki cevapların tümü, belli bir rasyonaliteyi ve gelişme istekliliğini ifade etmesi bakımından önemlidir.

11. Aile İçerisinde Çocukla İlgili Tutumlar :

Tablo-21 Ailede kız veya erkek çocuğun önemi ile ilgili değerlendirmeyi göstermektedir.

Soru: Sizce ailede erkek çocuğumu daha önemli kız çocuğumu?

Cevaplar	Erkek		Kadın		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Erkek çocuğu	31	6.4	16	5.1	47	5.9
Kız Çocuğu	21	4.3	26	8.3	47	5.9
Her ikisi de	417	86.0	262	83.2	679	84.9
Çocuk önemli değil	16	3.3	11	3.5	27	3.4
Toplam	485	100	315	100	800	100

Araştırmamıza katılan deneklerin % 84.9'unun ifadelerine göre, aile içerisinde çocuğun cinsiyeti ister erkek olsun ister kız, her ikisi de önemlidir. Bu fikre katılanların cinsiyetlerinin oranı erkeklerde % 86.0 kadınlarda ise % 83.2'dir. Kız çocuğu daha önemli diyenlerin genel oranı ise % 5.9'dur. Buradaki dağılıma bakıldığında erkeklerin oranı % 4.3 iken kadınların oranı % 8.3'tür. Bizim için önemli olan bu iki durumun belirlenmesidir.

Türk toplumunda kadınların erkeklere oranla biraz daha geri planda kalmaları, çocukların cinsiyetleriyle konusunda bir ayırım pek fazla önem arz etmemektedir. Ancak azda olsa toplumumuzda ve özelliklede bölgemizde geleneksel ataerkil ve tarım toplumu aile yapısı hakim olduğundan, yani erkek çocuğu yuvayı yaşatacak bir eleman olarak gördüklerinden dolayı, özellikle erkeklerin erkek çocuğa kadınlardan daha fazla meyilli oldukları gözlenmiştir.

12. Televizyonda En Fazla İzlenen Programlar :

Tablo-22 Televizyonda en fazla izlenen programların cinsiyetler arasındaki dağılımı.

Soru: Televizyonda genelde en fazla hangi programları izlersiniz?

Cevaplar	Erkek		Kadın		Toplam	
	S	%	S	%	S	%
Haber programları	240	49.5	102	32.4	342	42.8
Müzik- eğlence	37	7.6	69	21.9	106	13.3
Dini Programları	62	12.8	57	18.1	119	14.9
Spor programları	51	10.5	3	1.0	54	6.8
Güncel tartışmaları	74	15.1	57	18.1	131	16.4
Sinema ve dizileri	21	4.3	27	8.6	48	6.0
Toplam	485	100	315	100	800	100

Araştırmamıza katılan deneklerin televizyon programlarını izlemedeki dağılıma bakıldığında % 42.8 ile en yüksek oranı haber programları alırken, ikinci sırada, % 16.4 ile güncel tartışmalar, % 14.9 ile dinî içerikli programlar, % 13.3 ile müzik ve eğlence yer alırken, ortalama % 6 civarında da sinema, dizi ve spor programlarının izlenme oranları tespit edilmiştir.

Ulusal araştırmalarda özellikle medya ile ilgili yapılan anketlerde toplumun büyük bir kısmının medyaya karşı olan güvensizliklerini belirttikleri görülmektedir. Buna rağmen, gazete ve dergi okuma oranının gelişmiş toplumlara oranla çok düşük olduğu ve hemen hemen tek haber alma kaynağının yinede televizyonlar olduğu görülmektedir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi toplumun okuma alışkanlığı edinmemesi ve televizyondan hazır dinlemeyi tercih etmesidir. Haber programlarına ve ilgili güncel tartışma programlarına olan ilginin bu kadar yüksek olmasındaki en önemli sebeplerden birisi ise, ülkemizin son günlerde çok hızlı bir siyasal ve ekonomik süreçten geçmesi nedeniyle halkın çoğunluğunun bu durumu dikkatle izlemesidir. Araştırmamızda ilginç olan bir oranın da dinî programlara olan ilginin önceki araştırmalardan daha yüksek çıkmasıdır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi halkın dine olan ilgisinin artışından ziyade, dinî konuların medya tarafından güncelleştirilmeye çalışması ve bu konularda dinle ilgili yeni yorumlamaların son günlerde halkın dikkatini

çekmesinden kaynaklanmaktadır. Yine araştırmadan çıkan ilginç sonuçlardan biri de, haber ve spor programları hariç, diğer programlardaki genel dağılım içerisinde kadınların oranının erkeklere nispetle, daha yüksek oluşudur. Bunun da, her iki alanda kadınlarımızın güncel hayatlarında erkekler kadar pek fazla pratiklerinin ve etki alanı oluşturmamışlarından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Kadınlarını diğer programları izleme oranlarındaki yüksek çıkmasının nedeni o alanlarda etkili olmalarından değil, ilgi alanlarının daha fazla oluşundandır.

13. Çocuklarda Eğitimleri Eğitim Konusundaki Yaklaşımlar :

Tablo-23 Erkek ve kız çocuklarının eğitimi konusunda cinsiyet farklılığını göstermektedir.

Soru Sizce erkek ve kız çocukları ne kadar tahsil görmeli?

Cevaplar		Erkekler		Kadınlar		Toplam
		Erkek	Kız	Erkek	Kız	
İlkokul	S	4	50	02	16	36
	%	0.8	10.3	0.6	5.1	4.2
Ortaokul	S	1	18	1	1	10
	%	0.2	3.7	0.3	0.3	1.1
Lise	S	6	42	0	20	34
	%	1.2	8.7	0	6.3	4.0
Üniversite	S	171	135	132	113	275
	%	35.3	27.8	41.9	35.9	35.2
Okuyabildiği kadar	S	303	240	180	165	444
	%	62.5	49.5	57.1	52.4	55.3
Toplam	S	485	485	315	315	800
	%	100	100	100	100	100

Yapmış olduğumuz araştırmada cinsiyet faktörü çerçevesinde deneklerimizin erkek ve kız çocuklarının eğitimi konusunda ki yaklaşımlarına bakıldığında, hem erkek hem de kadın deneklerimizin ortalama % 55.3 oranındaki büyük çoğunluğu kız ve erkek çocuklarının okuya bildiği kadar okutulması fikrine katıldıklarını ifade etmektedirler. Ancak buradaki dağılıma bakıldığında erkeklerin % 62.5'i erkek çocuğun okuyabildiği kadar okutulması fikrini onaylarken, kız çocukları konusunda % 49.5 oranında katıldıkları görülmüştür. Bu durumun kadınlardaki dağılımına bakıldığında, erkek çocukların

oranı % 57.1 iken kız çocuklarının oranı % 52.4 olarak tespit edilmiştir. Ayrıca Üniversite eğitimi konusunda % 35.2 oranında olduğu görülmektedir. Buradaki dağılıma bakıldığında da yine erkek denekler, erkek çocuklarının eğitimi konusunda % 35.3, kız çocuklarının eğitimi konusunda bu oran % 27.8'dir. Kadın deneklerimizin bu konudaki katılım oranlarına baktığımızda, erkek çocuklarla ilgili görüşleri % 41.9 iken, kız çocukları ile ilgili görüşleri % 35.9 oranında tespit edilmiştir. Bu da konuyu daha fazla rakamlara boğmamak için diğer eğitim dağılımlarını vermeden tablonun toplam verilerinden hareketle genel tespite çalışacağız. Araştırma sonucundan bizim için iki önemli sonuç çıkmıştır. Bunlardan birincisi, gerek kadın ve gerekse erkek deneklerimizin büyük çoğunluğu, hem kız çocuklarının ve hem de erkek çocuklarının okuyabildikleri kadar okutulmaları taraftarı oldukları tespit edilmiştir. Bu da, toplumun değişmesinde ve gelişmesinde eğitim faktörünün eskiye oranla daha fazla öneminin kavrandığının bir göstergesidir. İkinci önemli sonuç ise, deneklerimizin büyük bir oranı tarafından hâla eğitim konusunda erkek çocuklarının kız çocuklarından daha öncelikli tutulduğu açığa çıkmıştır. Bu durumda toplumumuzun kadın ve erkek ayırımı konusunda eskiye oranla pek fazla aşırı derecede bir farklılık olmasa da yine de bir ayırım göstergesidir. Fakat kadın deneklerimizin de bunun tam tersi yaklaşımlarıyla kız çocuklarının özellikle yüksek tahsil ve okuyabildiği kadar okutulmalı fikrine, kız çocuklarına erkek çocuklardan daha fazla öncelik vermeseler de, erkek deneklerin kız çocuklarının eğitimi konusunda öngördükleri düzeyin çok üzerinde bir isteğin olduğu görülmüştür. Buda kadınlarımızın toplum içerisinde erkeklerin öngördüğü konumdan daha fazla isteklerinin veya bu konuda daha ileri düzeyde arzularının olduğunun göstergesi olduğu kanısındayız.

Geleneksel aile yapısı içerisindeki konumlarından pek fazla memnun olmadıklarının bir göstergesi olan kadınlarımızdaki bu tutum, kendilerinin eğitime katılarak toplum içerisinde etkin bir konumda olabileceklerine inanmaktadırlar. Toplam deneklerin sadece % 4.2'si eğitimde ilköğretim düzeyini yeterli görmektedir. % 96 nispetindeki kısım ise imkân dahilinde daha üst seviyede eğitim talebinde bulunmaktadır.

14. Dindarlığın siyasi kanaatlerin belirlenmesinde etki gücü

Tablo-24 Dindarlık Durumuyla siyasi partilere oy vermeye ilgili tutumları belirlemektedir.

Soru: Siz kendinizi dindar olarak görüyor musunuz, Partilere oy verirken hangi kıstasları göz önünde bulundurursunuz?

Cevaplar		Evet	Hayır	Toplam
Adayın niteliğini	S	77	38	115
	%	67.0	33.0	100
Ekonomik programını	S	27	19	46
	%	58.7	41.3	100
Demokrasi anlayışını	S	118	69	187
	%	63.1	36.9	100
Milli ve manevi düşüncelerini	S	269	119	388
	%	69.3	30.7	100
Ailece karar veririz.	S	43	21	64
	%	67.2	32.8	100
Toplam	S	534	266	800
	%	66.8	33.3	100

$X^2 = 3.637$ s.d. = 4 ($P > 05$) = $P < 0.1$ değerlerine göre dindar olup olmama ile siyasi partilere oy verirken dikkate alınan değerlendirmeler arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Tablo-24'de de görüldüğü gibi, deneklerimizin genel toplam içerisinde % 66.8'i kendisini dindar olarak nitelendirmektedirler. Dağılım durumuna bakıldığında en yüksek oranla % 69.3 ile siyasi partilerin dinî ve milli söylemlerine önem verdiklerini ifade ederken siyasi partilerin diğer özelliklerini dikkate alanlar arasında çokta önemli bir fark olmadığı görülmüştür. Ayrıca kendilerinin dindar olmadıklarını ifade edenlerin oranı ise % 33.3'dür. Buradaki dağılıma baktığımızda da % 41.3 ile en yüksek oranla siyasi partilerin ekonomik görüşlerine daha fazla önem verdiklerini belirtirlerken, diğer özelliklerin önem derecesi de tablo 24'deki gibi, birbirlerine yakın olduğu görülmüştür. Burada, % 30.7 ile en düşük oranda milli ve manevi düşüncelere önem verenler temsil edilmektedir. Aslında bu oran içerisinde her ne kadar kendilerinin dindar olmadıklarını söyleseler de aslında dindar oldukları halde daha öncede belirttiğimiz gibi, kendilerini dindar olarak göremediklerini söylemektedirler.

Bu değerlendirmelerin sonucunda, toplumun gerek dindar çevreleri gerekse dindar olmayan çevrelerce siyasi partilere oy verirken bu siyasi partilerin tüm fikir ve düşünceleri dikkate alınarak seileceklerini göstermektedir. Bu durum, bizi toplumsal yapının siyasal zihniyetinin oluşmasında dinî duyguların çok fazlaca istismarının ya da kullanılamayacağının bir göstergesi olduğu kanısına ulatırmaktadır.

III. B Ö L Ü M

DEĞİŞİM FAKTÖRLERİNİN DİNİ HAYATA YANSIMASI

A. DİNİ TECRÜBENİN TEORİK İFADELENDİRİLMESİ

1) Ekonomik Faktörün Etkisi

a. Ahiret inancı ile ilgili düşünceler :

Tablo-25 Bu dünya ile öteki dünya arasındaki kıyaslanmanın değerlendirilmesi.

Soru: Sizce “Bu dünyanın hiçbir önemi yoktur, asıl olan öteki dünyadır” sözü ne derece doğrudur?

Cevaplar		Tamamen Doğru	Biraz Doğru	Biraz Yanlış	Tamamı Yanlış	Toplam
200 milyondan daha az	S	93	26	14	12	145
	%	64.1	17.9	9.7	8.3	100
201 ile 400 milyon arası	S	149	87	43	20	299
	%	49.8	29.1	14.4	6.7	100
401 ile 600 milyon arası	S	81	65	35	38	219
	%	37.0	29.7	16.0	17.4	100
600 milyon ve daha yukarı	S	46	54	20	17	137
	%	33.6	39.4	14.6	12.4	100
Toplam	S	369	232	112	87	800
	%	46.1	29.0	14.0	10.9	100

$X^2 = 48.118$ s.d. = 9 ($p > 0.05$) = $P < 0.01$ Gelir düzeyi ile bu dünya ile öteki dünya arasındaki mukayese açısından istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Denekler arasında gelir düzeyine göre yapılan kategorik sınıflamada, bu dünya ile öteki dünya arasındaki mukayeselerinde dinin inanç boyutunun ortaya koyduğu zihniyete dair önemli ip uçları vermektedir. Tablo-12 de görüldüğü gibi, “Bu dünyanın hiçbir önemi yoktur, asıl olan öteki dünyadır” sözünün tamamen doğru olduğunu söyleyenlerin toplam oranlarında % 46.1 ile çoğunluğu oluşturmaktadır. Tamamen doğru diyenlerin içerisinde aylık geliri en düşük olanlar % 64.1 ile en yüksek kesimi oluşturmaktadır. Buna mukabil gelir düzeyi yükseldikçe, bu sözün tamamen doğru olduğunu onaylayanların sayısal yüzdelik oranı da düşmektedir. Yani aralarında zıt bir ilişki söz konusudur. Her iki değişken arasındaki ilişkiyi birlikte değerlendirdiğimizde, gelir düzeyleri alt seviyede olanların daha çok öteki dünyayı önemsemeleri, onların bu ekonomik düzeyde olmalarına sebep teşkil etmemektedir. Bilakis kendilerinin daha fazla

çalışarak ekonomik güce sahip olamamalarının, bu dünyayı önemsemeyişlerinden kaynaklandığı düşüncesini öne çıkarmaya çalışmaktadırlar. Bu dünyayı önemseyip ekonomik güce sahip olanlar ise, fakirler tarafından dinî tutum ve davranışlarının zayıf olduğu iddiasıyla, aşağılamaya çalışmaktadırlar. Araştırmamız esnasında birebir yaptığımız görüşmelerde alt gelir grubuna dahil olanlarda, üst gelir grubuna karşı îma yoluyla gizli bir servet düşmanlığının olduğunu sezinledik. Mesela şehrin tanınmış zengin ailelerinden ve tanıyanların dinî yaşantısına dikkat eden ve ibadetlerini yerine getirmeye çalışan bir kişi olarak bilinen şahıs için “ çok iyidir fakat dünyaya tapmış ahiretini unutmuş” diye suçlamasına şahit olduk. Bu ve benzeri pek çok örnek, bu konudaki değerlendirmemizi doğrulamaktadır.

Yine tabloda da görüldüğü gibi Bu söze tamamen yanlış diyenlerin genel yüzdesi %10.9 ile en düşük oranı oluşturmaktadır Yine bu genel oran içerisinde % 8.3 ile en alt gelir grupları yer alırken %12.4 ile en yüksek oranı gelir düzeyi yüksek olan kesim temsil etmektedir. Bu da yukarıdaki ilişkiyi doğrular niteliktedir. Genel olarak ekonomik düzey arttıkça bu sözün doğruluğunu onaylama oranı zayıflamaktadır

b. İnançlara bağlılık

Tablo-26 Ailenin dindarlık durumu ile ekonomik durumu arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Soru: Ailenizin dine bağlılık durumu nasıldır?

Cevaplar		Çok Dindar	Dindar	Biraz Dindar	Dine karşı ilgisiz	Toplam
200 milyondan daha az	S	31	78	33	3	145
	%	21.4	53.8	22.8	2.1	100
201 ile 400 milyon arası	S	33	217	46	3	299
	%	11.0	72.6	15.4	1.0	100
401 ile 600 milyon arası	S	14	145	56	4	219
	%	6.4	66.2	25.6	1.8	100
600 milyon ve daha yukarı	S	15	85	32	5	137
	%	10.9	62.0	23.4	3.6	100
Toplam	S	93	525	167	15	800
	%	11.6	65.6	20.9	1.9	100

$X^2 = 33.568$ s.d. = 9 ($p > 05$) = $P < 0.01$ çıkan değerlere bakıldığında ailelerin dindarlık durumuyla ekonomik gelir düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir.

Tablo-26 da görüldüğü gibi ailelerin dindarlık durumunu 4 kategoride topladık. Araştırmamıza katılan deneklerin toplam oranı içerisinde % 65.6'sı ailelerinin dindar olduğunu söylemektedirler. Yine bu konudaki değerlere bakıldığında ailelerinin dindar olduğunu söyleyenlerin toplam oranı içerisinde % 53.8 ile en alt gelir grubuna sahip bulunanlar oluşturmaktadır. Ayrıca biraz dindar olduklarını söyleyen ve ekonomik açıdan en alt gelir düzeyinde bulunanların oranı % 22.8 iken, en üst gelir düzeyinde bulunanların oranı % 23.4 dür. Buna göre dindarlıkla iktisadi durum arasındaki ilişki konusundaki daha önceki çalışmalara bakıldığında, bu her iki kategori arasında zıt bir ilişkinin olduğu söylene de bizim bu konudaki elde ettiğimiz verilerin bu durumu doğrular nitelikte olmadığı görülmektedir. Bu da gösteriyor ki ekonomik durum zayıfladıkça dinselilikte artışın genel bir yargı olamayacağı ve bu durumun değişen sosyo ekonomik duruma göre zamanla farklılık göstermesi mümkün olabilmektedir. Yine ailelerinin dine karşı ilgisiz olduğunu söyleyenlerin oranlarında da ekonomik durumun farklılığına rağmen pek fazla bir fark gözükmemektedir.

Bu verileri genel olarak değerlendirdiğimizde, toplumdaki dindar çevrenin bir takım dînî endişe veya dünyaya bakış açılarındaki iktisadi hayata meyiletmeme söz konusu olabilmektedir. Özellikle dînî grup ve cemaatlerde daha önceleri bu durumla karşılaşılmaktaydı. Ancak şimdiki toplumsal yapıya baktığımızda özellikle 1980 li yıllardan sonra gerek dînî gruplar gerekse kendisinin dindar olduğunu söyleyen ve de bunu yaşamına da yansıtanların ekonomik hayata karşı ilgisiz kalmamanın yanında etkili olmaya başladığı da görülmektedir. Bize göre bu durum, artık dindar çevrelerin sosyal ve siyasal alanda söz sahibi olmanın yolunun ekonomik refah ve eğitim gücüne sahip olmaktan geçtiğinin farkına varmış olmalarından kaynaklanmaktadır. Nitekim, konuyla ilgili özellikle son günlerde siyasal yaşamımızda ve ekonomik literatürümüzde yeşil sermaye, yerli sermaye ve Anadolu kaplanları gibi isimlendirilen çevreler, iktisadi hayata atılarak etki alanı oluşturmaya çalışmışlardır. Kombassan, Yimpaş, İhlas Finans, Anadolu Finans, v.s. Bunların genelde dindar kesimlerin ortaklaşa kurmuş oldukları şirketler oldukları bilinmektedir. Bu yapının her geçen gün tabana yayıldığını yakın çevremizde de görmemiz mümkündür. Artık küçük

sermayelerini birleştirerek piyasada bir iş yapmanın yollarını arayanların sayısı oldukça fazlalaşmaktadır. Bu durum genelde dindar çevrelerde daha yaygın olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak yukarıdaki anket sorularımız çerçevesinde dinin teorik olarak iktisadi zihniyeti ve yaşam biçimini nasıl etkilediğini gözlemlemeye çalıştık. Genel olarak dînî anlayışlarımızın bize dünyaya karşı bir zihniyet ve bir duruş biçimi belirlemekte olduğu görülmektedir. Özellikle bu sorulardan ve elde ettiğimiz verilerden anlaşılan o ki, artık ekonomik standartlar dînî inançta pek fazla belirleyici güç olmaktan çıkmıştır. Ne ekonomik gücün dînî inançların önünde bir engel, ve nede dînî inancın ekonomik güce sahip olmanın önünde bir engel olduğu tezleri tartışılmaya açık olduğu gözükmemektedir.

2) Eğitim Faktörünün Etkisi

a. Kendini Dindar Hissetme

Tablo-27 Eğitim durumuyla kişinin kendisini dindar olup olmadığıyla ilgili tanımlaması.

Soru: Siz kendinizi dindar bir kişi olarak nitelendiriyor musunuz?

Cevaplar		Evet	Hayır	Toplam
Okuma Yazınam	S	17	0	17
Yok	%	100	0	100
Okur Yazırım	S	24	11	35
	%	68.6	31.4	100
İlkokul Mezunuyum	S	107	30	137
	%	78.1	21.9	100
Orta Öğretimden	S	161	100	261
Mezunum	%	61.7	38.3	100
Yüksek Öğretimden	S	225	125	350
Mezunum	%	64.3	35.7	100
Toplam	S	534	266	800
	%	66.8	33.3	100

$X^2 = 20.449$ s.d. = 4 ($P > 05$) = $P < 0.05$ değerlerine göre eğitim düzeyi ile kişinin kendini dindar olup olmama ile ilgili tanımlaması arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür.

Genel değerlendirmeye bakıldığında araştırma bölgemizdeki insanların büyük bir kesimi yani % 66.8'i kendisini dindar olarak nitelerken, % 33.3'ü kendisini dindar olarak nitelememektedirler. Tablo-14 de okuma yazması olmayanların tamamı kendilerini dindar olarak nitelerken bunu % 68.6 ile okuma yazma bilenlerle % 64.3 ile yüksek öğretim mezunları oluşturmaktadır. Okuma yazma bilenler ile yüksek öğrenim görmüş olanlar arasındaki eğitim düzeyleri arasındaki yüzdelik oranları birbirlerine çok yakın olduğu saptanmıştır. Her ne kadar her düzeyde eğitim görmüş kişilerin kendilerini dindarlıkla ilgili nitelendirmeleri birbirlerine yakın olsa da, hiç okuma yazması olmayanlarla yüksek okul mezunları arasında önemli bir fark gözükmemektedir. Bu farka bakarak, eğitim düzeyi yükseldikçe kişilerin kendini dindar olarak görmelerindeki durum da azalmaktadır hükmüne varmamız mümkün gözükmemektedir. Fakat okuma yazması olmayanlar hariç tutulduğunda yukarıdaki sonuca ulaşmanın pek mümkün olmadığı gözükmemektedir. Araştırmamız esnasında deneklerimiz kendilerini dindar olarak nitelerken bir takım tereddütler geçirdiklerini müşahade ettik. Yinede bazen dinî vecibeleri yerine getiremese de kendilerinin yaşamlarında dinin önemli bir yeri olduklarını söyleyerek kendilerini dindar olarak nitelendirdiklerini gözlemledik.

b. Ahiret hayatına bakış

Tablo-28 Eğitim düzeyine göre bu dünya ile öteki dünya arasındaki mukayese ilişkisini göstermektedir.

Soru: Sizce “**Bu dünyanın hiçbir önemi yoktur, asıl olan öteki dünyadır**” sözü ne derece doğrudur?

Cevaplar		Tamamen Doğru	Biraz Doğru	Biraz Yanlış	Tamamen Yanlış	Toplam
Okuma Yazmam Yok	S	12	2	2	1	17
	%	70.6	11.8	11.8	5.9	100
Okur Yazarım	S	16	15	1	3	35
	%	45.7	42.9	2.9	8.6	100
İlkokul Mezunuyum	S	92	20	15	10	137
	%	67.2	14.6	10.9	7.3	100
Orta Öğretimden Mezunum	S	136	70	34	21	261
	%	52.1	26.8	13.0	8.0	100
Yüksek Öğretimden Mezunum	S	113	125	60	52	350
	%	32.3	35.7	17.1	14.9	100
Toplam	S	369	232	112	87	800
	%	46.1	29.0	14.0	10.9	100

$X^2 = 67.542$ s.d. = 12 ($p > 05$) = $P < 0.01$ elde ettiğimiz bu verilerden de anlaşıldığı gibi, bu dünya ile öteki dünya arasındaki mukayesede fertlerin eğitim düzeyi arasında anlamlı bir ilişkinin bulunduğu görülmüştür.

Ankete katılan deneklerin farklı eğitim düzeyinden olması, örneklemin temsil niteliğini artırmaktadır. Tablo-28’de de görüldüğü gibi deneklerin % 46.1’i Öteki dünyayı bu dünyadan daha önemli bulmaktadırlar. Bu sonuç genel ortalamanın en büyük kesitini oluşturmaktadır. Ancak, buradaki dağılıma bakıldığında % 70.6 ile okuma yazma bilmeyenler temsil edilirken, % 32 ile yüksek öğrenim görmüş olanlar temsil edilmektedirler. Ayrıca bu fikre biraz doğru veya biraz yanlış diye cevap verenlerin oranları her eğitim kademesinde bulunanlar arasında homojen bir dağılım söz konusudur. Fakat bu fikre tamamen yanlış diyenlerin oranı genel toplam içerisinde en düşük düzeyde olduğu saptanmıştır. Burada ki dağılıma bakıldığında, yine bu fikrin yanlış olduğunu söyleyenlerin eğitim düzeylerine bakıldığında % 5.9 ile okur yazar olmayanlar, % 8.6 ile yalnızca okur yazar olanlar, % 7.3 ile ilkökul eğitimi almış olanlar, % 8,0 ile orta öğrenimliler temsil edilirken, %14.9 ile en yüksek oranı yüksek öğrenimliler oluşturmaktadır. Bu dağılım oranı da bu fikri tamamen onaylayanlar ile tamamen red edenler arasında eğitim düzeyi açısından paralel bir yapı olduğunu göstermektedir. Bu durumda bize eğitim seviyesi yükseldikçe veya eğitim düzeyi yüksek kişilerin bu dünyayı da en az öteki dünya kadar önemsediklerini göstermektedir.

Sonuç olarak, araştırmamıza katılan deneklerin büyük çoğunluğu gerçekliği, mutluluğu ve rahat bir hayat yaşamayı öteki dünyada aramaktadır. Bu dünya hayatını geçici ve fazla değer vermeye değmez bulmaktadır. Bununla birlikte, eğitim düzeyine göre bu yargıya karşı değişik tutum içerisinde olanların bulunduğu gözden kaçmamaktadır. Eğitim seviyesi düşük olanların bu dünyaya karşı değer vermedikleri, buna mukabil eğitim düzeyi yükseldikçe bu dünyanın önem şiddeti de artmaktadır. Bu durum, eğitimin insanlar üzerinde gerek dünyaya ve gerekse ahirete karşı bir bakış açısı kazandırdığını ortaya koymaktadır. Anlaşılan, eğitim düzeyi düşük insanlarda dünyaya karşı hırslı ve bağlanmanın az olmasının sebebi birazda dünya niğmetlerini ve imkanlarını fazla kullanamadıklarından kaynaklandığı için daha tevekkül ve kanaatkarlık içerisinde olmayı tercih etmektedirler. Buna mukabil eğitim yoluyla sosyalleşmiş ve bilgiyi elde etmiş olanlarını, yaşam koşullarını ve imkanları daha iyi tanıma fırsatı bularak onları kendi menfaatlerine kullanmasını bildiklerinden dolayı gerek

dünyaya gerekse ahirete karşı farklı tutum içerisinde oldukları görülmektedir. Çünkü eğitimsiz toplumlar genelde kapalı toplumlardır. Bu toplumlarda dînî zihniyetin oluşumunda aşırılık ve tutuculuk daha fazla görülmektedir. Bu tip toplumlardaki dînî zihniyetin körü körüne, ifrat ve tefrit noktalarında oldukları görülmektedir.

Dînî inanış insanda her ne kadar fitri bir özellik olsa da onunla ilgili her şey sonradan yani, çevre faktörlerinin etkisiyle şekil bulur. Nitekim Hz. Peygamber, “her çocuk (İslâm) fitratı üzerinde doğar, sonradan anası, babası onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yaparlar”¹⁴⁰ buyurmuştur. Anlaşılan o ki, insan şahsiyetini ve kültürel kimliğini oluştururken dînî nosyonunu da sosyal muhitinin şekil vermesiyle kazanmaktadır. Dolayısıyla eğitim çevresi kişinin sosyalleşmesinde önemli bir faktör olması yönüyle dînî algıları ve dünyaya bakış tarzı açısından da önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Kur’an ‘ın en çok üzerinde durduğu hususlardan biri de cehaletin yani bilgisizliğin kötü bir şey olduğu konusudur. Anlaşılan din, bir eğitim sayesinde daha doğru bir şekilde öğrenilmekte ve anlaşılmaktadır. Eğitim sayesinde insanın ufku genişler ve olayları daha seçici ve doğru bir şekilde algılar. Bu nedenle eğitim, fertteki dînî tasavvurların oluşmasında da doğruyu öğrenme noktasında ona rehberlik edecektir.

¹⁴⁰ Bkz. *Sahih-i Buhari Muhtasari, Terid-i Sarif Tercümesi*, Çev: A. Naim Efendi, D.İ.B.Yay., Ankara 1972, C. IV, s.529

c. Kur'an-a Yaklaşım

Tablo-29 Kur'an okuma durumu ile eğitim faktörü arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Soru: Sizce Kur'an nasıl okunmalı?

Cevaplar		Türkçesini	Arapçasını	Her ikisini	Toplam
Okuma Yazmam Yok	S	1	6	10	17
	%	5.9	35.3	58.8	100
Okur Yazarım	S	8	9	18	35
	%	22.9	25.7	51.4	100
İlkokul Mezunuyum	S	9	52	76	137
	%	6.6	38.0	55.5	100
Orta Öğretim Mezunuyum	S	29	77	155	261
	%	11.1	29.5	59.4	100
Yüksek Öğretim Mezunuyum	S	40	56	254	350
	%	11.4	16.0	72.6	100
Toplam	S	87	200	513	800
	%	10.9	25.0	64.1	100

$X^2 = 38.201$ s.d. = 8 ($p > 05$) $P < 0.01$ elde etmiş olduğumuz bu veriler Kur'an okuma durumuyla eğitim faktörü arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu anlaşılmıştır.

Tablo-29'de görüldüğü gibi deneklerimizin eğitim düzeylerine baktığımızda Kur'an okumayla ilgili durumu üç kategoride ifade etmeye çalışmışlardır. Kur'an, Türkçe anlamından anlayarak okunmalı diyenlerin toplam oranı % 10.9'u oluştururken bunun eğitim düzeyine göre dağılımına baktığımızda okuma yazma bilmeyenler % 5.9 ile, % 11.4 ile de yüksek öğrenim görmüşler temsil edilmektedir. Eğitim düzeyi yükseldikçe Kur'an'ın Türkçe anlamından daha anlaşılır bir şekilde okuma temayülü de artmaktadır. Buradan da anlaşılıyor ki, eğitilmiş insanlar Kur'an okumayı bir ibadet olarak görmenin yanında onu anlayarak okumanın imanlarını güçlendireceği ve yaratıcıyı daha iyi anlama arzusunun olduğu gözükmemektedir. Yalnızca Arapça'sını okunmalı diyenlerin toplam oranı %25.0'dır. Bu oranın dağılımına baktığımızda, %35.3 ile okuma yazması olmayanlar temsil edilirken, % 16.0 ile de yüksek öğrenim görmüşler temsil edilmektedir. Görüldüğü gibi burada yalnızca Türkçe'sinden okunmalı diyenlerin eğitim durumuna göre ki dağılımının tam tersi bir durum söz konusudur. Yani eğitim düzeyi arttıkça Kur'an'ı Türkçe anlamından okuma eğilimi artmakta iken, eğitim düzeyi düştükçe Kur'an'ın Arapça'sından okunma eğilimi de artmaktadır.

Kur'an, hem Türkçe anlamından ve hem de Arapça'sından okunmalı diyenlerin toplam oranı ise % 64.1'i oluşturmaktadır. Buradaki dağılıma bakıldığında yine % 58.8 ile okuma yazma bilmeyenler temsil edilirken, %72.6 ile Yüksek Öğrenim görmüşler temsil edilmektedir. Anlaşıldığına göre deneklerin büyük bir çoğunluğu ve eğitim düzeyi yüksek olanlar Kur'an'ın ne yalnız Arapça'sını ve nede Türkçe anlamını okumanın yerine her ikisini de birlikte okumayı tercih etmektedirler. Bu da Kur'an'ın orjinaliyle ve anlaşılabilir olarak okunması insanları daha tatmin edeceği sonucunu doğurmaktadır. Deneklerimizin çoğunluğu tarafından, İslâm dininin temel kaynağı durumunda olan Kur'an'ı Arapça'sından okumayı öğrenmenin ve zaman zaman okumanın bir ibadet olduğu telâkki edilmektedir. Ancak bununla birlikte, eğitim düzeyi yüksek olanlar Kur'an'ın anlaşılabilir olarak okunmasının, insanı Tanrıyla konuşuyormuş gibi hissetmesi ve inancını taklidi bir yapıdan takriri (düşünerek, aklederek) bir şekle sokması gereğine inanmaktadırlar. Deneklerimiz arasında Kur'an okumasını bilmeyenlerde Türkçe alfabeye yazılı olanları ve Türkçe duaları okumakta olduklarını ifade etmektedirler.

Sonuç olarak, Kur'an'ı hiç şüphesiz Allah kelâmı olmasının yanısıra insanların okuyup anlamaları için gönderilmiştir. Kur'an kelimesi, okunacak şey anlamına gelmekte ve ilk emri "oku" olan bu kutsal kitabın, layık olduğu biçimde okunup anlaşılması kalplerde ve zihinlerde yer etmesi din algılarımız açısından önemli bir durumdur. Ancak Kur'an'dan herkes kendi eğitim düzeyine paralel olarak bir şeyler anladığı görülmektedir. Şüphesiz, Kur'an'ın anlaşılabilir olarak okunması ve öğrenilmesi bir kelime bile olsun anlamadan; Arapça olarak okunmasından daha faydalıdır. Kur'an'ı Meâlini okuyan insanlarımızın ve özellikle gençlerimizin merakını oluşturan söz konusu konular, Kur'an'ın anlaşılması bakımından¹⁴¹ önemli fayda sağlayacağı aşîkârdır.

¹⁴¹ Ramazan Karaman, "Kur'an-ın Anlaşılması Bakımından Kıssalar, Yeminler ve Tekrarların Önemi", *Din Öğretimi Dergisi*, M.E.B.Yay., sayı: 19, Ankara 1989, s. 47-52.

3) Kuşak Farklılığı Faktörünün Etkisi

a. Ahlâk ve Din Olgusu Arası İlişki

Tablo-30 Ahlâkî olguyla din olgusu arasındaki mukayesenin yaşlara göre dağılımı.

Soru: Sizce dürüst ve ahlâklı olabilmek için dindar olmak gerekir mi?

Cevaplar		Evcl	Hayır	Toplam
20 ile 25 yaş grubu	S	100	84	184
	%	54.3	45.7	100
26 ile 30 yaş grubu	S	107	75	182
	%	58.8	41.2	100
31 ile 45 yaş grubu	S	219	84	303
	%	72.3	27.7	100
46 ile 60 yaş grubu	S	83	22	105
	%	79.0	21.0	100
60 ve daha fazlası	S	25	1	26
	%	96.2	3.8	100
Toplam	S	534	266	800
	%	66.8	33.3	100

$X^2 = 39.400$ s.d. = 4 ($P > 05$) = $P < 0.01$ verisine göre dürüst ve ahlâklı olabilmek ile dindarlık arasındaki ilişkiyi kurmada yaşlara göre değerlendirme arasında istatistikse açıdan anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Tablo-30'da da görüldüğü gibi, dinî olguyla ahlâkî olgu arasındaki ilişkiyi değerlendirmede, denekler arasındaki yaş gruplarına göre yaklaşımlarının farklılığı dikkat çekmektedir. Bilindiği gibi, insan yaşamı çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık dönemleri diye sınıflandırılmaktadır. İnsan yaşamı boyunca geçirmiş olduğu bu evrelerde, gerek fizyolojik gerekse düşünsel olarak bir takım değişikliklere uğramaktadır. Bunda etken olan bir çok sebep bulunmakla birlikte yaş faktörünün de bu değişim sürecinde önemi büyüktür. Bu çalışmamızda yaş gruplarını tespit ederken taban yaş grubunu gençlik dönemi olarak aldık bu dönemi kapsayan yaş grubunu 20 ile 30 arası olarak tespit ettik. 31 ile 45 yaş grubunu olgunluk dönemi, 45 ile 60 yaş grubunu yaşlılık dönemi, 60 yaş üstü olanları ise ileri yaş düzeyi olarak sınıflandırdık Buradaki sınıflandırmada, kıstasımızı belirlerken bu dönemlerdeki sosyal olayları değerlendirme ve

algılama da zihniyette meydana gelen değişimlerin dinî algılarda ve dinî yaşamdaki yoğunluk derecesindeki değişiklikler dikkatimizi çekmiştir.

Özellikle çalışmamıza katılan deneklerin toplam oran içerisinde % 66.8'i ahlâkî olguları din olgusuyla özdeşleştirerek, bir nevi dindar insan olmanın gereğini ahlâklı olmaya bağlayarak, ahlâklı ve dürüst olmayı da dindarlığın bir sonucu olarak değerlendirmiştir. % 33.3'lük bir oran ise, bu her iki olgunun birbirleriyle ilişkili olmadığını düşünmektedirler. Ancak, ifade ettiğimiz gibi bu yaklaşım tarzı yaş gruplarına göre farklılık arz etmektedir. Örneğin, denekler arasında bu fikre evet diyenlerin yaşlara göre dağılımına bakıldığında, gençlik dönemindekilerin oranı % 56.55'lerle temsil edilirken olgunluk dönemi diye belirlediğimiz yaş grupları % 72.3, yaşlılık dönemi % 79.0, ileri yaşlılık dönemi % 96.2 oranında temsil edilmektedir. Bu fikre katılmayanların genel toplam oranları içerisindeki dağılıma baktığımızda, genç kuşaklar, % 43.45 ile temsil edilirken, olgunluk dönemi kuşak % 27, yaşlı kuşak % 21, ileri yaş grubu ise % 3.3 oranları ile temsil edilmektedir.

Tablo-30'daki dağılım, baktığımızda yaşlılık oranı yükseldikçe ahlâkî olguları din olgusuyla özdeşleştirmedeki oranın da arttığını göstermektedir. Yine yaşlılık oranı yükseldikçe ahlâkî olguyu din olgusundan farklı düşünme oranında aynı derecede azalma gözükmemektedir. Yani her iki değerlendirme arasında zıt bir durum söz konusudur. Aslında bu durum konuyla ilgili araştırmamızın da tutarlılığını göstermektedir. Bu durumu iki şekilde tahlil etmemiz mümkündür. Bunlardan birincisi, çalışmamız esnasında konuyla ilgili soru yönelttiğimiz yaş düzeyleri yüksek olanların, kendi dönemlerinde insanların bu günden daha dürüst ve daha güvenilir olduklarını ifade etmekte olduklarını ve yine kendi gençlik dönemlerinde gerek dinî ve gerekse ahlâkî açıdan bu kadar dejenerasyonun olmadığını düşünmekte olduklarını gözlemledik. İşte bu yaklaşım tarzı, onlarda ahlâkî olguların yalnızca din olgusuyla yaşamasının mümkün olduğu kanaatini uyandırdığını söylememiz mümkündür. Biz burada durumun gerçekte böyle olup olmadığını tartışacak değiliz. Buradaki tespitimiz deneklerin kendi yaklaşımlarıdır. Bir diğer ikinci sebep ise, kişilerde yaş ilerledikçe ölüm korkusunun artmaya başlamasıdır. Dolayısıyla dine ve dinî yaşama bağlılık

oranında artış olmaktadır. Bu endişeden dolayı insan, her olumsuzluğu dinsellik çerçevesinde değerlendirerek kendisini dindar bir kişi olarak görme temayülünden kurtulamamaktadır. Buda, teorik olarak yaşamın anlamlılığının dürüstlüğe bağlanması ve bununla ancak Allah'a karşı olan inançla mümkün olacağını ifade etmişlerdir.

b. Ahiret Hayatına Bakış :

Tablo-31 Bu dünya ile öteki dünyanın kıyaslanmasında yaş faktörünü göstermektedir.

Soru : Sizce “ Bu dünyanın hiçbir önemi yoktur, asıl olan öteki dünyadır” ne derece doğrudur?

Cevaplar		Tamamen Doğru	Biraz Doğru	Biraz Yanlış	Tamamen Yanlış	Toplam
20 ile 25 yaş grubu	S	80	52	35	17	184
	%	43.5	28.3	19.0	9.2	100
26 ile 30 yaş grubu	S	68	75	24	15	182
	%	37.4	41.2	13.2	8.2	100
31 ile 45 yaş grubu	S	137	83	41	42	303
	%	45.2	27.4	13.5	13.9	100
46 ile 60 yaş grubu	S	68	18	10	9	105
	%	64.8	17.1	9.5	8.6	100
61 ve daha yukarı	S	16	4	2	4	26
	%	61.5	15.4	7.7	15.4	100
Toplam	S	369	232	112	87	800
	%	46.1	29.0	14.0	10.9	100

$X^2 = 39.807$ s.d. = 12 ($P > 05$) = $P < 0.01$ verisine göre, bu dünya ile öteki dünyayı kıyaslamadaki yaş faktörü ilişkisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür.

Tablo-31’de görüldüğü gibi, deneklerimize bu dünya ile öteki dünya arasındaki kıyaslamayı sorduğumuzda genel toplam içerisinde % 46.1’i öteki dünyanın bu dünyadan daha önemli olduğunu ifade etmektedirler. Ancak deneklerin bu ifadelerinin tablodaki ortalama yaş dağılımlarına bakıldığında, % 40.45 (20-30 yaş arası) genç kuşak diye sınıflandırdığımız yaş grubunu oluştururken, % 45.2 ile orta yaş (31-45 yaş arası) yani olgunluk döneminde bulunanlar, % 64,8 ile yaşlılar grubu (54-60 yaş arası), % 61.1 ile de ileri yaş

grubu (61 ve daha yukarı yaş) temsil edilmektedir. Bu dünyayı daha önemli gördüklerini söyleyenlerin toplam oranları %10.9'dur. Bu oran içerisindeki dağılımı, % 8.7 ile (20-30 yaş arası) genç kuşak, % 13.9 ile (31-45 yaş arası) orta yaş, % 8,6 ile (46-60 yaş arası) yaşlı kuşak, % 15,4 ile (61 ve daha yukarı yaş) ileri yaşlılar oluşturmaktadır. Araştırmamız açısından ilginç bulduğumuz durum, böyle bir kıyaslamanın yaşlara göre dağılımında genelde bu dünyayı öteki dünyadan önemsiz görme durumu yaş oranı yükseldikçe artmaktadır, ve yine bu paralelde bu kıyaslamayı yanlış bulanların oranları yaş oranı yükseldikçe oranda da bir artış söz konusudur. Birbirine zıt olan bu iki yaklaşımda da yaş oranları yükseldikçe bu dünyanın öteki dünyadan daha az önemsendiği tespit edilmiştir. Özellikle genç kuşağı oluşturan deneklerimizden dine karşı son derece ilgili ve imkan buldukça ibadetlerini de yapmaya çalışanlar, bu dünyanın da en az öteki dünya kadar önemli olduğunu ve hatta bazı denekler bu dünyanın öteki dünyanın kazanılmasında bir yer olarak düşündüklerini ifade etmektedirler. Ayrıca, ne kendisinin ve nede ailesinin dine karşı pek ilgisinin olmadığını vurgulayanların ise, bu dünyanın yaşanması gereken yer olduğunu, bir daha bu dünyaya gelinemeyeceğine göre en güzel şekilde hayatını yaşamının gereğine inandıklarını vurgularken, öteki dünyayı düşünmek bile istemediklerini açıkça ifade etmişlerdir.

Anlaşıldığına göre genç kuşakların hemen hepsi, yaş dönemleri itibariyle yaşamının çok kıymetli olduğunu düşünmektedirler. İleriye yönelik bir takım planlarının olması nedeniyle, hayatı önemsememe lüksünde bulunmaktan imtina göstermektedirler. Ancak bu grup içerisinde, çoğunluğunun dinî endişelerden dolayı öteki dünyayı da görmezlikten gelmemekte oldukları tespit edilmiştir. Dinsel bir endişe taşımayanların ise, öteki dünya olgusuna pek ilgili davranmadıklarını gözlemlenmiştir. Deneklerimizin yaş grupları ilerledikçe, elde ettiğimiz verilere göre dünyadan elini eteğini çekme diyebileceğimiz kanaatin kendisini gösterdiğini söyleyebiliriz. Çünkü bu konudaki bir çok alan araştırmaları göstermektedir ki, insanlar yaşlandıkça dinî duyguların da ve ibadetlerin de artış olmaktadır. Bunun nedeni ise, artık yavaş yavaş ölüme yaklaşma ve bu dünyadan pek fazla beklentilerinin kalmamasından kaynaklanmaktadır.

Sonuç olarak deneklerimizin bu konudaki değerlendirmelerini, dinimizin iman esaslarından biri olan Ahiret olgusuna yaklaşımlarını teorik olarak ifade ederken yaş gruplarına göre farklı şekillerde ifadelendirdiklerini tespit etmiş bulunmaktayız.

B) DİNİ TECRÜBENİN PRATİK İFADELENDİRİLMESİ

1) Ekonomik Faktörün Etkisi

a. Gelir Durumuna Göre Namaz İbadetine Yaklaşım :

Tablo-32 Namaz ibadetinin yerine getirilmesindeki yoğunluk ile gelir düzeyi arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Soru: Namaz kılma sıklığınızın oranı nedir?

Cevaplar		Beş vakit kılanım	Yalnız cumaları	Mübarek Günlerde	Ara sıra kılanım	Hiç kılmam	Toplam
0-200 milyon	S	81	17	8	26	13	145
	%	55.9	11.7	5.5	17.9	9.0	100
201-400 milyon	S	138	36	17	90	18	299
	%	46.2	12.0	5.7	30.1	6.0	100
401-600 milyon	S	104	21	14	57	23	219
	%	47.5	9.6	6.4	26.0	10.5	100
601 milyon ve daha fazlası	S	55	13	11	48	10	137
	%	40.1	9.5	8.0	35.0	7.3	100
Toplam	S	378	87	50	221	64	800
	%	47.3	10.9	6.3	27.6	8.0	100

$X^2 = 17.795$ s.d. = 12 ($P > 0.5$) = $P < 0.01$ elde edilen veriye göre istatistiksel olarak namaz kılma sıklığı ile gelir düzeyi arasında anlamlı bir ilişkinin bulunduğu görülmüştür.

Tablo-32 de görüldüğü gibi hemen her gelir düzeyine mensup gruplar arasında günlük beş vakit namazlarını düzenli bir şekilde kılanlar bulunmaktadır. Ayrıca yanında, yalnız Cuma namazlarını kılanlar, mübarek günlerde kılanlar veya ara sıra kılanlar da tabloda yer alırken, bunların arasında hiç namaz kılmayanlara da rastlanmaktadır. Ancak çizelgeye baktığımızda deneklerimizin % 47.3'ü günlük beş vakit namazlarını kıldıklarını ifade ederken, yalnız cumaları kılanların oranı % 10, mübarek gün ve gecelerde kılanlar % 6.3, ara sıra kılanlar % 27.6, hiç kılmayanların oranı ise % 8.0 ile temsil edilmektedir. Bilindiği gibi

Cuma namazı yalnız camide kılınabildiği için erkeklere mahsus bir ibadet türü olduğundan deneklerimizden yalnızca erkeklerin % 52.8'i Cuma namazını kılmakta olduklarını belirtmişlerdir. Tablo-31 den de anlaşılacağı gibi, deneklerimizin içerisinde günlük beş vakit namazlarını kıldıklarını söyleyenlerin oranı hemen yarısına yakınına oluştururken, genel dağılım içerisinde ikinci sırayı ara sıra kıldıklarını söyleyenler oluşturmaktadır. Buna en yakın oranla da erkek deneklerin çoğunluğunun yalnızca Cuma namazını kıldıklarını ifade edenler oluşturmaktadırlar.

Araştırmamız esnasında ara sıra namaz kıldıklarını ifade eden deneklerimizin büyük bir çoğunluğunun cumaların dışında kıldıkları namazı kastetmekte olduklarını gördük. Bundan dolayı bunlar, namaz kılmada ikinci yoğun dilimi oluşturmaktadırlar. Yine bizim için dikkat çekici önemli bir husus da şudur: Konuyla ilgili daha önceki bir çok çalışmada gelir düzeyi yükseldikçe vakit namazlarına olan ilginin de aynı oranda düştüğü gözlemlenmiştir. Yani alt tabakayı oluşturan kesimlerde düzenli olarak namaz kılma durumu, üst tabakayı oluşturanlara oranla daha yoğun olduğu görülmüştür. Ayrıca bu araştırmada hiç namaz kılmadıklarını ifade eden denekler arasında da gelir düzeyi en yüksek kesimlerin, gelir düzeyi düşük seviyedekilere oranla çoğunluğu oluşturdukları ifade edilmiştir¹⁴². Fakat bunlarla bizim araştırmamızdan çıkan sonuçlar karşılaştırıldığında, çokta aynı sonuçların elde edildiğini söylememiz imkansız gözükmemektedir. Mesela, günlük beş vakit namaz kıldıklarını söyleyen deneklerimiz içerisindeki ekonomik yapıya bakıldığında gelir düzeyi en düşük olanların oluşturdukları dilim ile gelir düzeyinin onlara göre üç kat daha fazlasını oluşturanlar arasında, o kadar da fazla olmadığını görmekteyiz. Yine hiç namaz kılmadıklarını ifade eden gruba baktığımızda tam aksine gelir düzeyi düşük olanların gelir düzeyi yüksek olanlara oranla daha fazla olduklarını görmekteyiz. Bu durum, bizim çalışmadan elde ettiğimiz verilerin de bir kanıtı olmaktadır.

Araştırma alanımızla ilgili farklı tarihlerde (ilk çalışmanın yapıldığı tarih 1974) yapılan bu araştırma sonuçlarının ortaya koyduğu tabloyu iki açıdan ele almamız mümkündür. Her şeyden önce araştırma bölgemizde ekonomik yapı farklılığı ile dinî pratiklere bağlılık konusunda deneklerde farklı tutumların geliştiği ortadadır. Bu durumu iki şekilde izah etmemiz mümkündür. Birincisi, ekonomik açıdan zayıf olanların dinselilikte daha yoğun oldukları benzer bazı araştırmada görülen bir durumdur. Ancak bizim araştırmamızda, ekonomik

¹⁴² Günay, a.g.e., s. 80.

açından üst tabakada bulunanların dinselikle gösterdikleri artış dikkat çekici bulunmuştur. Bunu, din algılarındaki sekülerleşmeyle birlikte, artık dindar çevrelerin ekonomiyle ilgilendiklerine, şükürcü, kanaatkâr ve dünyaya temah etmeme zihniyetinin yerini daha çok çalışarak, mal mülk ve servet edinme düşüncesinin yavaş yavaş hakim olduğu düşüncesinin gelişmiş olmasındandır. Bir başka yaklaşım tarzı da, çokta zayıf olsa da ekonomik açıdan belli bir doyuma ulaşmanın sonunda ruhsal rahatlama ve çevrede bir saygınlık ya da sosyal prestij sağlama adına, dinselikle yönelişlerin olduğunu ifade etmemiz mümkün gözükmektedir.

Durum her hangi açıdan ele alınırsa alınsın anlaşılan o ki, artık toplumda meydana gelen her türlü farklılaşma içerisinde dinî tutum ve düşüncelerle ilgili bir takım zihniyet değişimleri meydana gelmiştir.

b. Gelir Düzeyi ve Dindarlık İlişkisi :

Tablo-33 Günlük yaşamda dinî kıstaslara uyma ile gelir durumu arasındaki ilişkiyi değerlendirmektedir.

Soru: Günlük işlerinizde dinî kıstaslara uyar mısınız?

Cevaplar		Tamamen uyarım	Bazen uyarım	Bazen uymam	Hiç uymam	Toplam
0-200 milyon	S	68	52	18	7	145
	%	46.9	35.9	12.4	4.8	100
201-400 milyon	S	130	108	53	8	299
	%	43.5	36.1	17.7	2.7	100
401-600 milyon	S	61	91	53	14	219
	%	27.9	41.6	24.2	6.4	100
601 milyon ve daha fazlası	S	36	63	32	6	137
	%	26.3	46.0	23.4	4.4	100
Toplam	S	295	314	156	35	800
	%	36.9	39.3	19.5	4.4	100

$X^2 = 31.363$ s.d. = 9 ($p > 05$) = $P < 0.05$ değerlerinden de anlaşıldığı gibi ekonomik gelir düzeyi ile günlük işlerde dinî kıstaslara uyma arasında istatistiksel olarak anlam anlamlı bir ilişki söz konusudur.

Tablo-33'de insanların günlük işlerinde ne derece dinî kıstaslara riayet ettikleri konusunu ifadelendirirken bunları dört kategoride toplamaya çalıştık. Elde ettiğimiz veriler, deneklerimizin günlük yaşamlarında dinî kıstaslara bazen

uyarım diyenlerin oranı % 39.3 ile en fazla kesiti oluşturmakta iken, % 36.9 ile tamamen uyarım diyenler ikinci kesiti, %19,5 ile bazen uymam yani genelde uyarım diyenler üçüncü kesiti, hiç uymam diyenler ise % 4.4 ile dördüncü kesiti oluşturmaktadırlar. Günlük yaşamlarında dinî kıstaslara tamamen uyduklarını ifade edenlerin dağılım değerlerine bakıldığında ekonomik açıdan alt tabakayı oluşturan insanların, üst tabakadakilere oranla daha fazla oldukları gözükmemektedir. Burada ilk bakışta sanki ekonomik yapıyla dindarlık arasında bir zıtlık gözükmemektedir.

Aslında burada ekonomik açıdan alt tabakadaki insanların günlük işlerinde dinî kıstasları ihlal edici pozisyonlarının olmayışı önemli bir durumdur. Çünkü bu tabakadaki kişilerin yaptıkları işler bellidir. Bunlar genelde emekli, sıradan memur, veya serbest çalışan dediğimiz kalifiye olmayan elemanlardan oluşan bir kesimdir. Yani dünyada bunları, zaten pek fazla meşgul eden ve dinî kıstasları ihlal edici bir pozisyon bulunmamaktadır. Bir de ekonomik açıdan üst tabakayı oluşturan kişilerin meslek gruplarına baktığımızda, bunların bir çoğunu, esnaf veya yüksek sorumluluk taşıyan makamlarda çalışan insanlar oluşturmaktadırlar. Bu kişiler, günlük çalışmalarını günün koşullarına göre yapmak durumundadırlar. Mesela esnaf ister istemez ticaretini günün ekonomik kuralları çerçevesinde yapmak durumundadır. Ya da sorumluluk taşıyan bir üst seviyede çalışan insan, bazen istemese de yönetimle ilgili kararlarını verirken, bağlı olduğu resmi kurallar çerçevesinde hareket etmek zorunda kalmaktadır. Hatta onların günlük ibadetlerini yerine getirmede dahi bir çok güçlüklerle karşı karşıya kalabilmektedirler. Dolayısıyla alt tabakadakilerin sorumlulukları ve manevra alanları dar olduğundan, daha öncede ifade ettiğimiz gibi, dinî yaşam tarzlarında engelleyici bir güçlüklerle karşılaşmamaktadırlar. Ancak üst tabakadakiler için durumun, biraz öncede ifade ettiğimiz gibi, bundan farklı olduğunu düşünmekteyiz.

İnsanların inanç sahibi olması konusunda, dinin insanoğlunun ezelden ebede zihnini ve ruhunu meşgul etmiş¹⁴³ bir olgu olarak karşımıza çıkması söz konusudur. Bunun için insanlar, onun önemini görmezlikten gelemeyiz. Dindar

¹⁴³ Taha Akyol, *Hayat yolunda Gençler İçin Anılar ve Öneriler*, Milliyet Yay., İstanbul 1997, s. 167.

insan, kendi iç huzurunu temin için, günlük yaşamında mümkün mertebe dinî emir ve yasaklara karşı duyarlı davranmak isteyecektir. Ancak bu kişinin böyle bir davranışa yönelmesi yolunda karşılaşılabilecek engeller de farklı olacaktır. Bu farklılığı en fazla etkileyecek faktörlerin başında ekonomik yapı ve çeşitli sosyal uğraşı alanları gelmektedir.

2) Eğitim Faktörünün Etkisi

a. Eğitim ve Dindarlık İlişkisi :

Tablo-34 Eğiti durumuyla günlük işlerde dinî kıstaslara uyma ilişkisi.

Soru: Günlük işlerinizde dinî kıstaslara uyar mısınız?

Cevaplar		Tamamen uyarım	Bazen uyarım	Bazen Uymam	Hiç uymam	Toplam
Okuma Yazmam Yok	S	13	2	2	0	17
	%	76.5	11.8	11.8	0.	100
Okur Yazarım	S	16	12	6	1	35
	%	45.7	34.3	17.1	2.9	100
İlkokul Mezunuyum	S	69	45	23	0	137
	%	50.4	32.8	16.8	0	100
Orta Öğretimden Mezunum	S	103	103	42	13	261
	%	39.5	39.5	16.1	5.0	100
Yüksek Öğretimden Mezunum	S	94	152	83	21	350
	%	26.9	43.4	23.7	6.0	100
Toplam	S	295	314	156	35	800
	%	36.9	39.3	19.5	4.4	100

$\chi^2 = 46.347$ s.d. = 12 ($p > 0.5$)= $P < 0.01$ değerinde, kişilerin eğitim düzeyleri ile günlük işlerinde dinî kıstaslara uyma arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmuştur.

Tablo-34 de araştırma alanımızla ilgili deneklerin günlük işlerinde dinî kıstaslara uyma sıklığıyla eğitim düzeylerindeki farklılığa dikkat ettiğimizde, genel dağılım içerisinde % 39.3 ile bazen uyarım yanıtını verenler çoğunluğu oluşturmaktadır. Bunu % 36.9 ile tamamen uyarım diyenler takip ederken, % 19.5 ile de bazen uymam diye yanıt verenler hemen sonra gelmektedir. % 4.4 ile azınlık da olsa hiç uymam diyenler mevcuttur. Bu genel dağılım içerisindeki eğitim farklılığına bakıldığında, tamamen uyarım diyenlerin oranı eğitim seviyesi yükseldikçe düşmektedir. Bazen uyarım diyenlerin dağılımı ise eğitim seviyesi

yükseldikçe oranda artış olmaktadır. Bu her iki farklı yaklaşımlardaki değerlendirmenin en önemli sebebi, eğitim sayesinde dinî bilginin aslına ulaşma imkanını sağlayan denekler, günlük yaşamlarında karşılaştıkları problemlerin hangisinin dinî normlara uyularak çözüleceği ve hangisi dinî normlarla değil aklın kullanımıyla çözüleceğini ayırt etme olanağını bulmuş olmalarından kaynaklandığıdır.

Ayrıca eğitilmiş insanların yaşam çeşitliliği eğitim düzeyi düşük olanlara oranla daha fazladır. Dolayısıyla karşılaştıkları olaylar ve problemlerde birbirlerinden farklı olmaktadır. Yani ihtiyaç ve beklentilerden kaynaklanan bu farklılık, eğitimin kişilerdeki dünyaya bakış tarzlarını etkilemesinden kaynaklanmaktadır. Yoksa tabloya ilk bakıldığında ve diğer değerlendirilmeler dikkate alınmadığında, eğitim seviyesi yükseldikçe dindarlığın düştüğü anlamı çıkmaktadır. Fakat durum bundan farklı bir sonucu doğurmaktadır.

b. Eğitim Düzeyi ve Namaz İbadetine Yaklaşım :

Tablo- 35 Eğitim düzeyi ile namaz kılma sıklığı arasındaki ilişki.

Soru: Namaz kılma sıklığınızın oranı nedir?

Cevaplar		Beş Vakit	Yalnız Cumaları	Mübarek günlerde	Arasıra (bazen)	Hiç kılmam	Toplam
Okuma Yazmam Yok	S	11	0	4	2	0	17
	%	75.2	0	23.5	0.9	0	100
Okur Yazarım	S	21	5	3	4	2	35
	%	60.0	14.3	8.6	11.4	5.7	100
İlkokul Mezunuyum	S	89	12	6	29	1	137
	%	65.0	8.8	4.4	21.2	0.7	100
Orta Öğretimden Mezunum	S	113	28	14	84	22	261
	%	43.3	10.7	5.4	32.2	8.4	100
Yüksek Öğretimden Mezunum	S	144	42	23	102	39	350
	%	41.1	12.0	6.6	29.1	11.1	100
Toplam	S	378	87	50	221	64	800
	%	47.3	10.9	6.3	27.6	8.0	100

$X^2 = 52.016$ s.d. = 16 ($P > 0.5$) = $P < 0.01$ değeri ile namaz kılma sıklığı ile eğitim düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmuştur.

Tablo-35 de görüldüğü gibi öğrenim düzeyleri, namaz ibadetine karşı tutumlarda büyük rol oynamaktadır. Genel olarak değerlendirdiğimizde günlük beş vakit namaz kılanlar, araştırma bölgemizde oturanların % 47.3 ile, oran

olarak en yüksek dilimi oluştururken, bunu % 27.6 ile ara sıra kılanlar, % 10.9 ile yalnızca Cumaları kılanlar, % 8 ile hiç kılmayanlar takip etmektedir. % 6.3 ile de en düşük düzeyde, yalnızca mübarek günlerde kıldıklarını beyan edenler gelmektedir. Araştırmamıza katılanların öğrenim durumlarıyla namaz kılma sıklığının karşılaştırılması da, namaz kılmanın başka boyutlarıyla ilgili bilgiler vermektedir. Tablo-35'e göre okur yazar olmayanların günlük beş vakit namaz kılma sıklığı % 75.2 iken okuma yazması olanlar % 60, ilkokulu bitirenlerin % 65, orta öğrenim mezunları % 43.3, yüksek okul bitirmiş olanların oranı ise % 41.1 ile temsil edilmektedir. Bu duruma baktığımızda, eğitim seviyesi arttıkça günlük beş vakit namaz kılma oranında düşme söz konusudur. Ayrıca bu durumu onaylayan başka bir durum da hiç namaz kılmadıklarını ifade edenler arasında gözlemlenmektedir. Çünkü okur yazar olmayanlar arasında hiç namaz kılmayan bulunmamıştır. Yalnız okuma yazması olanlar % 5.7, ilkokul mezunları % 0.7, orta öğrenim mezunları % 8.4, yüksek okul mezunları % 11.1 ile hiç namaz kılmadıklarını ifade etmişlerdir. Bu da gösteriyor ki, eğitim seviyesi yükseldikçe namaz kılmama oranlarında artış gözlenmektedir. Bu her iki veri, araştırmamızın tutarlılığının da kanıtıdır. Ve yine ara sıra kıldıklarını beyan edenlerin dağılımına bakıldığında da eğitim düzeyi arttıkça düzenli namaz kılma sıklığı azalmaktadır.

Sonuç olarak öğrenim düzeyi ile namaz kılma sıklığı arasında düzenli bir ilişki olduğu ortaya çıkmaktadır. Eğitim düzeyi yükseldikçe namaz ibadetine karşı tutumlarda bir zayıflık söz konusudur. Bu durumu çok çeşitli nedenlere bağlamak mümkündür. Diyebiliriz ki her şeyden önce kişiler eğitim süreçleri içerisinde yeterince din eğitimi alamama nedeniyle namaz ibadetinin İslâm dinî içerisinde ne kadar önemli bir konu olduğunun bilincini kazanamamaktadırlar. Ayrıca eğitilmiş insanlarda rasyonalitenin eğitilmemiş insanlara oranla daha ön planda olduğu gerçeğini de gözden uzak tutmamak gerektiği kanısındayız. Eğitimsiz insanlar dediğimiz grubu oluşturan kesit, aslında belki örgün eğitim kurumlarında eğitim görmemişlerdir ancak, bu kişiler yaygın eğitim sayesinde dinî bilgilerini öğrenmenin yanında günlük hayatlarına geçirme noktasında bir takım hassasiyetler gösterdikleri de bir vakıa olarak karşımıza çıkmaktadır.

3) Kuşak Farklılığı Faktörünün Etkisi

a. Yaş Durumu ve Namaz İbadetine Yaklaşım :

Tablo-36 Yaş dağılımına göre namaz kılma sıklığı durumu.

Soru: Namaz kılma sıklığınızın oranı nedir?

Cevaplar		Beş Vakit	Yalnız Cumaları	Mübarek günlerde	Arasıra (bazen)	Hiç kılmam	Toplam
20 ile 25 yaş grubu	S	70	22	13	58	21	184
	%	38.0	12.0	7.1	31.5	11.4	100
26 ile 30 yaş grubu	S	52	23	17	62	28	182
	%	28.6	12.6	9.3	34.1	15.4	100
31 ile 45 yaş grubu	S	150	35	18	89	11	303
	%	49.5	11.6	5.9	29.4	3.6	100
46 ile 60 yaş grubu	S	86	3	2	12	2	105
	%	86.9	2.9	1.9	11.4	1.9	100
61 ve daha yukarı	S	20	4	0	0	2	26
	%	76.9	15.4	0	0	7.7	100
Toplam	S	378	87	50	221	65	800
	%	47.3	10.9	6.3	27.6	8.0	100

$X^2 = 112.387$ s.d. = 16 ($P > 0.5$) = $P < 0.01$ verilerine göre namaz kılma sıklığı ile yaş farkları arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki olduğu anlaşılmıştır.

Tablo-36'dan da anlaşıldığı gibi, bütün yaş ortalamalarında % 47.3 ile beş vakit namaz kılanların oranı daha yüksek çıkmıştır. Bunu en yakın oranla takip edenler ise % 27 ile ara sıra namaz kıldıklarını söyleyenler olmuştur. Ayrıca, yalnızca cuma namazını kıldıklarını söyleyenlerin oranı % 10.9 iken, hiç namaz kılmadıklarını ifade edenler ise, % 8.0'dir.

Bu tabloda dikkatimizi çeken en önemli durum, günlük beş vakit namaz kıldıklarını ifade edenler arasındaki yaşlara göre dağılımdır. Bunlar, % 38.0 ile gençler, % 39 ile orta yaş grupları, % 81.9 ile yaşlılar, % 76.9 ile de ileri yaşlılar temsil edilmektedir. Yine ara sıra namaz kıldıklarını ifade edenler de ise durum tam tersine, yani yaş ortalaması yükseldikçe ara sıra namaz kılma oranı düşmektedir. Aradaki bu tersine olan durum, bizim araştırmamızın tutarlılığının bir sonucudur. Yalnız Cuma namazı kıldıklarını söyleyenlerdeki yaşlara göre dağılıma baktığımızda, ileri yaş düzeyine kadar hemen hemen aynı yüzdelik ortalama görülmüştür, yine bu dağılımda da ileri yaş gruplarında pek fazla yüksek

oranla karşılaşılmamıştır. Burada hiç namaz kılmadıklarını ifade edenlerin oranı da % 8.0 ile, yalnızca cuma namazı kıldıklarını söyleyenlere yakın olduğunu gördük.

Yukarıdaki dağılımdan da anlaşıldığı gibi, özellikle düzenli olarak günlük beş vakit namaz kılma oranında genç yaşlardan ileri yaşlara gidildikçe namaza olan ilginin arttığını, ileri yaşlarda bu en yüksek seviyeye eriştiğini tespit ettik. Bununla birlikte hiç namaz kılmadıklarını söyleyenlerdeki dağılıma bakıldığında da gençlerin oranları ortalama % 10.1 iken, yaşlılar arasındaki oran daha düşük çıkmıştır. Yani burada da yaşlıların gençlere oranla hiç namaz kılmayanlarının sayısının düşük olduğu görülmüştür. Gerek beş vakit namaz kıldıklarını söyleyenlerin gerekse hiç kılmadıklarını söyleyenlerin içerisindeki yaş gruplarının ilerlemesiyle namaza olan ilginin artmasının sebebini, insanların yaşlandıkça içlerine düşen ölüm korkusunu yenebilmelerinin tek yolunun Tanrı'nın farz olarak emrettiği namazla ona yaklaşacağını ve günahlarının bağışlanacağını düşünmelerinden kaynaklandığına bağlamamız mümkündür. Çünkü düzenli olarak namazlarını kılanların kendilerini daha mutlu ve emin hissettiklerini, kendilerinin kötülüklerden uzak kaldıklarını, sağlıklı ve zinde kaldıklarını ve yarın ölüp Tanrının huzuruna çıkacaklarını ifade etmektedirler. Namazlarını düzenli olarak kılamayan özellikle genç denekler, bunu ya meşguliyetlerinin fazlalıklarına bağlamakta, ya da küçüklükten alışkanlık haline getiremediklerini ifade etmektedirler.

Fakat her şeye rağmen tespit ettiğimiz önemli bir durum da Günay'ın çalışmasında namaz kılma sıklığındaki dağılıma bakıldığında gençlerin yaşlılara oranla üçte bir oranında daha az namaz kıldıkları görülürken¹⁴⁴ bu oran düzenli kılanların arasında yarı yarıya, Cuma namazları ise hemen hemen aynı oranda olduğu görülmüştür. Bu da bize geçen bu süre içerisinde gençlerin namaza olan ilgilerinin arttığını göstermektedir.

¹⁴⁴ Günay, a.g.e., s. 90

b. Yaş Durumu ve Dinî Emirlere Karşı Tutumlar :

Tablo-37 Günlük işlerde dinî kıstaslara uyma ile yaş farkı arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Soru: Günlük işlerinizde dinî kıstaslara uyar mısınız?

Cevaplar		Tamamen Uyarım	Bazen uyarım	Bazen uymam	Hiç uymam	Toplam
20 ile 25 yaş grubu	S	40	83	54	7	184
	%	21.7	45.1	29.3	3.8	100
26 ile 30 yaş grubu	S	49	90	26	17	182
	%	26.9	49.5	14.3	9.3	100
31 ile 45 yaş grubu	S	117	120	58	8	303
	%	38.6	39.6	19.1	2.6	100
46 ile 60 yaş grubu	S	68	18	16	3	105
	%	64.8	17.1	15.2	2.9	100
61 ve daha yukarı	S	21	3	2	0	26
	%	80.8	11.5	7.7	0	100
Toplam	S	295	314	156	35	800
	%	36.9	39.3	19.5	4.4	100

$\chi^2 = 105.616$ s.d. = 12 ($P > 0.5$) = $P < 0.01$ değerinde günlük işlerde dinî kıstaslara uyma ile yaşlar farklığına dayanan ilişki arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki görülmüştür.

Tablo-37'dan da anlaşıldığı üzere deneklerimizin genel dağılım içerisinde % 36.9 ile günlük işlerinde dinî kıstaslara uyduklarını söylerlerken, bazen uyduklarını söyleyenlerin oranı % 39.3 bazen uymadıklarını söyleyenlerin oranı %19.5 hiç uymadıklarını söyleyenlerin oranı ise % 4.4 ile temsil edilmektedir. Bu dağılım içerisinde konumuz açısından ilginç olan genç ve orta yaş gruplarının ortalama oranı % 29.0 iken bu oran yaşlılarda % 64.8, ileri yaşlılarda % 80.8'ler de görülmüştür. Bazen "uyarım" diyenlerde ki dağılım, yine genç ve orta yaş grupları arasındaki ortalama % 44.7 iken yaşlılarda % 17.1 ileri yaşlılarda % 11.5 oranında olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bazen uymam diyenlerin dağılım değerleri de genç ve orta yaş grupları ortalama oranları % 20.9 iken yaşlılarda %15.2 ileri yaşlılarda bu oran daha da düşerek % 7.7'yi bulmuştur. Hiç uymam diyenlerin ise genç ve orta yaş gruplarından yaşlı ve ileri yaş gruplarına gidildikçe oranın düştüğü görülmüştür.

Bu durum da bize göstermektedir ki tıpkı namaz kılma yoğunluğunda olduğu gibi insanlar yaşlandıkça dinî kıstaslara daha bir hassasiyet göstermektedirler. Özellikle yaş ilerledikçe insandaki dinî pratikleri yerine getirme duygusu yoğunluk kazanmakta iken genç ve orta yaşlılar bu durumu pek fazla dikkate almamaktadırlar. Gençlerin dünyaya bakışları ile veya dünyadan beklentileri ile yaşlıların dünya hakkındaki mülahazaları farklı olmaktadır. Dolayısıyla dünyaya karşı bu farklı duruş biçimi, dinî yapıya karşı duyulan hassasiyet farkını da beraberinde getirmektedir. Yani insanların dine bakışları veya dinî algılarını etkileyen en önemli faktörlerden birisi de kuşaklar arası farklılıktır. Kuşakların dünya görüşlerindeki bu farklılık, dinî hayatlarındaki pratiklere de yansımaktadır.

C) DİNİ TECRÜBENİN SOSYOLOJİK İFADELENDİRİLİŞİ

1) Ekonomik Faktörün Etkisi

a. Ekonomik Düzeye Göre Dindarlıkla İlgili Yorumlar :

Tablo-38 Toplumun dindarlık durumunun eskiye oranla değerlendirilmesine ekonomik farklılığın yaklaşım ilişkisini göstermektedir.

Soru: Toplumun dindarlık durumunu eskiye göre nasıl değerlendiriyorsunuz?

Cevaplar		Artış var	Azalma var	Aynı	Fikrim yok	Toplam
0-200 milyon	S	37	79	9	20	145
	%	25.5	54.5	6.2	13.8	100
201-400 milyon	S	63	188	15	33	299
	%	21.1	62.9	5.0	11.0	100
401-600 milyon	S	59	115	15	30	219
	%	26.9	52.5	6.8	13.7	100
601 milyon ve daha fazlası	S	46	66	13	12	137
	%	33.6	48.2	9.5	8.8	100
Toplam	S	205	448	52	95	800
	%	25.6	56.0	6.5	11.9	100

$X^2 = 15.823$ s.d. = 9 ($P > 0.5$) = $P < 0.01$ verisine göre, ekonomik yapının toplumun dindarlık durumunun eskiye kıyaslanması arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmuştur.

Ekonomik gelir düzeylerindeki farklılığın zihniyet olarak toplumdaki mevcut dindarlık durumunun eskiye göre kıyaslanmasında etken bir faktör olduğu görülmüştür. Tablo-38'den de anlaşıldığı üzere, toplumun dindarlıkla ilgili var olan tutum ve davranışlarında eskiye oranla azalma olduğunu söyleyenlerin genel toplam içerisindeki oranı % 56.0 dır. Bunu ikinci olarak % 25.6 ile artış olduğunu söyleyenler % 11.9 ile konuyla ilgili fikirlerinin olmadığını söyleyenler takip etmektedir. % 6.5 ile en düşük oranla her hangi bir fark olmadığını söyleyenler bulunmaktadır. Bu değerlendirmeler içerisinde toplumun dindarlığında azalma olduğunu bildirenlerin dağılımına bakıldığında % 54.5 ile en alt gelir seviyesinde bulunanlar, % 57.7 ortalama ile orta hal gelir düzeyindekiler, % 48.2 ile de üst seviyede gelir düzeyine sahip olanlar temsil edilmektedir. Eskiye oranla dindarlıkta artış olduğunu söyleyenlerin dağılımına bakıldığında, % 25.5 ile en düşük gelir düzeyi temsil edilirken, % 24.0 ortalama ile orta hal gelir düzeyindekiler ve % 33.6 ile de yüksek gelir düzeyindekiler temsil edilmiştir.

Bu tabloya baktığımızda bizim için ilginç olan, toplumdaki dinî yaşayış ve kanaatlerle ilgili tutum ve davranışlarının geçen duruma göre daha kötüye gittiğini ifade edenler, ekonomik açıdan en düşük seviyede olanlardır. Ya da dindarlıkta artış olduğunu söyleyenlerin dağılım çizelgesine baktığımızda, bir önceki dağılımı destekler mahiyette, ekonomik gelir düzeyi arttıkça yüzdelik oranlardaki artış dikkat çekmektedir. Bu da gösteriyor ki toplumda en alt gelir seviyesindeki kişiler gerçekten bu günkü ekonomik koşullarda fazlaca sorunlar yaşamaktadırlar. Yaşanan tecrübelerle göre ekonomik düzensizlik ve yetersizlik, insanları zamanla olumsuz davranışlara itmektedir. Toplumdaki olumsuz davranışların yaşandığı olaylar, toplumun bu alt kesiminde yoğunluklu olduğundan dolayı insanlar, bu olayları toplumun geneline şamil kılmaktadırlar. Bir başka açıdan baktığımızda ekonomik gelir düzeyi yüksek olanlar arasında gerçekte pek fazla gayri ahlâkî olaylar yaşanmaz, yaşansa da gizlilik oranı yüksektir. Dolayısıyla bu gruptaki insanlar toplumu kendi bulundukları çerçeveden gözlemleyerek ifadelendirmekte olduklarından, bu farklı yaklaşımlar meydana çıkmış olduğunu düşünmekteyiz. Elbette bir toplumun çoğunluğunun ekonomik gelir düzeyi en alt seviyede ise ve toplum her geçen gün daha

fakirleşiyorsa bu değerlendirmede bulunmamız mümkündür. Maalesef ülkemizin son gelinen noktada durumu da bu durumdan pek farklı olduğunu söylememiz mümkün gözükmemektedir.

b. *Toplumdaki Ahlâki Olguyla İlgili Değerlendirmede Ekonomik Yapının Etkisi :*

Tablo-39 Toplumdaki ahlâki durumla gelir düzeyi arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Soru : Toplumdaki ahlaki durumu nasıl değerlendiriyorsunuz?

Cevaplar		İyiye gidiş var	Kötüye gidiş var	Hiç değişmedi	Fikrim yok	Toplam
0-200 milyon	S	14	111	7	12	145
	%	9.7	76.6	4.8	9.0	100
201-400 milyon	S	20	230	18	31	299
	%	6.7	76.9	6.0	10.4	100
401-600 milyon	S	12	182	4	21	219
	%	5.5	83.1	1.8	9.6	100
601 milyon ve daha fazlası	S	8	114	8	7	137
	%	5.8	83.2	5.8	5.1	100
Toplam	S	54	637	37	72	800
	%	6.8	79.6	4.6	9.0	100

Not: Yukarıda verilen gelir düzeyi ile ilgili rakamlar milyonu ifade etmektedir.

$X^2 = 11.93$, s.d.= 9 ($P > 0.5$) = $P < 0.01$ verilerinden anlaşıldığı üzere gelir düzeyi ile toplumdaki ahlaki yapı arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlılık seviyesine ulaşmıştır.

Araştırmamıza katılan deneklere yönelmiş olduğumuz bu soruyu cevaplarken, ülke genelini ölçüt olarak aldıklarını çeşitli yerel olayları ve ulusal medyada ki magazin programlarını kast ettiklerini gözlemledik. Bu durumu tespit için 4 kategoride cevapları toplamaya çalıştık. Tablo 39’da görüldüğü gibi toplumdaki ahlâki yapının gün geçtikçe kötüye doğru gittiğini söyleyenlerin oranı % 79,6 dır. Bu oran içerisinde % 83.2 ile gelir düzeyi en yüksek olanlar temsil edilmektedir. Bunları, % 9.0 oranla konuyla ilgili fikrim yok diyenler takip etmektedir. Toplumun dinî durumunun iyiye gittiğini söyleyenlerin oranı ise, % 6.8’dir. Bu oran içerisinde gelir düzeyi en düşük olanlar, % 9.7 ile en yüksek oranı teşkil etmektedir. Tabloda ki verilerde konuyu ekonomik durumu iyi olanlarla kötü olanlar arasındaki değerlendirmede ters bir durum söz konusudur. Yani ekonomik

durumu iyi olanlar toplumdaki ahlâki ve dinî tutumun zayıfladığını söylerken ekonomik açıdan zayıf durumda olanlar ahlâkî ve dinî durumun değerlendirilmesine daha iyimser bir yaklaşım sergilemektedirler.

Halbuki Günay'ın çalışmasında genel kanının, ekonomik durumun zayıfladığı dönemlerde dinseliliğin arttığı, ekonomik durumun güçlendiği dönemlerde ise, dinseliliğin zayıfladığı durum söz konusu olmaktadır. Din, toplumda acı ve zorluklar içerisinde kendini daha net gösterirken, bolluk ve konfor içinde başka bir fonksiyonla kendini gösterir. Araştırmamızda da ekonomiyle dinseliliğin artışı arasında zıt bir ilişkinin bulunması yerine, farklı bir şekilde ortaya çıktığını tespit etmiş bulunmaktayız.

Fakat her şeyden önce gerek ekonomik durumu iyi olanlar gerekse kötü olanların, toplumdaki dinî ve ahlâki yapı açısından her geçen gün dejenerasyona ve bu konuda süratli bir şekilde artışın olduğunu ifade etmekte olduklarını söylememiz mümkündür. Bunu, ülkemizin şu son günlerde yaşadığı ekonomik krizin sonucunda, halkın gün geçtikçe alım gücünün düşmesi nedeniyle toplumda meydana gelen hırsızlık ve fuhuş gibi kötü olayların artışına bağlamamız mümkündür. Yine bu yaşanan ekonomik durumun ortaya koyduğu diğer bir durum da evliliklerde meydana gelen boşanma oranlarındaki artıştır. Ekonomik durumun toplumsal yapının hemen her yönünü etkilediği bilinmektedir. Bundan dolayı, yapmış olduğumuz araştırmamızda deneklerin konuya olumsuz yaklaşımlarındaki oranın yüksek olmasının nedenini ancak bu şekilde ifadelendirmemiz mümkündür.

Ayrıca araştırmamızla ilgili diğer bir dikkat çekici önemli hususta, deneklere toplumun ahlâkî yapısıyla dinî tutum ve davranışlarını değerlendirmeye ilgili sorularımıza verdikleri yanıtların farklı sonuçlarla ifadelendirilmesidir. Mesela daha öncede ifade edildiği gibi toplumun ahlaki yapısının gün geçtikçe kötüye gittiğini söyleyenlerin oranı % 79.6 iken, dindarlık durumunun azaldığını söyleyenlerin oranı % 56 dır. Bu da göstermektedir ki toplum, dinî olgular ile ahlâkî olguları birbirine karıştırmadan toplumdaki ahlâki yapının dinî yapıdan daha fazla dejenerasyona uğradığını vurgulamaktadır.

2) Eğitim Faktörünün Etkisi

a. *Toplumun dindarlık durumunun eğitim faktörü açısından değerlendirilmesi :*

Tablo-40 Toplumdaki dindarlık durumuyla eğitim faktörü arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Soru: Toplumun dindarlık durumunu eskiye oranla nasıl değerlendirmektesiniz?

Cevaplar		Artış var	Azalışma Var	Aynı	Fikrim Yok	Toplam
Okuma Yazmam Yok	S	5	11	1	0	17
	%	29.4	64.7	5.9	0	100
Okur Yazarım	S	3	19	6	7	35
	%	8.6	54.3	17.1	20.0	100
İlkokul Mezunuyum	S	22	88	9	18	137
	%	16.1	64.2	6.6	13.1	100
Orta Öğretim Mezunuyum	S	65	152	11	33	261
	%	24.9	58.2	4.2	12.6	100
Yüksek Öğretim Mezunuyum	S	110	178	25	37	350
	%	31.4	50.9	7.1	10.6	100
Toplam	S	205	448	52	95	800
	%	25.6	56.0	6.5	11.9	100

$X^2 = 30.616$ s.d. = 12 ($P > 0.5$) = $P < 0.01$ elde edilen değerlere göre, toplumun dindarlığının değerlendirilmesinde eğitim faktörünün aralarında istatistiksel olarak anlamlı ilişkinin bulunduğu saptanmıştır.

Tablo-40 da görüldüğü gibi toplumun dinî konulardaki göstermiş olduğu hassasiyetlerin eğitim düzeylerine göre farklı algılandığı görülmektedir. Konuyla ilgili fikir bildiren deneklerin genel değerlendirmelerine bakıldığında, %52 gibi en yüksek oran toplumun dinî konularda eskiye oranla daha bozulma olduğunu bildirmektedirler. Bunu en yakın % 25.6 oranla toplumdaki dindarlığın eskiye oranla artışın olduğunu söylemektedirler. % 11.9 oranında bu konuda fikir beyan etmeyenler yer alırken, % 6.5 en düşük oranla bu konuda her hangi bir değişikliğin olmadığını söyleyenler temsil edilmektedirler. Araştırmamız için asıl

olan bu değerlendirmelerin eğitim düzeylerine göre dağılımıdır. Tabloya bakıldığında toplumdaki dindarlık yoğunluğunun eskiye oranla, yani gün geçtikçe azaldığını ve dejenerasyona uğradığını bildirenlerin ortalama % 61.0 ile eğitim seviyesi en düşük olanlar temsil edilirken, % 58.2 ile orta öğrenim görmüşler, % 50.9 ile de yüksek öğrenim görmüşler temsil edilmektedir. Bunun tam tersi toplumdaki dindarlığın ge miş e oranla arttığını bildirenler, ortalama % 18.0 iken, Orta  ğretim görenlerde bu oran % 24 Yüksek  ğretim görenlerin oranları ise % 31.4'e kadar yükselmektedir. Bu her iki dağılım durumu da araştırmamızın tutarlılığının bir sonucudur.

Bize göre bu değerlendirmeden iki önemli sonuç çıkarılabilir. Birincisi, toplumun yarısından fazlasının toplumdaki dinî hassasiyetlerin gün geçtikçe zayıfladığını belirtmeleridir. İkinci durum ise, bireylerin eğitim seviyesi yükseldikçe toplumun dindarlığının eskiye oranla daha fazla arttığı ifade edilmektedir. Yani diğer bir ifadeyle toplumdaki dinî yapının bozulduğuna daha çok eğitim seviyesi düşük olanların daha fazla katıldıkları görülmektedir. Bu her iki durumdan özellikle birincisi toplum için gerçekten çok düşündürücüdür. Çünkü dinî konulardaki hassasiyetin zayıflaması diğer toplumsal değer ve normlarının da aynı derecede yıpranması ve zayıflaması anlamına gelmektedir. Hiçbir toplumda dejenerasyon veya bozulma tek unsur üzerinde olmayacağı gibi, diğer bütün toplumsal unsurlarda aynı oranda bu durumdan etkilenmektedirler. Fakat eğitim seviyesi yüksek olanların buna pek fazla katılmadıklarını ifade etmeleri, bu konuda toplumun fazla tedirgin olmasına mahal bırakmamaktadır. Çünkü gerçekten eğitilmiş insanlar eğitimin her kademesinde farklı sosyal çevrelerle etkileşim kurduklarından onların toplumsal hadiselerle ilgili mülahazaları daha gerçekçi ve daha rasyonel olabilmektedir.

b. *Eğitim düzeyinin doğum kontrolüne bakış tarzı :*

Tablo-41 Eğitim düzeyi ile doğum kontrolü konusu arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Soru: Sizce doğum kontrolü gereklidir?

Cevaplar		Evet	Hayır	Toplam
Okuma yazmam yok	S	12	5	17
	%	70.6	29.4	100
Okur yazarım	S	18	17	35
	%	51.4	48.6	100
İlkokul mezunuyum	S	95	42	137
	%	69.3	30.7	100
Orta öğretim mezunuyum	S	192	69	261
	%	73.6	26.4	100
Yüksek öğretim mezunuyum	S	280	70	350
	%	80.0	20.0	100
Toplam	S	597	203	800
	%	74.6	25.4	100

$X^2 = 17.605$ s.d. = 4 ($P > 0.5$) = $P < 0.01$ değerinde eğitim seviyesinin doğum kontrolü konusuna bakışı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Tablo-41’de görüldüğü gibi elde ettiğimiz verilerin genel toplam dağılımına baktığımızda deneklerin % 74.6’sı doğum kontrolünü onaylayanlar oluşturmaktadır. Diğer % 25.4’ü ise doğum kontrolünün doğru olmadığını söyleyenlerden oluşmaktadır. Ancak bu konuda fikir beyan edenlerin eğitim düzeylerindeki farklılıkların, konuyla ilgili yaklaşımlarına da yansıdığı tespit edilmiştir. Eğitim açısından okur yazar olanlar ve okur yazar olmayanlarla birlikte sadece ilkokulu bitirmiş olanların doğum kontrolünü onaylama oranı ortalama % 63.7 iken, bu oran orta öğrenimini tamamlamışlarda % 73.6, yüksek öğrenim görmüş olanlarda % 80.0 oranında temsil olunmaktadırlar. Görüldüğü gibi, eğitim seviyesi yükseldikçe doğum kontrolüne onay verenlerin oranında da bir yükseliş söz konusudur. Aynı şekilde doğum kontrolünü onaylamayanlarda da tersi bir durum söz konusudur. Yani eğitim düzeyi düştükçe doğum kontrolüne karşı olma oranında bir düşüşün olduğu görülmüştür.

Burada iki önemli husus ortaya çıkmaktadır. Doğum kontrolü konusundaki yaklaşımlar, adeta doğacak olan her çocuğun doğumunu engelleme ve bundan dolayı Allah’ın iradesinin önüne geçildiği kanaatinden dolayı

özellikle geleneksel ailelerde veya kırsal kesimdeki dindar çevrelerde doğum kontrolüne karşı pek fazla olumlu yaklaşımların bulunmadığı daha önceki bir çok alan çalışmalarında da görülmüştür. Bu konudaki yaklaşımların bir dinî mesele olarak algılanması toplumumuzda halen mevcuttur. Araştırmamız esnasında eğitim seviyesi yüksek olanların bu konuya sosyal bir planlama olarak baktıkları, toplumda daha sağlıklı bir nüfus yapılanması oluşturmaya yönelik bir durum olduğunu değerlendirdiklerini müşahade etmiş bulunmaktayız. Doğum kontrolüne olumsuz bir eylem olarak bakanların genelde hem eğitim seviyeleri düşük ve hem de şehrin kenar semtlerinde oturanlardan oluşturduğunu da ifade etmemiz gerekmektedir.

3) Yaş (kuşak) Faktörü

a. Toplumun dinî tutum ve davranışları hakkındaki değerlendirmeler :

Tablo-42 Toplumun dindarlığı ile ilgili yaş faktörü çerçevesindeki yaklaşımlar.

Soru: Toplumdaki dindarlık durumunu eskiye oranla nasıl değerlendirmektesiniz?

Cevaplar		Artış var	Azalma var	Aynı	Fikrim yok	Toplam
20 ile 25 yaş grubu	S	39	108	12	25	184
	%	21.2	58.7	6.5	13.6	100
26 ile 30 yaş grubu	S	44	96	15	27	182
	%	24.2	52.7	8.2	14.8	100
31 ile 45 yaş grubu	S	78	174	17	34	303
	%	25.7	57.4	5.6	11.2	100
46 ile 60 yaş grubu	S	39	54	5	7	105
	%	37.1	51.4	4.8	6.7	100
61 ve daha yukarı	S	5	16	3	2	26
	%	19.2	61.5	11.5	7.7	100
Toplam	S	205	448	52	95	800
	%	25.6	56.0	6.5	11.9	100

$X^2 = 16.047$ s.d. = 12 ($P > 0.5$) = $P < 0.01$ değerine göre toplumun dindarlığı konusundaki yorumlama ile ilgili yaş faktörü arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki olduğu anlaşılmıştır.

Tablo-42'de görüldüğü gibi, denekler toplumun dindarlığında eskiye oranla % 56.0 oranında azaldığı ile ilgili fikir yürütmektedirler. İleri yaş düzeyindekiler hariç, diğer yaş grupları bu fikre ortalama % 55.0 oranında katıldıklarını ifade ederlerken, ileri yaş düzeyindekilerin bu fikri onaylama

oranları % 61.5 oranındadır. Aradaki bu farkın yaşlı kuşakların kendinden daha genç kuşaklara oranla örf, adet ve geleneklerine bağlı olmaları ve kendi gençliklerinde çevrelerinde bu derece kültürel değişim olmadığından kaynaklanmaktadır. Toplumdaki dindarlığın eskiye oranla daha fazla arttığını söyleyenlerin oranı ise % 25.6 oranındadır. Buradaki dağılıma bakıldığında, genç ve orta yaş kuşağın ortalama % 23.7 oranında olduğu görülür. Burada % 37.1 oranında yaşlı kuşak bulunmaktadır. Buna mukabil, % 19.2 oranında da ileri yaş gruplarının bulunduğu dikkat çekmektedir. Bizim için ilginç olan, bu dağılımdaki ileri yaş grupları hariç, deneklerin yaş ortalamaları yükseldikçe toplumdaki dindarlığın eskiye oranla arttığını belirtenlerin oranlarında da artış olduğudur. %11.9 oranında bu konuda fikri olmadığını söyleyenlerle birlikte, % 6.5 oranında da aynı olduğunu ifade edenler olmuştur.

b. Toplumsal ahlâk komusunun değerlendirilmesinde yaş faktörü :

Tablo-43 Toplumdaki ahlâkî durumla ilgili yorumlamalarla yaş faktörü arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Soru: Toplumdaki ahlâkî yapı hakkında ne dersiniz?

Cevaplar		İyiye gidiş var	Kötüye gidiş var	Hiç değişmedi	Fikrim yok	Toplam
20 ile 25 yaş grubu	S	8	146	12	18	184
	%	4.3	79.3	6.5	9.8	100
26 ile 30 yaş grubu	S	12	148	3	19	182
	%	6.6	81.3	1.6	10.4	100
31 ile 45 yaş grubu	S	19	242	11	31	303
	%	6.3	79.9	3.6	10.2	100
46 ile 60 yaş grubu	S	10	82	9	4	105
	%	9.5	78.1	8.6	3.8	100
61 ve daha yukarı	S	5	19	2	0	26
	%	19.2	73.1	7.7	0	100
Toplam	S	54	637	37	72	800
	%	6.8	79.6	4.6	9.0	100

$X^2 = 25.288$ s.d. = 12 ($P > 0.5$) = $P < 0.01$ değerlerinde toplumdaki ahlâkî yapının değerlendirilmesi ile yaş faktörü arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Tablo-43 de görüldüğü gibi deneklerin % 79.6'sı toplumdaki ahlâkî yapının büyük oranda dejenerasyona uğradığını bildirmektedirler. Bunu % 9.0 ile fikir beyan etmeyenler takip ederken % 6.8 gibi çok az bir miktarda da iyiye gittiğini söyleyenler vardır. En düşük oranla da % 4.6 hiç değişmedi diye fikir

beyan edenler bulunmaktadır. Özellikle toplumsal ahlâkın gün geçtikçe kötüye gittiğini ifade edenlerin dağılım tablosuna baktığımızda hemen her yaş grubundaki insanların aynı oranda bu fikrin doğruluğunu onaylamaktadırlar. Bu da toplumdaki ahlâkî durumun her yaş gruplarınca aynı derecede gözlemlendiğinin ve bu konuda ortak bir kanaatin oluştuğu fikrini ortaya koymaktadır. Burada ilginç olan, ahlâkî yapının iyiye gittiğini söyleyenlerin yaş ortalaması yükseldikçe artmasıdır.

Araştırmamız için diğer ilginç olan yönlerden birisi de bir önceki toplumun dindarlığı ile ilgili tablonun verilerine bakıldığında toplumdaki dinî yapının kötüye gittiğini söyleyenlerin oranı ile buradaki toplumun ahlâkî yapısının bozulması fikrine evet diyenlerin oranları arasında % 30'luk bir fark görülmesidir. Bu da toplumun, dinsel olgularla ahlâkî olguların arasında bir ayırım gördüğünün kanıtıdır. Araştırmamız esnasında deneklerin konuyla ilgili fikir beyanında bulundukları sırada bazı insanların dinsel ibadetlerini yerine getirdikleri veya en azından namazlarını kıldıkları halde sahtekarlık yaptıkları, yalan söyledikleri ve eğer esnafsı, çok fazla aşırı kâr oranıyla mal satmaları nedeniyle insanları aldattıklarını ifade ettiklerini müşahade ettik. İşte bu her iki olgu arasındaki kanaat ve düşünce farklılığının bu gibi mülâhazalara dayandırıldığını düşünmekteyiz.

Genelde toplum, kişisel veya toplumsal ahlak ile din arasında bir ilişki kursa da yapmış olduğumuz araştırmada neyin dinî neyin ahlâkî olduğu noktasında bir takım ayırımları yaptıkları ortadadır. Çünkü toplumdaki dinî yapının bozulduğu fikrine katılanların oranı % 56 iken ahlâkî bozulmaya katılanların oranı, % 80 civarındadır. Aradaki % 24'lük farkın dinî olanla ahlaki olanın ayırt edilmesinden kaynaklanmakta olduğunu söyleye biliriz.

D) ZİHNİYET VE AHLÂK OLUŞTURMA

Hemen bütün dinlerin, özellikle de yüksek dinlerin müntesiplerinde dünyaya karşı bir tutum ve duruş sergilemelerinde önemli etki gücüne sahip olduğu bilinmektedir. Bir başka deyişle din, inananlarının dünyayı özel bir gözlükle görmelerini sağlayan ve bu şekil altında insan davranışlarını etkileyen

metafizik bir dünya görüşü ve hayata bakış tarzı sağlamaktadır¹⁴⁵. Kişilerin zihniyetlerinin oluşmasında çeşitli sosyal faktörlerin baskısının olduğu bir gerçektir. Bunlardan en önemlilerinden biride din olduğu unutulmamalıdır. Kişilerin dinî düşünce ve yaşayışları sosyal alandaki diğer olaylara bakış açısını etkilemektedir. Bu etki altında kalan en belirgin durumlardan birisi siyasi mülahazalardır. Bu konuda yapmış olduğumuz araştırmada deneklere yönelttiğimiz konuyla ilgili soruya aldığımız cevaplar ilginç sonuçlar vermiştir.

1) Ekonomik Faktör

a. Ekonomik Duruma Göre Kişisel Gündemin Oluşması :

Tablo-44 Ekonomik durumla kişilerin gündeminin oluşumu arasındaki ilişki.

Soru: Gündeminizi en fazla hangi tür konular meşgul etmektedir?

Cevaplar		Dinî konular	Siyasi konular	Ekonomik konular	Magazin konuları	Toplam
0-200 milyon	S	44	19	78	4	145
	%	30.3	13.1	53.8	2.8	100
201-400 milyon	S	63	31	184	21	299
	%	21.1	10.4	61.5	7.0	100
401-600 milyon	S	44	32	127	16	219
	%	20.1	14.6	58.0	7.3	100
601 milyon ve daha fazlası	S	22	33	76	6	137
	%	16.1	24.1	55.5	4.4	100
Toplam	S	173	115	465	47	800
	%	21.6	14.4	58.1	5.9	100

$X^2 = 25.431$ s.d. = 9 ($P > 0.5$) = $P < 0.01$ elde edilen değere göre, bireylerin gelir düzeyleri ile gündemlerini oluşturan konular arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki bulunmuştur.

Tablo-44'e bakıldığında genel toplam değerlendirme içerisinde deneklerin gündeminde olan ağırlıklı konunun % 58.1 ile ekonomi olduğu görülmüştür

¹⁴⁵ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 231.

İkinci olarak, % 21.6 ile dinî konular, % 14.4 ile siyasi konular, % 5.9 ile de magazin konuları olduğu tespit edilmiştir. Ağırlıklı gündem konusunun ekonomik konuların olmasının en önemli sebebini daha öncede ifade ettiğimiz gibi, ülkemizin özellikle bu günlerde gerçekten de ağır ekonomik koşulların yoğunlukla yaşandığı bir döneme rastlamasından kaynaklandığını düşünmekteyiz. Yine tablomuza dikkat ettiğimizde konuyla ilgili dağılımda hemen toplumun her katmanında bulunan insanların gündemini eşit oranda etkilediğini görmekteyiz. Mesela, ekonomik konuların toplumun en alt tabakasındaki kişilerin gündeminde bulunma oranı % 53.8 iken, en üst tabakasında bulunanların gündeminde ise bu oran % 55.5'i bulmaktadır. Ortalama oranında buna çok yakın bir düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Dinî konuların gündemlerinde olduğunu belirten deneklerin dağılım değerleri de konumuz açısından ilginç bulunmuştur. Burada da, yine dinî konuların toplumun en alt tabakasında bulunanların gündemlerindeki oran % 30.3 tür. Bu oran orta tabakada bulunanların gündeminde ortalama % 20.6 ile temsil edilirken, üst tabakada bulunanların gündeminde bulunma oranı % 16.1'dir. Bu durum dinî konuların genelde toplumun en alt gelir düzeyindeki kişilerin gündemlerinde yoğun olduğunu göstermektedir. Siyasi konuların gündem oluşturmaları durumuna bakıldığında ise, ekonomik gelir düzeyi yükseldikçe siyasi konuların tıpkı ekonomik konuların gündem oluşturmadaki artış gibi oranlarda yükselme görülmüştür. Bunun sebebi ise, ekonomik durum bir toplumun siyasi istikrarıyla doğru orantılı olmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz.

Genel bir değerlendirme yapacak olursak, toplumsal gündem bir ülkenin içinde bulunduğu koşullarla paralel olduğu ve yoğunluklu olarak sosyal yaşamımızı etkilediğini söylememiz mümkündür. Özellikle ekonomik kurumun diğer toplumsal kurumları etkilemesi nedeniyle, insanların sosyal yaşamlarını da maksimum derecede etkilemektedir.

b. Ekonomik durumun kişilerin siyasi değerlendirmelerine etkisi :

Tablo-45 gelir düzeyi ile partilere oy verme zihniyetinin oluşmasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Soru: Oy verirken partilerin hangi özelliğini dikkate alırsınız?

Cevaplar.		Adayın niteliğine	Ekonomik Programına	Demokrasi anlayışına	Milli ve manevi anlayışına	Ailece Karar Veririz	Toplam
0-200 milyon	S	22	6	25	78	14	154
	%	15.2	4.1	17.2	53.8	9.7	100
201-400 milyon	S	31	17	59	158	34	299
	%	10.4	5.7	19.7	52.8	11.4	100
401-600 milyon	S	38	11	57	98	15	219
	%	17.4	5.0	26.0	44.7	6.8	100
601 milyon ve daha fazlası	S	24	12	46	54	1	137
	%	17.5	8.8	33.6	39.4	0.7	100
Toplam	S	115	46	187	388	64	800
	%	14.4	5.8	23.4	48.5	8.0	100

$X^2 = 38.626$ s.d. = 12 ($P > 0.5$) = $P < 0.01$ değeri, Ekonomik durumla siyasete bakış açısı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin bulunduğu görülmektedir.

Kişilerin yaşamlarında dünyaya bakış ve olayları değerlendirme noktasında ekonomik durumlarının veya ekonomik olarak yaşam standartlarının önemli derecede etkisi bulunmaktadır. Tablo-45'e bakıldığında araştırmamıza katılan deneklerin ekonomik yaşam standartlarının zihniyetin oluşumunu nasıl etkilediğini görmemiz mümkündür. Araştırmamıza katılan deneklerin ekonomik gelir düzeylerine göre siyasi mülahazalarını beş kategoride değerlendirdik. Kendilerine, siyasi partilere oy verirken neyi kıstas olarak aldıklarını sordüğümüzda, genel toplam içerisinde en yüksek oranı % 48,5 ile milli ve manevi olgulara bağlılığının olduğunu ifade etmişlerdir. Bu değerlendirmenin dağılımına bakıldığında, toplumsal tabakanın en alt kesimini oluşturanların % 53 oranında olduğunu ve en üst tabakada olanların % 39.4 oranında olduğunu görmekteyiz. İkinci sırada % 23, 4 ile de demokrasi anlayışını kıstas olarak göstermektedirler. Buradaki dağılım durumuna bakıldığında, % 17.2 ile toplumun

alt kesimini oluşturanlar, % 33.6 ile de üst kesimi oluşturanlar temsil edilmektedir. Yine % 14,4 ile seçilecek olan adayın niteliğine dikkat ederim diyenler, üçüncü sırayı alırken, buradaki dağılımda da % 15.2 ile toplumun alt kesimi, % 17.5 ile de toplumun üst kesimi temsil edilmektedir. % 8,0 ile ailece karar verdiklerini ifade edenler içerisindeki dağılımda da, yine alt tabakada bulunanlar % 9.7 ile temsil edilirken bu oran toplumun üst tabakasında bulunanlarda % 0.7 ile temsil edilmektedir. En son sırayı da % 5.8 ile partilerin ekonomik programlarına bakarım diyenler oluşturmaktadır. Yukarıda elde ettiğimiz bütün verilerin sonuçlarına baktığımızda, kişilerin ekonomik refah düzeylerinin yükseldikçe siyasi değerlendirmelerdeki milli ve manevi olguların yerine daha farklı çağdaş kıstaslar göz önüne alınmakta olduğu görülmüştür. Ayrıca ekonomik durumun kişilerin üzerinde bireyselleşme ve özgür düşünebilme kabiliyetlerinin gelişmesi üzerinde önemli derecede katkısının bulunduğunu söylememiz mümkündür.

Ülkemizde özellikle 1950'li yıllardan sonra siyasi konjoktürde önemli hareketlilikler yaşanmış ve halk önemli derecede bu yapının tazyiki altında kalmıştır. Türk toplumunun demokratikleşme sürecindeki zaman zaman meydana gelen kesintilerin bir takım siyasi, iktisadi, ve sosyal kargaşalara ve kaoslara yol açtığı bilinmektedir. Bu gün geline nokta gerek sosyal yapıdaki dengesizlikler gerekse siyasal ve iktisadi durumlardaki dengesizlikler, hep bu olup bitenlerin sonucunu oluşturmaktadır. Araştırmamız esnasında deneklerin büyük kesimi, siyasi yapının, dinî yapıdan ayrı tutulması gerektiğinin doğru olduğu inancını belirtmelerinin yanında, aynı zamanda siyasi otoritenin halkın dinî yaşamını tanımlaması ve şekillendirmesine müdahalesinin de yanlışlığını vurguladıklarını gördük. Bunu yukarıdaki tablonun vermiş olduğu değerlerden de anlamak mümkündür.

Sonuç olarak, kişilerin siyasi kanaatleri üzerinde etkili olan sadece dinî inançlar değildir, bunun yanında iktisadi durum ve özgürlükçü düşüncelerinde önemi olduğu anlaşılmıştır. Özellikle dinî ve milli hassasiyetlerin her zaman olduğu gibi bu günde, siyasi söylemlerle dillendirildiği bir ortamda meydana gelen tüm olumsuzluklardan kurtulmanın çarelerinden ve en önemlilerinden

birisinin insanların yaşam standartlarının yükseltilmesinden geçtiğini söylememiz mümkündür. Elbette ki eğitimin ve hukuksal yapılanmanın önemi dikkatten uzak tutulamaz, ancak ifade ettiğimiz gibi yaşam standartlarının düşük olduğu bir toplumda yalnızca hukuksal yapılanma ve eğitim düzeyinin yükseltilmesi mümkün olamayacağı gibi yeterli bir durumda söz konusu olmamaktadır.

c. Ekonomik düzeyin doğum kontrolü konusu ile ilgili tutumları :

Tablo-46 Ekonomik düzey ile doğum kontrolü konusundaki düşünce ilişkisini göstermektedir.

Soru: Sizce doğum kontrolü gereklidir?

Cevaplar		Evet	Hayır	Toplam
200 milyon ve daha azı	S	98	47	145
	%	67.6	32.4	100
201 ile 400 milyon arası	S	217	82	299
	%	72.6	27.4	100
401 ile 600 milyon arası	S	167	52	219
	%	76.3	23.7	100
601 milyon ve daha fazlası	S	115	22	137
	%	83.9	16.1	100
Toplam	S	597	203	800
	%	74.6	25.4	100

$X^2 = 11.45$ s.d. = 3 ($P > 0.5$) = $P < 0.01$ değerine göre kişilerin ekonomik durumunun doğum kontrolü konusuna bakış açılarını değerlendirme arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olduğunu göstermektedir.

Yukarıdaki tablodan elde ettiğimiz verileri bir zihniyetin açığa çıkması açısından önemli bir durum olarak görmekteyiz. Her şeyden önce doğum kontrolü konusu toplumumuzda hem sosyal ve hem de dinî açıdan ele alındığı bir konu olduğu bilinmektedir. Gerçekten de ailelerin konuya yaklaşımlarının üzerinde dinî faktörün etkisi olduğu kadar ekonomik durumunda bu konunun algılanması üzerinde önemli derecede etkisinin olduğu anlaşılmıştır. Tablodan da anlaşıldığı gibi, deneklerin % 74.6'sı, doğum kontrolünün gerekliliğine inandıklarını ifade etmektedirler. Ancak % 25.4'ü ise bunun gerekliliğine katılmadıklarını bildirmişlerdir. Bu genel değerlerin içerisindeki dağılıma bakıldığında, doğum kontrolünün gereğine inandıklarını ifade edenlerin % 67.6'sı en alt tabakayı oluştururken, % 74.45'i ise orta gelir düzeyindekiler

oluşturmaktadır. % 83.9'u ise üst gelir düzeyine sahip kişilerin oranını göstermektedir. Dikkat edilirse ekonomik açıdan gelir seviyesi arttıkça doğum kontrolünün gerekliliğine katılma oranı da artmaktadır. Buna rağmen aslında ailelerin ekonomik durumları veya geçim standartlarıyla alakası olmadığı görülmüştür. Çünkü ekonomik durumla ilgisi olsaydı, durum tam tersine yani gelir düzeyi düşük olan ailelerin doğum kontrolüne katılma oranları, gelir düzeyi yüksek olanlardan daha fazla olmaları gerekirdi. Ancak sonuçlar bundan farklı çıkmıştır. Bu da göstermektedir ki ekonomik açıdan refah düzeyi yüksek olanlar düşük olanlardan hem eğitim ve hem de ülke gerçeklerini daha rasyonel değerlendiren bir kesimi oluşturmakta olduğu için, doğum kontrolünün toplumun nüfus planlamasıyla daha sağlıklı yapı oluşturulacağına farkına varmış olmalarından kaynaklanmış olabilir. Buda gerçekten kişilerin ekonomik gelir düzeylerinin ülke gerçeklerini ifadelendirmelerinde bir zihniyetin ortaya konmasında önemli ip uçları vermektedir. Doğum kontrolünün gereğine inanmadıklarını söyleyenler de ise tam tersi bir durum görülmektedir. Bu, araştırmamızın tutarlılığının göstergesidir.

2) Eğitim Faktörü

a. Eğitimin dürüstlük ile dindarlık arasındaki ilişkiye bakış tarzı :

Tablo-47 dürüstlük ve ahlaklı olmayla dindarlık arasındaki ilişkiyi kurmada eğitim faktörünün farklılığını göstermektedir.

Soru: Size göre dürüst ve ahlâklı olmak için dindar olmak gerekir mi?

Cevaplar		Evet	Hayır	Toplam
Okuma yazmam yok	S	7	10	17
	%	41.2	58.8	100
Okur yazarım	S	16	19	35
	%	45.7	54.3	100
İlkokul Mezunuyum	S	53	84	137
	%	38.7	61.3	100
Orta Öğretim Mezunuyum	S	107	154	261
	%	41.0	59.0	100
Yüksek Öğretim Mezunuyum	S	198	152	350
	%	56.6	43.4	100
Toplam	S	381	419	800
	%	47.6	52.4	100

$X^2 = 20.552$ s.d. = 4 ($p > 05$) = $p < 0.01$ elde ettiğimiz verilerden anlaşıldığı gibi dindar olma ile dürüst ve ahlaklı olabilme arasındaki ilişkiyi kurmada eğitim faktörü açısından değerlendirmede istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Araştırma alanımızda insani değerlerin dindarlıkla ilişkisinin kurulmasında eğitim faktörünün yansımaları tahlile çalıştık. Tablo- 47’de görüldüğü gibi, araştırmamıza katılan deneklerin % 47.6’sı insani değerleri dinî değer olarak düşünmediklerini ifade etmektedirler. Bu genel değerlendirmenin, eğitim faktörünü dikkate aldığımızda, ilköğretim mezunları % 38.7 ile temsil edilirken, orta öğrenim mezunları % 41.0, yüksek öğrenim mezunları % 56.6 ile temsil edilmektedir. Ayrıca insani değerleri dinî değerlerden olarak görenlerin genel toplam oranları % 52.4’dür. Bu oranın dağılımına bakıldığında % 61.3 ile ilköğretim mezunları, % 59.0 ile orta öğrenim mezunları, % 43.4 ile yüksek öğrenim mezunları temsil edilmektedirler. Elde etmiş olduğumuz bu veriler dikkatlice incelendiğinde insani değerleri dinî değerlerden olarak görenlerin sayısal oranı ile insani değerleri dinî değerlerden görmeyenlerin oranına hemen hemen denktir. Yine aralarında ki dağılıma baktığımızda ve eğitim faktörünü dikkate aldığımızda, aralarında ters bir ilişkinin olduğunu söylememiz mümkündür. Yani eğitim seviyesi yükseldikçe insani değerleri dinî değerlerden ayırt etme durumu da artmaktadır. Çünkü öğrenim düzeyinin yükselmesi rasyonel ahlâki anlayışı da beraberinde getirmektedir. Bu düşüncenin, araştırma esnasında görüştüğümüz gençler arasında daha yaygın olduğunu gözlemledik. Genelde insani değerleri dinî değerler çerçevesinde değerlendirenler, eğitim seviyesi düşük kişilerdir.

Yapılan daha önceki çalışmalarda¹⁴⁶ dindarlıkla insani değerlerin aynı tutulma oranı % 81.3 civarında saptanmıştır. Dikkat edilirse bizim bu konudaki elde ettiğimiz veri, oranı hemen hemen yarı yarıya düşmüş olmasıdır. Anlaşılan toplumun insanlık değerleriyle dinî değerleri ayırt etme noktasında bir zihniyet değişikliğine uğradığını göstermektedir. Bu zihniyet değişimini bir tek nedene bağlamamız yanlış olur. Bunun en büyük nedenlerinden birisi modernitenin getirmiş olduğu yaşam biçimidir. Buna ekonomik yaşam koşullarını, eğitimi faktörünü, teknolojinin imkanlarından yararlanmayı ve iletişim kaynaklarının çokluğunu v.s katmamız mümkündür. Ayrıca toplum içerisinde çevresine kendisini dindar olarak lanse ederek, dindarlığını siyasi, ticari ve hemen her türlü sosyal menfaatleri uğrunda bir referans vasıtası olarak kullanarak başkalarını

¹⁴⁶ Günay, a.g.e., s. 179

aldatmayı adet haline getirmenin, kişilerin bu konudaki fikirlerinin değişimine etken birer saik olduğu kanısındayız.

Gerçektende hele günümüzde bu durumu, gerek siyasi ve gerekse iktisadi hayatımızda çok sıkça yaşamaktayız. İnsanlara bu noktadaki aldatılmışlık, artık dindar olduğunu söylemeyi bırakın dinî yaşayan insanlara karşı bile temkinli yaklaşımlarda bulunulmasını öğretmiştir. Fakat yine de toplumumuzda dinin ve dindarlığın dürüstlüğü ve ahlâklı olmayı gerektiği inancı oldukça kabul edilen bir yargı olduğu vakıdır. Kişiler ne yapmaları ve nasıl davranmaları gerektiğini kendi vicdanlarıyla yaptıkları bir hesaplaşmanın yanında toplumsal normlara uymanın gerekliliğine inanmaktadırlar. Bundan dolayı normların ön planda olduğu bir toplumda ahlaki yaşayış alanı bir emir ve yasaklar manzumesini bünyesinde taşımaktadır. Toplum tarafından onaylanmayan işlerin yapılmaması ahlaki bir görev olmanın yanında dinî bir görev olduğu da vurgulanmaktadır. Bu nedenle toplumda meydana gelen bir çok olumsuzluklardan dolayı kendilerini tanrının cezalandıracağına inananlar, deprem sel ve kuraklık gibi tabii afetleri buna yormaktadırlar.

Araştırma alanımızdaki kişilerin bireysel ahlâk ve dürüstlük konusundaki düşüncelerini eğitim faktörü perspektifinde değerlendirmeye çalıştık. Özellikle toplumun hemen yarısının ahlaki insanın ancak din olgusuna sahip olmakla mümkün olacağı inancını taşımalarının yanında, diğer yarısı aynı kanaatleri paylaşmadıklarını ifade etmişlerdir. Genel olarak bu ikinci değerlendirme ve kanaatler toplumun hem eğitim seviyesi yüksek olanlar arasında ve hem de genç kuşaklar arasında yaygın olduğunu zikretmiştik. Yine de hemen herkesin katıldığı ve pratik yaşamda görmek istediği şey, dindar insanların mutlaka dürüst ve ahlâklı olması gerektiği ve toplumda güvenin mutlaka yeniden tesis edilmesi gerektiğidir. Bunu da en kolay Allah korkusu taşıyanlarla sağlamanın mümkün olduğu vurgulanmaktadır. Çünkü Allah'tan korkan insanın insanlardan da utanacağı düşünülmektedir.

b. Evlenmede aranan kıstasların eğitim düzeyine yansımaları :

Tablo-48 Eğitim düzeyi ile evlenmede aranması gereken şartlar arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Soru: Evlenirken adayın en çok hangi özelliğini dikkate alırsınız?

Cevaplar		Zen- ginliği	Güzel- liği	Dindar- lık durumu	Mesle- ği	Eğitimi düzeyi	Anlayışı ve ahlâkı	Hepsi olmalı	Toplam
Okuma yazmam yok	S	3	0	6	1	1	5	1	17
	%	17.6	0	35.3	5.9	5.9	29.4	5.9	100
Okur yazarım	S	6	7	11	2	3	6	0	35
	%	17.1	20.0	31.4	5.7	8.6	17.1	0	100
İlkokul Mezunuyum	S	5	11	58	5	5	50	3	137
	%	3.6	8.0	42.3	3.6	3.6	36.5	2.2	100
Orta öğretim Mezunuyum	S	10	16	95	7	35	84	14	261
	%	3.8	6.1	36.4	2.7	13.4	32.2	5.4	100
Yük. Öğretim Mezunuyum	S	7	22	83	5	54	149	30	350
	%	2.0	6.3	23.7	1.4	15.4	42.6	8.6	100
Toplam	S	31	56	253	20	98	294	48	800
	%	3.9	7.0	31.6	2.5	12.3	36.8	6.0	100

$X^2 = 86.704$ s.d. = 24 ($P > 0.5$) = $P < 0.01$ değerlerine göre kişilerin eğitim düzeyleri ile evlenmede adayda aranacak kıstaslar arasında anlamlı bir ilişki elde edilmiştir.

Bir sosyal değişme unsuru olarak eğitimin kişilerin zihinsel algılarında önemli derecede etkisinin olduğu bilinmektedir. Zihniyetin oluşmasında da aynı etki gücüne sahip olan eğitimin, evlenirken eş seçiminde aranması gereken kıstasların neler olduğu konusunda önemli değişkenleri verdiğini de görmekteyiz. Buna göre tablodaki elde edilen değerlere bakıldığında, genel toplam değerlerin en yüksek oranını % 36.8 ile, evlenilecek kişinin anlayışlı ve güzel ahlâk sahibi birisinin olması her şeyden önemlidir, fikrine katılanlar oluşturmaktadır. Dağılım çizelgesindeki değerlere bakıldığında, ortalama % 27.6 ile eğitim düzeyi en düşük seviyede bulunan kişilerin olduğu görülürken, % 32.2'si orta öğretimden mezun olanlar, % 42.6'sı da yüksek öğretimden mezun olanların oranlarını teşkil etmektedir. % 31.6 ile de dindarlığın daha önemli olduğunu vurgulayanlar oluşturmaktadırlar. Bunların dağılım tablosuna bakıldığında, yine eğitim düzeyi açısından en düşük olanlar ile orta öğretimden mezun olanların ortalama oranları %36.3 civarındadır. Yalnızca yüksek öğretimden mezun olanların oranlarında bir

düşme görülmüştür ki bunun oranı da % 23.7'dir. Araştırmamızda üçüncü sırayı da % 12.3 ile evlilikte seçilen eşlerin eğitilmiş olmaları vurgulanmaktadır. Bunların dağılımına bakıldığında yine eğitim seviyesi açısından en düşük kesiti oluşturanların oranı % 6.0 iken orta öğretim mezunu olanların oranı % 13.4, yüksek öğretimden mezun olanların oranları ise % 15.4'e çıkmıştır.

Yukarıdaki değerlendirmelerin araştırmamız açısından iki önemli yönü bulunmaktadır. Tablo-48'e dikkat edildiğinde eğitim seviyesi yüksek olan kesimlerde kişilerin gerek aile kurumunu oluşturacak fertlere gerekse toplumu oluşturan bireylere bakış açısını şu şekilde ifadelendirmemiz mümkündür: Her şeyden önce toplum, insanların anlayışlı ve güzel ahlâklı olmasını talep etmektedir. Toplumun temel kurumlarından biri olan ailenin sağlıklı bir yapıya kavuşturulmasında bunu en önemli husus olarak görmektedir. Aslında bu yaklaşım tarzı, toplumun bütünü için istenilen bir durumdur. İkinci bir husus ise eğitim sayesinde, sağlıklı bir toplum oluşturma yolunun sağlam aile kurumlarıyla oluşacağı anlayışından hareketle, insanların birbirlerini anlamaları ve birbirlerine saygı göstermelerinin şart olduğu, bunun yolunun da eğitilmiş toplumlardan geçeceği mesajı verilmektedir. Ayrıca evlenilecek çiftlerin dindar olmaları da deneklerce büyük oranda vurgulanmaktadır. Kanaatimizce dindarlığın insanları aile kurumuna karşı daha sorumlu davranmaya zorlamasından dolayıdır. Özellikle günümüzde ekonomik sorunlarla boğuşan aileler, bir de bunun yanında ahlâkî dejenerasyonla da mücadele etmek durumunda kaldıklarından dolayı, din olgusunu bir sığınma ve aile kurumunun kurtuluş cephesi olarak görme kanaatinin yaygın olduğunu söylememiz mümkündür.

Bu konuda daha önceki çalışmada da¹⁴⁷ en yüksek oranı çiftlerin güzel ahlâk ve anlayışlı olmalarını isteyenler oluştururken, ikinci oranı zenginlik oluşturmaktadır. Dindarlığın ise hemen en son sıralarda taleplerden olduğu görülmüştür. Aradan geçen süre içerisindeki toplumsal zihniyetteki bu değişimin sebebi de, kanaatimize göre, aile yapısını tahrip edici unsurların değişkenliği ve insanların mutluluklarını daha farklı şeylerden elde edebileceği inancının farklılaşmasından kaynaklanmaktadır.

¹⁴⁷ Günay., a.g.e., s. 175.

3) Yaş (kuşak) Faktörü

a. Yaşlara göre gündemdeki konular :

Tablo-49 Gündemdeki konuların yaş grupları arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

Soru: Gündeminizi en fazla hangi tür konular meşgul etmektedir?

Cevaplar		Dini konular	Siyasi konular	Ekonomik konular	Magazin konuları	Toplam
20 ile 25 yaş grubu	S	34	25	104	21	184
	%	18.5	13.6	56.5	11.4	100
26 ile 30 yaş grubu	S	29	23	116	14	182
	%	15.9	12.6	63.7	7.7	100
31 ile 45 yaş grubu	S	59	47	185	12	303
	%	19.5	15.5	61.1	4.0	100
46 ile 60 yaş grubu	S	38	16	51	0	105
	%	36.2	15.2	48.6	0	100
61 ve daha yukarı	S	13	4	9	0	26
	%	50.0	15.4	34.6	0	100
Toplam	S	173	115	465	47	800
	%	21.6	14.4	58.1	5.9	100

$X^2 = 50.858$ s.d. = 12 ($P > 0.5$) = $P < 0.01$ değerinden yaş grupları arasındaki gündem konuları ile ilişkileri noktasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkinin olduğu görülmüştür.

Tablo-49 dan da anlaşılabacağı gibi toplumun gündemini % 58.1 ile ekonomik konular oluşturmaktadır. Bu durumun, daha öncede ifade ettiğimiz gibi ülkemizdeki son ekonomik olumsuzlukların etkisinden kaynaklandığını düşünmekteyiz. Fakat burada ilginç olan durum, yaş ortalaması yükseldikçe ekonomik durumun gündemde olma oranı düşmektedir. İkinci olarak % 21.6 ile dini konuların geldiğini görmekteyiz. Buradaki dağılıma baktığımızda ortalama % 17.9 oranında genç ve orta yaş grupları oluştururken, yaşlıların oranı % 36.2, ileri yaş gruplarının oranı ise, % 50.0'dir. Bu da gösteriyor ki yaş grupları ilerledikçe dini konuların gündeme girme oranlarında da artış kaydedilmiştir. İnsanlar yaşlandıkça ibadetlerini yerine getirmede kendilerini daha fazla zorunlu hissetmekte oldukları hemen bütün araştırmalarda görülen bir durumdur. Çünkü yaşlanma aynı zamanda ölüme yaklaşma anlamını da taşıdığından, ve yine dünyada da yapılacak olan işlerinde o kişi için azalması, veya dünyaya olan

ilginin azalmasının etkisinden kaynaklandığını söylememiz mümkündür. Toplumun siyasete ve siyasilere karşı olan güvensizliğinden insanların gündemlerinde olma yoğunluğu % 14.4 oranında çıkmıştır. Buradaki dağılıma bakıldığında genç kuşaklarla orta yaş ve daha yukarısı arasında pek fazla fark olmasa da, yinede genç kuşaklar diğerlerine oranla siyaseti gündemlerinden daha fazla attıkları görülmektedir. Bunun da toplumun demokratikleşme ve gelişme sürecinde genç kuşakların yer almadığını ve bu durumun gelecek açısından pek de iyi olmadığını göstergesi olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü toplumsal kalkınma o toplumun meşru siyasal yapılanması ve bu yapılanmada yer alacak olan genç ve dinamik kuşakların ne kadar yer aldığı ile doğru orantılı olduğu kanısındayız.

b. Günümüz Hayat Şartlarına Yaklaşımlar :

Tablo-50 Şu anki hayat şartlarının değerlendirilmesi ile yaş grupları arasındaki dağılımı göstermektedir.

Soru: Şu anki hayat şartlarını her yönüyle eskiye oranla nasıl değerlendirirsiniz?

Cevaplar		Şimdi daha iyi	Eskiden daha iyidi	Hiç Değişmedi	Başka	Toplam
20 ile 25 yaş grubu	S	69	78	20	15	182
	%	37.9	42.9	11.0	8.2	100
26 ile 30 yaş grubu	S	125	153	16	9	303
	%	41.3	50.5	5.3	3.0	100
31 ile 45 yaş grubu	S	46	48	5	6	105
	%	43.8	45.7	4.8	5.7	100
46 ile 60 yaş grubu	S	91	61	14	18	184
	%	49.5	33.2	7.6	9.8	100
61 ve daha yukarısı	S	18	8	0	0	26
	%	69.2	30.8	0	0	100
Toplam	S	349	348	55	48	800
	%	43.6	43.5	6.9	6.0	100

$X^2 = 36.473$ s.d. = 12 ($P > 0.5$) = $P < 0.01$ değerlerine göre, şu anki hayat şartlarının eskiyle kıyaslanmasında yaş faktörü arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin bulunduğu anlaşılmıştır.

Araştırmamıza katılan deneklerin mevcut hayat şartlarını gerek iktisadi gerek sosyal yönden imkanlar açısından geçmiş günlere oranla kıyasladıklarında, % 43.6 oranında şimdiki durumun eskiden daha iyi durumda olduklarını ifade

ederken, buradaki dağılım dikkat çekici bulunmuştur. Genç kuşakların bu fikre katılma oranları % 37.9 iken, olgunluk dönemindekiler % 41.3 ile katılmaktadırlar. Orta yaş grupları % 43.8 yaşlı saydığımız 45 ve 60 yaş grupları % 49.5 ileri yaş grupları ise % 69.2 oranında temsil edilmektedirler.

Mevcut hayat şartlarının eskiden daha iyi olduğunu söyleyenlerin genel oranı ise % 43.5'tir. Buradaki dağılıma bakıldığında, Yukarıdaki dağılımın tam tersi oranlamalar çıktığı dikkatimizi çekmektedir. Yani yaş oranı yükseldikçe bu fikre katılmadaki yüzde oranlar düşmektedir. Bu konuda geçmişi en güzel şekilde değerlendirme imkanına sahip olan kişilerin yaşlı deneklerden oluştuğunu düşünürsek, günümüzle kıyaslamadaki fikirlerinin doğruluğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Çünkü bu günün yaşlı insanları geçmişi daha dolu dolu yaşadıklarından, günümüzle kıyaslamadaki fikirlerinin daha doğru olacağı kanısındayız. Genç kuşakların yaşlıların fikirlerine katılmama sebeplerini de aynı gerekçeye bağlayabiliriz. Yani gençlerde bu günün olumsuzluklarını yaşlılara oranla daha dolu dolu yaşama imkanını bulduklarından dolayı bu durumdan daha kötüsü olamaz diye düşündükleri söz konusu olabilir. Nitekim araştırma esnasında birebir görüştüğümüz denekler, bu doğrultuda düşündüklerini gözlemledik. Kanaatimizce bu her iki kuşağın yaklaşımında romantizmde etkisi bulunmaktadır.

E) SOSYAL DEĞİŞİM FAKTÖRLERİ VE ANLAYIŞ MEYLİNİN OLUŞUMUNDAKİ BELİRLEYİCİLİĞİ

İnsanların yaşamlarında çok önemli bir yere sahip olan dinin zihin dünyalarını da yönlendiren önemli bir etken güç olduğu bilinmektedir. Özellikle Batı dünyasında bir zamanlar insanların günlük yaşamlarının tümünü kuşatan ve hemen her kurumla içiçe girmiş olan kilisenin tesiri ve Sanayi Devrimi akabinde yaşanan sosyal değişme süreci içerisinde din, artık diğer birtakım alanlardan kendisini geri çekerek, kendi kapsam alanına girmek zorunda kalmıştır. Günümüz modern dünyada insanların teknolojiyle içiçe yaşamaları ve ruhsal yönden hiçbir tatmin edici saik bulamadıkları içindir ki, toplumsal bunalımlar ve kaoslar bir türlü bitmemektedir.

Dinin sosyal hayattan tecrit edilmesi veya edilmeye çalışılması toplumun sağlıklı bir şekilde işleyişine karşı işlenebilecek en büyük suçtur. Kaldı ki din duygusunun, dinle rekabete giren diğer bütün sistemlere karşı, dinde tatmin edilmesinin bir başka sebebi daha var ki belki bu özellik, dinî aklın bir zarureti haline getirmektedir¹⁴⁸. Gerçekte de dini yönelişlerin gerçekliğini görüp doğru olan bu olgunun reddine çalışılmasındansa, dinin insan unsurunun inşasındaki vazgeçilmez öneminin farkına varıp, onu toplumsal değişimin dinamiklerinden biri yapmanın yolları aranmalıdır. Bu noktada dini doğru tanımanın ve tanımlamanın, dinî hayatla ilgili gelişmeleri doğru takip etmenin ve bu konuda varsayımlarda bulunabilmenin en önemli yollarından birisinin doğru bir din eğitiminden geçtiği kanısındayız. Dinle ilgili bu gün içerisine düşülen en önemli yanlışlıklardan bir kaçını sıralayacak olursak, belli bir dönemin tecrübesini din diye ileri sürülmesi veya kategorik ve normatif içeriklerle dolu, kendi tasarrufları çerçevesine kilitlediği tek ve gerçek din diye sunduğu, dinî anlamada ferde pek fazla fırsat tanınmadığı dayatmacı bir üslupla insanımızı adeta acze düşürme gayreti içerisinde bulunulmasıdır¹⁴⁹. İnsanların dini farklı algılamaları ve yorumlamaları hem sosyal hayatın bir gerekliliği ve hem de dinin subjektif yönünün bir gerekliliğidir.

İnsanımızın din algılarını etkileyen unsurlar ve insanımızın dinle ilgili tasavvurları artık sosyal değişme paralelinde yeni bir takım şekillenmelerle içiçedir. Özellikle araştırmamız esnasında bu durumu üç önemli eksen etrafında ölçmeye çalıştık. Bunlar, ekonomik etken, eğitim etkeni ve kuşaklar arası farklılaşmanın ortaya koyduğu etkenlerdir.

a. Ekonomik Faktör

Günümüz modern sanayi toplumlarında ekonomik etkinlikler bireyde olduğu gibi, toplumda da süratle bir değişimin gerçekleşmesini sağlamaktadır. Ekonomik yapının hızlanması veya yavaşlaması diğer toplumsal faktörlerle birlikte toplumsal değişimin yönünü de etkilemektedir. Ekonomik etkinlikler insanlığın tarihsel gelişim sürecinde, toplumsal değişimin yönünü belirleyen en

¹⁴⁸ Erol Güngör, *İslam'ın Bu Günkü Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul 1989, s. 245-247.

¹⁴⁹ Ali Bardakoğlu, "İlahiyatçıların Din Söylemi", *İslâmiyat Araştırma Dergisi*, C.4, sayı.4, Ankara 2001, s. 63-76.

temel faktör olarak diğer bütün etkinliklerin kaynağı durumundadır. Hayatın yeniden üretimi ve toplumların varlıklarını sürdürebilmeleri, ekonomik etkinlikler sayesinde gerçekleşir. Toplumlardaki sosyal yapılanma o toplumun ekonomik yapısıyla doğru orantılıdır. Toplumsal gruplaşmaların tabaka ve sınıfların ilişki ve biçimsel yönlerini oluşturan en önemli etken güç ekonomidir.

Toplum hayatında manevi unsurların maddi unsurları etkilediği gibi, maddi unsurlarda manevi unsurları etkilemektedir. Mesela, toplumun yaşadığı coğrafya, inançların şekillenmesinde önemli bir etken olarak kabul edilmektedir. Verimli topraklarda medeniyet hızla ilerlemiş, ve fikir hareketleri gelişmiştir. İnsanlık tarihine bakıldığında ilkel toplum dediğimiz avcı toplumları da insanın yalın emeği, doğrudan doğruya tabiatla ve tabii kaynaklarla temas halindedir. Bu toplumlarda insan tek başına bir anlam ifade etmediğinden her şey kolektif üretim ve tüketime göre düzenlenmiştir. Bundan dolayı din sanat ve düşünce tarzı da kolektif bir toplum bilinci çerçevesinde gelişmiştir¹⁵⁰. İkel toplumlarda dinî akidenin dayandığı en önemli temeller mitolojiler ve büyüden ibaret olduğundan muğlaktır. En somut inanç akideleri naturalizm inanışındaki tabiat güçleridir.

Toplumsal evrimin ikinci aşamasında tarımla uğraşan ve yerleşik hayata yönelen toplumları görmekteyiz. Bu dönemde insanın tabiat üzerindeki hakimiyetinin başlangıcı olmuştur. Bu dönemde insan, bir enerji kaynağı bulmuş ve bunu kendisi kontrol etmeye başlamıştır. Eskiden bulduğuna razı olan insan, şimdi yapacağını planlamaya başlamış ve planlama fikri inançlara kadar ulaşmıştır. İhtiyacından fazla üretmek, ürettiğini de ekonomik değere çevirerek kullanmaya başlamış. İnsanlar şehirler kurmuş, bu şehirlerde hakimiyet kuran krallar çıkmışlardır. Krallar insanların ellerindeki ekonomik değerden pay almaya başlamış ve bunu da izah ederken uygulamalarına meşruiyet kazandırmak amacıyla Tanrıları ve mabetleri vasıta yapmıştır. Herkes kralın tanıdığı resmi Tanrı'ya tapmak, ona hediyeler sunmak zorunda bırakılmıştır. İnançlarda ferdi yorumlara yer verilmemeye çalışmıştır¹⁵¹. Özellikle bu dönemde ferdi haklar baskı altına alınarak kolektif bir şuur oluşturulurken, beraberinde kolektif bir

¹⁵⁰ Sadık Acar, "Ekonomik ve Teknolojik Gelişmelerin Dinî Kanaatler Üzerine Etkileri", *E.Ü. İ.F. Dergisi*, sayı: V, İzmir, 1989, s. 195-208.

¹⁵¹ Geniş bilgi için b.k.z., Acar, a.g.e.

inanç etrafında da toplanılması zorlanmıştır.

İnsanlığın geldiği bugünkü durum ise sanayi toplumu diye adlandırdığımız dönemdir. Artık köy hayatının tek düzelığının, durgunluğunun, tevekkülcülüğünün ve herkese uyma arzusunun yerini kent hayatının canlılığı, yalnızlığı, aşırı yoğunluğu ve yoruculuğunun yanında aşırı kazanma hırsı ve başarılı olma adına her şeyin meşru sayıldığı bir durum almıştır. Artık üretim ve tüketim kuralları evrensel özellik kazandığından ferdi zevklerin tayini bile başkaları tarafından yapılmaktadır. İnsanın bu yoğun tazyik altında dini inançlarını sadece belirli zamanlarda törensel bir ifade olarak yerine getirmeye başlamıştır. Halbuki din, sanat, felsefe subjektif kanaatlere dayanır. Bunu ifadelendirmeye imkan bulamayan insan, ortaya çıkan bir takım ideolojilerin ardı sıra takılarak, batıl inanışların ve sahte peygamberlerin etrafında kümelenip içindeki boşluğu tatmin etmeye çalışması kaçınılmazlaşır.

Toplumsal kurumların en önemlilerinden olan din ile ekonomi, karşılıklı bir etkileşim içerisinde. Hemen her din ortaya koyduğu dünya görüşüyle yalnızca dinî karakterli olayları değil, dünyevi olaylara karşı da bir duruş sergilemektedir. Din ile iktisat arasındaki ilişkiyi düşünce planında da kurabiliriz. Çünkü din, müntesiplerinde ortaya çıkardığı zihniyet yoluyla insanların tutum ve davranışlarını, giderek ekonomik realiteyi etkilemekte, dolayısıyla aynı fertlerin bu realite üzerindeki düşüncelerini de yönlendirmektedir¹⁵². Sosyolojik yönden bir dine ait olan bir zihniyet yalnızca tabiata değil, aynı zamanda aile, iş ve meslek gibi sosyal olgulara karşı da belli bir tutumun takınılmasına sebep teşkil etmektedir. Bundan dolayı toplumun dünyaya karşı bakış tarzı sıradan içgüdüsel bir davranış değil de, aynı zamanda bir dünya görüşü, ve bir hayat felsefesine dayanır¹⁵³. Olayı bu açıdan değerlendirdiğimizde, işte din, ferdin ekonomik anlamda üretim ve tüketimle ilgili temel davranışlarının sınırlarını belirlemede önemli bir işlevselliğe sahiptir. Tarih boyunca hemen her din dünya hayatına karşı bir tavır sergilemiştir. Bu tavır değişen her şarta ve duruma karşı zamanla yeni duruşlar belirlemişlerdir. Nitekim İslâm dinî bu konuda ne dinî dünyaya ve

¹⁵² H.E. Bodur, "İslâm Ekonomisi Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Yurdu Dergisi*, sayı: 402, Ankara 1992, s.6-12.

¹⁵³ Sabri Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul 1951, s. 6-11.

ne de dünyayı dine tercih etmiştir. Her ikisini de dengeli bir şekilde yürütmeyi tavsiye etmiştir¹⁵⁴. Dinî değer yargıların toplumların ekonomik yaşamları üzerinde etkilerinin olduğu gerçeğini ortaya koyarken aynı durumda ekonomik durumun dinî yaşam ve düşünce üzerinde etkisinin olduğunu da görmezlikten gelemeyiz. Din ile ekonomi arasındaki etkileşime dikkat çekmişken konuyla ilgili bazı yaklaşımlara değinmemiz, meselenin anlaşılması açısından yararlı gözükmektedir.

Din ve ekonomi ilişkisi üzerene ilk yaklaşımlardan biri, Karl Marks'ın bir üst yapı kurumu olarak dinin, ekonomik münasebetler tarafından belirlenmiş olduğu tezine dayanmaktadır. Din ile ekonomi arasındaki bu ilişkinin karşılıklı olmadığı ve ekonominin dinî belirleyici etkisi üzerinde durulur. Buna karşı antitez olarak ortaya sürülen ikinci yaklaşım, Max Weber'in Protestanlık ile kapitalizm arasında kurmuş olduğu ilişki ile temellendirilmeye çalışılmıştır. Bu yaklaşımda Hristiyanlığın farklı bir yorumu olan Protestanlığın, fertlerdeki kapitalizm zihniyetinin oluşmasında, temel saik olmuştur¹⁵⁵. Her ne kadar bu her iki yaklaşımda tek sebepli görülse de her iki yaklaşımın önemli derecede doğruluk payı bulunmaktadır. İslâm dinine dayanarak bu her iki bakış açısına da temkinli yaklaşmak gerektiğini çıkarmamız mümkündür. Nitekim Kur'an da, serveti, altın ve gümüşü yığanların uğrayacakları korkunç azaptan söz edilmektedir¹⁵⁶. İnsanın kendisini dünya malı koşuşturarak hayatını geçirmesi ve çok mal kazanma hırsının dinî açıdan kötü bir şey olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca insanın kazandığı servetinden başkalarına yardımda bulunulmamasının ve sadece kendisini düşünmesini de yermektedir. Bunun yanında Kur'an ve Hadislerde daima helal kazançtan ve insanlara yardımdan çokça bahsedilmektedir. Bunun yanında kâr ve kazancı, mal, mülk ve servet sahibi olmayı, yalnızca bu dünyada yaşamak için değil, aynı zamanda Allah'a kulluk etmek içinde bir vasıta olarak görmekte; malla yapılan ibadetlere diğer ibadetler yanında daha fazla değer vermekte; helal yoldan kazanarak zengin olmayı teşvik açısından "nice günahlar var ki onları ancak helal nafaka kazanmak için dökülen

¹⁵⁴ Cuma, 62/10.

¹⁵⁵ Daha geniş bilgi için bkz., Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Çev: Zeynep Aruoba, Hill, Yay., İstanbul 1985.

¹⁵⁶ Tevbe, 9/33-34.

alın terleri giderir”¹⁵⁷ diyerek övmektedir. Yine Hz. Peygamber’in “veren el alan elden üstündür”¹⁵⁸ sözü de zenginliğin fakirlikten dinî açıdan daha değerli olduğunu vurgulayarak mal ve servetin ibadetler üzerinde önemli bir etki gücüne sahip olduğunu hatırlatmaktadır. Ayrıca övülen ibadetlerin bir çoğu, mal ile yapılan ibadetlerdir. Bu da gösteriyor ki İslâm, asla servete ve zenginliğe karşı olmadığı gibi teşvik ederek müntesiplerinin en değerli olanının da servetçe güçlü olanları olduğunu beyan etmektedir. Bir nevi ekonomik gücün dinî yapıyı güçlendirmesinde önemli bir mekanizma olduğu vurgulanmaktadır. Yine gerek Kur’an’da gerekse Hadislerde hangi malların alınıp satılmasının ve helal kazanç yollarının neler olduğu açıkça ifade edilmiştir. Nitekim kumarın, uyuşturucunun, faizin¹⁵⁹ v.b. insanlığın hayatını ve sosyal düzeni sarsacak olan kazanç yollarını yasaklamıştır. Kur’an’da çok somut bir şekilde faizin yasak edilmiş olması ifade edildiği halde, bugün konuyla ilgili İslâm hukuku alanında bir çok tartışmanın yapıldığı bilinmektedir. Bugünkü ekonomik koşulların getirmiş olduğu vade farkının faiz olup olmadığı veya henüz mal ortada yok iken alınıp satılan tahvil ve bono gibi reel olarak hiçbir değere sahip olmayan kağıt üzerindeki alış verişin, İslâm ile ne kadar bağdaşabileceği konusundaki tartışmalar bitmiş, ya da bitecek gibi de değildir. Gözüken şu ki, din, gerek ferdî gerek sosyal alanda varlığını ve etkisini sürekli bir şekilde hissettirecektir, ve insana bir yaşam felsefesi ve bir sosyal yaşam zihniyeti verecektir.

b. Eğitim Faktörü

Eğitimin toplumsal kurumlar üzerindeki etkisinin gerçekliği inkar edilemez bir realitedir. Eğitim seviyesi yüksek olan toplumların paralelinde iktisadi seviyeleri ve siyasal yapılanmaları da çağdaş normlara uygunluğu gözlemlenmektedir. Çünkü eğitim her şeyden önce ferde ve topluma bir bakış açısı ve bir zihni donanım sağlamaktadır. Özellikle Ziya Gökalp, eğitim sayesinde fertlerin milli ve manevi şahsiyetlerini oluşturabileceklerini savunmaktadır¹⁶⁰. Gerçekten de hemen her toplumda ilk eğitim kurumu olarak

¹⁵⁷ El-Gazali, *İhyau Ulum ed-Din*, Çev: Ahmet Serdaroğlu, İstanbul 1975, C.II, s. 87.

¹⁵⁸ *Sahih-i Buhari Muhtasari*, D.İ.B.Yay., Ankara 1965, C.V, s. 178.

¹⁵⁹ Bakara, 2/275-279, Al-i İmran, 3/130, Nisa, 4/29-3.

¹⁶⁰ Hikmet Yıldırım Celkan, *Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi*, M.E.B., Yay., Araştırma İnceleme Dizisi, İstanbul 1990, s. 61

bilinen aile, çocuğa dil, din, örf, adet, gelenek ve göreneklerini öğreten önemli bir kurumdur. Çocuk aileden aldığı bu bilgiler sayesinde kendisine bir kimlik edinmektedir. Bu kimliklerin en önemlilerinden biriside dindir. Çocuktaki dinî düşünce zamanla sosyal çevreninde etkisiyle şekil bulmaktadır. Ancak eğitim sayesinde kişinin zihni dünyasındaki etkilenmeleri ile birlikte dinî algısı ve tasavvurlarında da aynı oranda etkilenme söz konusu olabilmektedir. Bu durumu çalışmamız esnasında yapmış olduğumuz anket sorularına verilen cevaplardan anlaşılmaktadır. Eğitim seviyesi yüksek olan denekler, ilk dinî bilgilerini her ne kadar aileden öğrendiklerini söylemiş olsalar da ailelerinin din hakkındaki düşüncelerine katılmadıklarını bildirmektedirler. Bu da gösteriyor ki eğitilmiş insan, her şeye sorgulayıcı ve irdelleyici bir bakışla yaklaştığı gibi din olgusuna da taklidi bir inanç yerine daha sorgucu ve daha araştırmacı bir bakışla yaklaşmaktadırlar. Yine çalışmamızda eğitim düzeyleri yüksek olanların diğerlerine oranla, özellikle de bir takım dinî olmayan fakat toplumun din diye algıladığı bazı hurafeleri dinin aslından ayırt edici davranmakta oldukları görülmektedir. Bu konudaki bilgi edinme ihtiyaçlarını gidermeleri konusunda yetkili kurumlara ve ilgili kaynaklara müracaat ettikleri görülmektedir. Aslında doğruyla yanlış birbirinden ayırabilme gücü olan doğru düşünme kabiliyeti, her insanda fitraten mevcuttur. Eğitim sayesinde bu kabiliyet daha da gelişme olanağını bulmaktadır. Alışkanlıklar doğru düşünmeyi engelleyen önemli sebeplerdir. Nitekim Kur'an'da bu husus "Onlara, 'Allah'ın indirdiği Kur'an'a uyun' denilince, 'Hayır, biz atalarımızı yapar bulduğumuz şeye uyarız' derler. Ya ataları gerçeği kavrayamayan ve doğru yolda olmayan kimseler idiysele?"¹⁶¹ şeklinde dile getirilmiştir. İşte eğitim bu suretle zihinleri düşünmeye teşvik etmeyen, yalnızca taklit ve alışkanlığa dayanan eski düşünce ve saplantılardan koruyarak körü körüne gidilen yol ve taklitçi fikirlerin kötülüğünü düşündürerek daha doğruyu, iyiyi ve güzeli bulmayı teşvik etmektedir¹⁶². Bu da bize, eğitimin insana her konuda bir bakış açısı kazandırdığı gibi, dinî kanaatler üzerinde de bir tavır ve düşünce oluşturduğunu göstermektedir.

¹⁶¹ El-Bakara, 2/170.

¹⁶² M. Faruk Bayraktar, "Eğitimin En Önemli Hedefi Düşünmek ve Düşünmeyi Öğretmek", *Din Öğretimi Dergisi*, sayı: 28, M.E.B., Yay., Ankara 1991 s. 17.

Eğitim, toplumların kalkınması ve değişen her yeni şarta uyum sağlaması açısından önemli bir misyona sahiptir. Özellikle toplumsal değişimi etkileme konusunda bir takım farklı yaklaşımlar olsa da, genel kabule bakıldığında değişimin önemli işlevlerinden biri olduğu üzerindeki kanaatler daha yoğunluktadır. Bu konuda iki yaklaşım biçiminden söz edilmektedir. Bunlardan birisi siyasal açıdan ileri sürülen bakış açısıdır ki, bunlara göre eğitim, üst sınıfın bir alt sınıfı kontrol edebilmesi ve uysallaştırabilmesi yolunda kullandıkları en önemli araç olduğunu söylemektedirler. Yani yürürlükteki siyasal düzene bağlı ve sadık vatandaşların yetiştirilmesidir. Özellikle eğitimin toplumsal denetimi pekiştirici bir fonksiyonu olması nedeniyle statükonun korunması ve devamını sağlamada kullanılan önemli bir vasıta olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle eğitim toplumsal yapıyı değiştirme yerine mevcut yapıyı güçlendiren bir faktör olarak görülmektedir¹⁶³. Olaya bu açıdan bakıldığında, toplumsal olayların eğitimi yönlendirdiği ve etkilediği ortaya çıkmaktadır. Özellikle sosyal bünyede meydana gelen her farklılaşma eğitim yapısını da etkilemektedir. Gerçekten de ilmi ve teknik gelişmeler sanayileşme, şehirleşme, demografik ekonomik, ailevi dînî ve modern değişme ve gelişmelerin toplumun eğitim sistemi, hedefleri, teşkilatları, programları ve vasıtaları üzerinde önemli tesirleri olmaktadır¹⁶⁴. Teknolojik gelişmeler sonucunda artan ihtisaslaşma, toplumda ortaya çıkan yeni durumlara karşı eğitimin de bu yeni yapıya kalite kazandırması noktasında kendisini yenilemesi kaçınılmazdır.

Eğitime bir başka bakış açısı ise toplumsal değişimdeki gücünün ne olduğudur. Yani eğitim toplumsal değişmeyi sağlayan vasitalardan biri midir, yoksa sadece genel toplumsal değişmeye ayak uyduran diğer toplumsal kurumlardan mıdır. Bu bakış açısına göre bir taraftan eğitim sisteminde yapılan herhangi bir köklü yenilik veya düzeltme, toplumda diğer kurumlar üzerinde önemli değişikliklere yol açacağıdır. Diğer taraftan eğitim toplumun kültürel değerlerinin hiç bozmadan genç kuşaklara benimsetecek, böylece toplumun bozulmadan sürekliliğini sağlayacaktır¹⁶⁵.

¹⁶³ Mahmut Tezcan, *Toplumsal Değişme ve Eğitim*, A.Ü.E.B.F., Yay., Ankara 1998, s. 2-7.

¹⁶⁴ Ünver Günay, *Eğitim Sosyolojisi Dersleri*, E.Ü.Yay.,Kayseri 1992, s. 101.

¹⁶⁵ Mustafa Ergün, *Eğitim ve Toplum*, Ocak, Yay., Ankara 1992, s. 247.

Biz burada eğitim mi toplumsal yapıyı etkiler yoksa toplumsal yapıyı eğitimi etkiler konusunu tartışacak değiliz. Esasen böyle bir tartışmanın sonuca ulaşmasında mümkün gözükmemektedir. Çünkü gerçekte bu iki değişken arasında devingenlik birbirlerine bağlıdır. Bugün eğitim sisteminin toplumsal yapıdan çıktığı kadar, onun aynı zamanda önemli bir toplumsal değişim aracıda olduğu kabul edilmektedir.

Bir toplumun gerek maddi ve gerekse manevi unsurlar açısından kalkınması, komplike bir olaydır. Toplumda eğitim unsuru o toplumun insan kaynaklarını, sosyal sermaye ve bilgi sistemlerini, teknolojisini, ekonomisini ve hemen her türlü kültür dinamiğini harekete geçirmede en önemli saik olduğu bir gerçektir. Çünkü eğitim insanda zihni, hissi ve iradi yönlerini geliştirerek bunları çıkabilecekleri en üst seviyeye çıkarmanın yanında, insanı içinde yaşayacağı topluma uyum sağlayacağı vasıflarla donatmak¹⁶⁶ ve her türlü değişime zihnen ve fiilen hazır hale getirmeyi amaçlamaktadır. Bir diğer ifadeyle eğitim, gelir, statü, meslek, kitle iletişim faktörleri geliştikçe kişilerin dünya görüşü, ufuk genişliği, ve hoşgörü olanakları da artar. Günümüz modern dünya ölçeğinde bilgi, her türlü gelişmişliğin belirleyicisi olmaktadır. Bilgiye ulaşabilen, bilgiyi kullanabilen birey ve toplumlarda bu olanaktan yoksun kalanlar arasındaki farklılaşma, yeni yüzyılda ayıt edici bir özellik olarak ortaya çıkacaktır. Toplumdaki kültür birikimi, ulusal gelişme bilinci, genç ve dinamik nüfusu, toplumun ve iş gücünün eğitim ve vasıf düzeyindeki yükselme, bilgi kapasitesini geliştirme isteği ile doğru orantılıdır. Özellikle sosyal değişme neticesi toplumda ortaya çıkan yeni durumlara karşı toplumun bütün fertlerinin aynı uyum içerisinde olması beklenemez. Sosyal değişimin getirdiği bu problemleri tolere edecek olan tek mekanizmanın eğitim olduğu unutulmamalıdır. Bu noktada topluma düşen, toplumun bütün fertlerini her hangi bir ayırım gözetmeksizin eşit oranda fırsat eşitliği içerisinde bu önemli aktiviteye katmak gerekmektedir. Çünkü toplumsal kalkınma ve başarı, ancak toplumun bütün fertlerinin katılımıyla gerçekleşmektedir.

¹⁶⁶ Abbas Çelik, *Din Eğitimimize Tarihsel Yaklaşım*, Ekev Yay., Erzurum 2001, s. 9.

Kısaca, eğitim, gençlere liberal formasyon kazandırarak, geniş bilgi ve kültür vermenin yanı sıra kişiliği geliştiren, düşünme ve tartışma sanatını öğreten, ahlâk ve soylu davranışlar¹⁶⁷ kazandırmanın yanında, gelişmekte olan toplumların yeni durumlara karşı yönelmelerine, ilerlemelerine, akılcı yaşama eğilimlerinin artmasına ve böylece verimli ve başarılı olmalarına katkıda bulunmaktadır¹⁶⁸.

c- Kuşaklar Arası Yaşam Faktörü

Kuşaklar toplumsal yapının işlerliğinde önemli bir faaliyet alanına sahiptirler. Yani yaş grupları toplumsal düzendeki dengelerin oluşmasında önemli etki gücüne sahiptirler. Toplumsal düzendeki dengesizliğin en önemli sebeplerinden biri de, kuşaklar arası çatışmadan kaynaklanmaktadır. Toplumsal yapıda dengelerin oluşması ve bütünleşmesinin sağlanması, toplumun yapısı tarafından tayin edilir. Toplum karmaşılaşırken kuşaklar arasındaki uyum düzeyi ve genel toplumsal yapı zayıflar. Mesela yaşlı kuşağın gözünde gençlik, şuursuz, çılgın, ekonomik yarardan çok ekonomik ve toplumsal zarar hanesinde olan bir durumdadır. Halbuki modern ve mekanize olmuş toplumlarda, gençliğin nitelikli enerjisi, fiziksel gücü, savaş yeteneği çok kıymete değer bulunmaktadır. Bu nedenle de gençler yaşlılardan daha fazla ekonomik ve sosyal değere sahiptir.

Fert ve toplum hayatı üzerinde önemli etki gücüne sahip olan din, günlük yaşantımızda da inanç, amel ve ibadet bakımından farklı tutum ve davranışlara muhatap olmaktadır. İnsan ve davranışlarını konu edinen modern psikolojinin bulgularına göre, insanlar arasında ferdi farklılıklar oldukça açığa çıkmaktadır. Bu farklar, insanların dine bakışlarına, onu yaşayış biçimlerine, inanç ve ibadetlerine yansıdığı gibi ferdin ve toplumun dinî hayatını etkileyen temel faktörler olmaktadır. Günlük deneyimler insanların dinî yaşamlarında inanç, amel ve ibadet bakımından farklı tutum ve davranış gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Dinî tutum ve davranışlarda görülen bu farklılığın sebepleri araştırılırken, genellikle bazı demografik özellikler göz önünde bulundurulur. Bunlardan en önemlisi de yaş faktörü yani, kuşaklar arası düşünce farklılığıdır.

¹⁶⁷ Cihan Dura, "Bilgi Toplumu ve Üniversite", *Türk Yurdu Dergisi*, C., 16, sayı: 111, Ankara 1996, s.4-9.

¹⁶⁸ Eyüp Kemerlioğlu, Sezgin Kızılçelik, Mustafa Gündüz, *Eğitim Sosyolojisi*, Saray Yay., İzmir, 1996, s. 111.

Biz bu çalışmamız esnasında da, kişilerin dinî tutum ve davranışlarında veya dinî hayata bakış açılarındaki farklılığın nedenini de kuşaklar arası farklı zihniyet ve düşünce ekseninde bulunduklarından kaynaklandığını gördük. Gerçekten de her yaş grubunun kendisini çevreleyen dinin dışındaki diğer sosyal olayları ve durumları algılama biçimi hemen hepsinde farklılık arz ettiği gibi, her bakış açısı da kendi mantığı içerisinde doğru gözükmemektedir¹⁶⁹. Bu bakış açılarını ve algı farklılıklarını etkileyen önemli faktörlerin olduğu bilinmektedir.

Değişen dünya konjoktürü çerçevesinde sosyal olayların baş döndürücü bir hızla değiştiği bu ortamda insanların bunu dolu dolu yaşamaları ve istemeseler de bunun dışında kalamadıkları görünen bir gerçektir. Yaşamın gerçekliği içerisinde elbette ki bütün bu olup bitenler her kuşak tarafından farklı algılanacaktır. Küreselleşen bu günkü modern dünyada olup biten her olayın etki şiddeti her konumdaki birey veya grupları, çeşitli nedenlerden dolayı farklı şekilde ilgilendirmektedir. Toplumsal olaylar herkes tarafından aynı algılanamayacağı gibi kuşaklar arasındaki algılama da farklı olacaktır. Mesela aile içi şiddetin bulunduğu bir ortamdan bütün aile bireyleri etkilenmektedir. Ancak anne babanın etkilenmesi, çocukların etkilenmesinden farklı olacaktır.

Kuşaklar arasındaki yaşam biçimi ve anlayış farklılıklarını, günümüz kent aile yapısında gözlemlememiz mümkündür. Aile içi çatışmaların yoğunlukla yaşadığı günümüzde bu çatışmalara yol açan en önemli nedenlerden biride aile ile okul arasındaki eğitim ve kültürel aktarımdaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Hemen her devletin eğitim sisteminin kendi siyasal yapısı içerisinde şekil bulması zaman zaman halkın dinsel değerleriyle çatışma içerisine girdiği dönemler olmaktadır. Özellikle bu dönemlerdeki idarecilerin dinsel ve kültürel anlayışları ile toplumun konuyla ilgili yaklaşımları arasında farklılıklar olabilmektedir. Hatta toplumdaki bu yaklaşımlar kendi iç dinamikleri arasında da farklı tepkilerle karşılanmaktadır. Mesela, idari mekanizmanın dinî yaşamı şekillendirmesine karşı orta ve ileri yaş grubundakiler daha temkinli ve daha itidalli yaklaşırken, genç ve eğitilmiş gruplar işi daha radikal ve eylemsel tepkiler göstererek düşüncelerini

¹⁶⁹ Veysel Uysal, "Dinî Hayat ve Şahsî Özellikler", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, İstanbul 1995, s. 165-176

ifade etmeye çalışmaktadırlar. Sosyal olaylar hakkındaki bu farklı düşüncüler ve gösterilen tepkiler aynı zamanda sosyal yapıdaki değişmelere katkıda bulunduğu gibi dîni entelektüel çevrede yeni anlayış ve yorumlamalarla ilgili bakış açısı da geliştirebilmektedir. Hatta bu entelektüel çevre içerisinde dahi kuşaklar arasında farklı yaklaşımlara şahit olmaktayız. Bunun sebebini de yaşanan sosyal olayların etki şiddeti oranında farklılıklara yol açtığını düşünmekteyiz.

SONUÇ

Her şeyden önce toplumsal bir olgu olarak dinin yaşanan boyutunun ele alınmaya çalışıldığı bu araştırmada, bir anlamda toplumun dinî yaşayışının fotoğrafı çekilmeye çalışılmış, diğer yandan da toplumsal değişimin dinî yaşayışla olan karşılıklı olan etkileşimleri, şehir merkezi düzeyinde analiz edilmeye çalışmıştır.

Gerçektende toplumsal yaşam bir nevi karşılıklı etkileşimlerden ibaret bir tarz arz etmektedir. Elbette ki, dinî yaşamı bundan soyutlamamız mümkün değildir. Çünkü din doğup gelişme itibariyle toplumdan bağımsız bir durumda değildir. 18. Yüzyıldan itibaren Batıda meydana gelen sanayileşme ve kentleşme süreçleri sonrası hemen bütün toplumların sosyo-kültürel değişimini etkisi altına alarak, geleneksel yaşamın yerine modernleşen toplumların dinî yaşamları da etki altında kalmıştır. Özellikle günümüz toplumlarında baş döndürücü bir hızla meydana gelen değişimler globalleşme sürecine girmiş olan dünyada hiçbir ülkeyi ve toplumu bunun dışında tutmamaktadır. Dünya coğrafyası üzerinde çok önemli jeopolitik ve stratejik konuma sahip olan ülkemiz bu durumdan en çok etkilenen toplumlardan biridir.

Türk toplumu özellikle Cumhuriyetinin ilanından sonra yönünü batıya çevirmiş, gelişme tarzını ona göre ayarlamış ve hemen her alanda batıyla işbirliği yaparak batı tipi bir yapılanmaya girmiştir. Özellikle son yirmi yıldan beri toplumumuzda meydana gelen toplumsal ve kültürel değişimler toplumsal hayatın hemen her yönünü etkisi altına alan farklılaşmaları ortaya çıkarmıştır. Bu farklılaşmalar kent ve sanayi merkezinden kırsala doğru yayılarak bir bakıma kentleri ve sanayi merkezlerini çekim merkezi haline getirerek kırsaldan kente doğru bir göç furçasının başlamasına sebep olmuştur.

Bu gerçekten hareketle bizde doğu bölgesinden batıya doğru göç eden aileler için bir ara ikamet bölgesi konumunda olan Erzurum ilinin kent merkezindeki dini yaşayışın toplumsal değişme faktörleri karşısındaki etkileşimini tespiti çalıştık. Cinsiyet, yaş, gelir düzeyi, meslek, aile ve eğitim gibi

faktörler dini yaşayış üzerinde önemli etki gücüne sahip değişkenlerdir. Bu durum Erzurum halkı için geçerli olduğu gibi, dinî yaşayış üzerine yapılan deneysel Din Sosyolojisi çalışmaları da bu durumu doğrular niteliktedir. Biz bu çalışmada ele aldığımız örneklem bölgedeki dinî yapının teorik, pratik, sosyolojik ifade tarzlarını ve zihniyet oluşmasında, bölgede önemli derecede etkisi olan üç değişkenle karşılaştırdık. Bunlar, ekonomik yapı, eğitim düzeyi ve yaş faktörüdür. Ayrıca bu değişkenlerden elde ettiğimiz verileri 1978 yılında “Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat” adlı çalışmadaki verilerle karşılaştırarak aradan geçen 24 yıl zarfında bir nevi meydana gelmiş olan sosyal değişimin daha somut ifadesini görme fırsatını bulmaya çalıştık.

Genel anlamda toplumumuzda çok fazla olmasa da kadınlarımız toplumsal hayata erkekler kadar katılamadığından ve kapalı bir yapı sergilemelerinden ve kadın deneklerimize ulaşabilmenin güçlüğüne yaşamamızdan dolayı, sayısal itibarla erkek deneklerden biraz daha azdır. Erzurum ili merkezindeki dini yaşayışla ilgili yaptığımız araştırmada cinsiyetler arasında kadınların dindarlık oranı erkeklere oranla daha yüksek çıkmıştır. Ancak sosyal hayata bakış açıları bulundukları durumdan daha farklıdır. Gerek eğitime olan talepleri gerek erkeklerle eşit haklara sahip olma gibi sosyal hayata katılma yönündeki istekleri bunu göstermektedir. Ekonomik yapının daha önceki çalışmalarda dinselliği ters oranda etkilediği ve dünyaya fazlaca bağlanmanın dini yaşamı olumsuz yönde etkilediği belirlenmiştir. Ancak bizim araştırmamızda daha öncede ifade ettiğimiz gibi ekonomik düzey yükseldikçe dini yaşayışta çok fazla bir düşüş söz konusu olmamaktadır. Hatta, gelir düzeyi orta seviyede olanların dindarlıkları gelir düzeyi yüksek olanlara oranla daha düşük olduğu görülmüştür. Bunun sebebi de aslında son yıllarda dindarların ticari hayata atılarak ekonomik koşullarla ticaret yapmayı, dini yaşamlarıyla karıştırmadan yürüterek, belirli bir düzey yakalamış olmalarından olduğunu düşünmekteyiz. Dini pratikleri yerine getirmede ekonomik durumun hala etkisinin olduğunu söylememiz mümkündür. Çünkü yine bu çalışmada azda olsa, mesela beş vakit namaz kılma sıklığı, yüksek gelir düzeyinde bulunanlar arasında diğer alt tabakaya oranla daha düşük olduğu görülmüştür. Sosyal hayata bakışlarındaki anlayış farklılığı üzerinde de ekonominin önemli etkisinin olduğu görülmüştür.

Eğitim ve öğrenim düzeylerine göre farklılaşmaların da dini inanç ve pratiklere yönelik davranışlarda değişmelere neden olduğu gözlenmiştir. Gerçekten de fertlere yeni perspektif ve düşünce biçimi kazandıran eğitim ve öğretim, onları özellikle geleneksel dinî inançlar pratikler ve değerler konusunda daha akılcı düşünmeye ve daha eleştirel yaklaşımlarda bulunmaya teşvik ettiğinden dine karşı olan ilgilerinde azda olsa azalma söz konusu olmuştur. Fakat dinî pratikler açısından orta öğrenim mezunlarında yüksek okul mezunlarından daha düşük çıkmıştır. Geleneksel dini yapıya bağlılık eğitim düzeyi düşük olanlarda daha fazla görülürken eğitim düzeyleri yüksek olanlarda din hakkında daha doğru bilgiye sahip oldukları ve daha farklı bir inanç yapısı sergiledikleri gözlenmiştir. Dindarlıkları da eğitim seviyesi düşük olanlara oranla daha bilinçli oldukları gözlenmiştir. Özellikle modern eğitim ve öğretimin getirdiği değişim sürecindeki gençlerde dine karşı fazlaca ilgisizlik doğurduğu, zamanla bunların yetersiz dini bilgilenmelerinden dolayı sapkın eğilimler içerisine girdikleri görülmüştür. Bu gün lise eğitimi düzeyindeki gençlerin sigara, alkol, uyuşturucu kullanma oranları çeşitli istatistiki bilgilere göre arttığı söylenmektedir. Bunun yanında sapkın ideolojiler veya inanışların peşinden gitme oranında da aynı derecede artış olduğu bilinmektedir. Araştırma bölgemizde yapmış olduğumuz anket uygulaması sonucu vatandaşlarla birebir görüşmelerimizde çocukları hakkında bu noktada sıkıntılarının olduğunu belirtmişlerdir. Dindar ve muhafazakar bir görünüm sergileyen Erzurum'da da dinî yaşayış da bir takım etkilenmeler sonucu bir farklılaşmanın olduğu görülmüştür.

Toplum yapısında meydana gelen hızlı değişim süreci kuşaklar arasındaki dinî yaşamı da farklılaştırmaktadır. Özellikle genç kuşakların orta ve ileri yaşlara oranla dinî yaşamları daha düşük düzeyde olduğu ve din konusunda ailelerinden elde ettikleri bilgileri onaylamadıklarını ifade etmişlerdir. Yani yaş ortalaması ilerledikçe dinsellikte de artış görülmüştür. Mesela günlük beş vakit namaz kılma sıklığı oranı ileri yaş düzeylerine doğru gidildikçe arttığı görülmüştür. Bunun nedeni de yaş oranı yükseldikçe dünyaya olan temahın azalması ve dünyevi işlerini azda olsa yoluna koyduklarındandır. Elbette ki bunun yanında ölüm korkusu ve bir o kadar da sosyal çevre baskısı söz konusudur. Ayrıca insanlar, alışık oldukları hayatın devamından yana bir tavır takınmaktadırlar. Özellikle yaşı

alışık oldukları hayatın devamından yana bir tavır takınmaktadırlar. Özellikle yaşı ilerleyen insanlar istikrarın bozulmasını ve geleceğin endişesini taşımayı asla istememektedir. Bu sebeple, karşılaştığı değişimler çoğu kere haklı ve doğrudan olsa karşı bir tavır sergilemektedirler ve devamlı geriyi özlemle yad ederek hayatının gençlik dönemlerinin en güzel yıllar olduğunu ifade ederek, yeniyi asla onaylamama tavrı göstermektedirler.

Sosyolojik olarak toplumsal yaşamın bir realitesi olan din, toplumların huzur ve güven içerisinde sağlam bir şekilde yapılanmalarında önemli bir işleve sahiptir. Toplumsal zihniyetin oluşmasında da önemli bir faktör olan din, gelişmenin ve modernleşmenin önünde bir engelmiş gibi sunulması yanlışlığı ortadadır. Artan kitle iletişim yoğunlaşmaları bölgede toplumsal değişmeyi ortaya çıkarmakta, yaşama biçimlerinde tüketim eğilimlerinde ve geleneksel yaşam üzerinde önemli farklılaşmalara yol açtığı gözlenmiştir. Dini inançlar ve uygulamalar toplumsal bağlardan uzak, bireyci yaklaşımların hakim olduğu bir sürece dönüşmektedir. Bundan dolayı değişkenlere bağlı farklı dini yaşayış biçimleri de birlikte ortaya çıkmıştır. İnsanın sosyal hayatını dizayn eden veya yönlendiren en önemli gerçeklik o toplumun sosyo kültürel dinamikleridir. Bu dinamiklerin değişen her yeni duruma karşı yeni vaziyet alışları, insanın huzurlu ve güvenli bir yaşam sürdürmesinde önemli bir yer tutar. İnsanın, bu yapı içerisinde istikrar unsuru olarak gördüğü ve sığındığı en önemli kurum ise dindir.

Zihniyet oluşumu açısından dini duygu ve düşüncenin önemli bir baskı unsuru olduğu gözlenmiştir. Mesela, insanların oy kullanırken dikkate aldıkları en önemli kıstasın milli ve manevi yön olduğu vurgulanmıştır. Aynı zamanda bir takım dini olmayan konulara bakış açıları da yine aynı baskının yoğunluğu altındadır. Çünkü ferdin zihin dünyasında kendine ait kurguladığı yaşam biçimini bir takım maddi ve manevi unsurlarla oluşturmak zorundadır. Bu manevi unsurların en baskını da dindir. İşte ferdin dünyaya duruş tarzını bu anlamda belirleyen en önemli dinamik olduğu görülmüştür.

ANKET FORMU

Elinizdeki bu anket formu, “Sosyal Değişme ve Din İlişkisi” Erzurum Örneği üzerinde bilimsel bir çalışma için kullanılacaktır. Sizden kimliğinizle ilgili her hangi bir bilgi istenmemiştir.

Bu nedenle sorularımıza vereceğiniz cevaplara daha doğru ve samimi olarak yaklaşımda bulunmanız araştırmamızın sonuçlarının doğruluğu ve geçerliliği açısından önemlidir. Anketteki soruların tamamını cevaplayarak çalışmamıza bulunmuş olduğunuz katkılarınızdan dolayı şimdiden teşekkür ediyorum.

Fazlı Polat
Atatürk Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

ANKET FORMU SORULARI

1- Cinsiyetiniz : 1-() Erkek 2-() Kadın

2- Yaşınız :

1-() 20-25 2-() 25-30 3-() 30-45 4-() 45-60 5-() 60-Yukarısı

3- Medeni durumunuz :

1-() Bekar 2-() Evli 3-() Dul

4- Öğrenim durumunuz nedir?

1-() Okuma- yazmam yok 2-() Okur-yazarım 3-() İlkokul mezunuyum

4-() Orta öğrenim gördüm 5-() Yüksek öğrenim gördüm

5-Halen ne iş yapmaktasınız?

1-() İşçi 2-() Memur 3-() Esnaf 4-() Çiftçi
5-() Emekli 6-() Öğrenci 7-() İşsiz 8-() Diğer.....

6- Bundan önce ne iş yapıyordunuz?

1-() Aynı işi yapıyordum 2-().....

7- Hane halkı olarak kaç kişisiniz? (.....)

8- Ailenizin aylık geliri ne kadar?

1-() 200 milyondan daha az 2-() 200 ila 400 milyon arası

3-() 400 ile 600 milyon arası 4-() 600 milyondan fazla

9- Ailenizin geçim durumu 15 yıl öncesine göre şimdi nasıl?

1-() Çok iyi 3-() Biraz daha iyi 2-() Aynı 4-() Daha kötü

10- 15 yıl önce nerede oturuyordunuz?

1-() Erzurum (Merkez) 2-() Başka bir şehirde 3-() İlçede 4-() Köyde

11- Gazete okur musunuz?

1-() Her gün 2-() Arasında 3-() Rastlarsam okurum 4-() Okumam

12-Televizyonda genelde e fazla hangi programları izlersiniz?

(en fazla iki şık işaretlenecek)

- 1-() Haber programları 2-() Müzik-Eğlence 3-() Dini programları
4-() Spor programları 5-() Güncel tartışmalar 6-() Sinema ve diziler

13- Sizce başarılı olmanın en önemli sırrı nedir?

- 1-() Şanslı olmak 2-() Tahsil yapmak 3-() Akıllı ve zeki olmak
4-() Çok çalışma 5-() Dindar olmak 6-() Diğer.....

14- Herhangi bir meslek kuruluşu veya derneğe üye misiniz?

- 1-() Cami derneğine 2-() Sendika-esnaf vb.
3-() Siyasi partilere 4-() Hiçbiri

15- Bir iş yapmaya kalkıştığınızda kimlerle karar verirsiniz?

- 1-() Kendi başıma 2-() Eşim ve çocuklarımla
3-() Aile büyüklerimle 4-() Uzman kişilerle

16- Sizce çocuklar ne kadar tahsil görmeli? Erkek Çocuk Kız Çocuk

1-İlkokulu bitirmeli	()	()
2-Ortaokulu bitirmeli	()	()
3-Liseyi bitirmeli	()	()
4-Üniversiteyi bitirmeli	()	()
5-Okuyabildiği kadar	()	()

17- Dini bilgilerinizi nereden öğrendiniz?

- 1-() Aile büyüklerimden 2-() Okuldan
3-() Dini kitaplardan 4-() Cami hocasından

18- Sizce miras nasıl paylaşılmalı?

- 1-() Erkeğe fazla verilmeli 2-() Kadına fazla verilmeli
3-() Eşit verilmeli 4-() İhtiyacı olana verilmeli
5-() Tamamı erkeğe verilmeli 6-() Tamamı kadına verilmeli

19-Oy verirken partilerin hangi özelliğine önem verirsiniz?

- 1-() Adayın niteliğine 2-() Partinin ekonomik programına
 3-() Demokrasi anlayışına 4-() Milli ve manevi düşüncesine
 5-() Aile büyükleriyle karar verimiz

20-Evlenirken adayın en çok hangi özellikler aranmalıdır?

- 1-() Zenginlik 2-() Güzellik-yakışıklılık 3-() Dindarlık 4-() Mesleği
 5-() Eğitimi 6-() Zeki ve anlayışlılığı 7-Diğer.....

21-Namaz kılar mısınız?

- 1-() Beş vakit 2-() Cumaları 3-() Mübarek gün ve gecelerde
 4-() Arasıra 5-() Kılmıyorum

22- Ailenizin dine bağlılık durumu nasıldır?

- 1-() Çok dindar 2-() Dindar 3-() Biraz dindar 4-() Dine karşı ilgisiz

23- Gündeminizi en fazla hangi tür konular meşgul etmekte?

- 1-() Dini konular 2-() Siyasi olaylar 3-() Ekonomik konular 4-() Magazin

24- Şuan ki hayat şartlarını her yönüyle eskiye kıyasladığınızda ne dersiniz?

- 1-() Şimdiki imkanlar daha iyi 2-() Eskiden daha iyiydi
 3-() Hiç değişmedi 4-() Fikrim yok

25- Sizce dini bilgileri en doğru biçimde nereden öğrenmeliyiz?

- 1-() Okullardan 2-() Dini kitaplardan
 3-() Aile büyüklerinden 4-() Uzman kişilerden 5-() Başka.....

26- Meslek seçiminde en fazla hangi özelliklere dikkat edersiniz?

- 1-() Saygınlığına 2-() Parasına
 3-() Rahatlığına 4-() Bana uygun olmasına

27- “Bu dünyanın hiçbir önemi yoktur, asıl olan öbür dünyadır” size göre:

- 1-() Tamamen doğrudur 2-() Biraz doğrudur
 3-() Biraz yanlıştır 4-() Tamamen yanlıştır

28- Size göre bir insanın en fazla hangi yönü önemlidir?

- 1-() Davranışları 2-() Fikir ve düşünceleri 3-() İnancı
 4-() Kalbinin temizliği 5-() Ekonomik durumu
 6-() Makam ve mevkisi 7-() Siyasi görüşü

29- Kadın hakları konusunda ne düşünüyorsunuz?

- 1-() Erkeklerden daha fazla hak sahibi olmalı 2-() Eşit olmalı
 3-() Kısmen eşit olabilirler 4-() Erkeklerle eşit olmamalı

30-Sizce ailede erkek çocuğumu daha önemli kız çocuğu mu?

- 1-() Erkek çocuğu 2-() Kız çocuğu
 3-() Her ikisi de önemli 4-() Çocuğun önemi yok

31-Toplumun dindarlık durumunu eskiye göre nasıl değerlendiriyorsunuz?

- 1-() Artış var 2-() Azalma var 3-() Aynı 4-() Fikrim yok

32- Alışveriş edeceğiniz esnafta hangi özellikler ararsınız?

- 1-() Kaliteli mal satmasına 2-() Malı ucuz satmasına
 3-() Dürüst olmasına 4-() Güler yüzlü davranmasına
 5-() Dindar olmasına 6-() Diğer.....

33- Size göre Kur'an okumayla ilgili aşağıdakilerden hangisi doğrudur?

- 1-() Türkçe anlamından anlayarak okumak daha doğru.
 2-() Arapçasından okumayı daha doğru buluyorum.
 3-() Hem Türkçesinden hemde Arapçasından okunması gerekir

34- Size milli piyangodan yüklü meblağda para çıksa ne yaparsınız?

- 1-() Lüks bir ev ve araba alırım 2-() Yoksullara yardım ederim
 3-() Cami yaptırırm 4-() İyi bir iş yeri kurarım
 5-() Zevkime göre yaşarım 6-() Okul yaptırırm
 7-() Bilet almam

35-Boş zamanlarınızda ne yaparsınız?

- 1-() Gezerim 2-() Dini kitaplar okurum 3-() Televizyon izlerim
 4-() Spor yaparım 5-() Boş zamanım olmaz 6-() Diğer.....

36-Toplumumuzdaki ahlaki yapıyı nasıl değerlendiriyorsunuz?

- 1-() İyiye gidiş var 2-() Kötüye gidiş var
3-() Hiç değişmedi 4-() Bilemiyorum

37- Günlük işlerinizde dini kıstaslara uyar mısınız?

- 1-() Tamamen uyarım 2-() Bazen uyarım
3-() Bazen uymam 4-() Hiç uymam

Aşağıdaki soruların karşısında bulunan kutucuklardan sizce uygun olanını işaretleyiniz.

	Evet	Hayır
38- Hayatınızdaki değişikliklerden hoşlanır mısınız?	()	()
39- Kadınlarda erkekler gibi her işte çalışabilirler mi?	()	()
40- Bir bayana zorla baş örtüsü taktırılmalı mı?	()	()
41- Aile resi hanımını azarlama hakkına sahip midir?	()	()
42- Sizce din mutlaka gerekli midir?	()	()
43- Sizce doğum kontrolü gerekli midir?	()	()
44- İnançsız birinin iyi bir insan olabilmesi mümkün mü?	()	()
45- Siz kendinizi dindar bir kişi olarak görüyor musunuz?	()	()
46- Dini konularda büyüklerinizle aynı mı düşünüyorsunuz?	()	()
47- Ev eşyası alırken eşinizin fikrini alır mısınız?	()	()
48- Sizce “Her koyun kendi bacağından asılır” sözü doğrumu?	()	()
49- Her işinizde önceden plan yapar mısınız?	()	()

BİBLOGRAFYA

- Akyol, Taha, *Hayat yolunda Gençler İçin Anılar ve Öneriler*, Milliyet Yay., İstanbul 1997.
- Akyüz Niyazi, *Ankara'nın Boğaziçi ve Durali Alıç Mahallesiinde Kentleşme ve Dinî Hayat*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, A.Ü.İ.F., Ankara 1994.
- Aron, Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar, İstanbul 1989.
- Arvasi, S. Ahmet, *Türk-İslâm Ülküsü*, Burak Yay., İstanbul 1991.
- Barbier, Maurice, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, çev. Özkan Gözel, Kaknüs Yay., İstanbul 1999.
- Bayyığıt, Mehmet, *Üniversite Gençliğinin Dinî İnanç Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 1989.
- Berger, L. Peter, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun, İnsan Yay., İstanbul 1993.
- Bilgeseven, Amiran Kutkan, *Genel Sosyoloji*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1986.
- Bostancı, Naci, *Kültür ve Değişme*, Hamle Yay., İstanbul 1990.
- Bottomore, T. B., *Toplumbilim*, çev. Ünsal Oskay, Der Yay., İstanbul, 1998.
- Brzezinski, Z. Bigniev, *Kontrollden Çıkış Dünya*, çev. H. Mengemencioğlu, T.İ.B. Yay., İstanbul 1996.
- Cevdet Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, çev. İlhan Kutluer, İnsan Yay., İstanbul 1984.
- Çelik, Abbas, *Din Eğitimize Tarihsel Yaklaşım*, Ekev Yay., Erzurum 2001.
- Çelik, Celalettin, *Kur'an-da Toplumsal Değişim*, İnsan Yay., İstanbul 1996.
- Doğan, Ergun, *Sosyoloji ve Eğitim, Türkiye'de eğitimin niteliği nedir nasıl olmalıdır?*, İlke Yay., Ankara 1995.
- Doğan, İsmail, *Sosyoloji*, Sistem Yay., Ankara 1995.
- Dursun, Davut, *Din Bürokrasi*, İşaret Yay., İstanbul 1992.
- Düzgün, Şaban Ali, *Din Birey toplum*, Akçağ Yay., Ankara 1997.

- Eliade, Mircea, *Dinin Anlamı ve Sosyolojik Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yay., Konya 1995.
- Ergün, Mustafa, *Eğitim ve Toplum*, Ocak, Yay., Ankara 1992.
- Erkal, Mustafa, *Sosyoloji (Toplumbilim)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1983.
- Erkilet Alev, *Çağdaş Sosyal Değişme Teorilerinin Sınıflanmasına İlişkin Bir Deneme*, Yayınlanmamış (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1985,
- Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, *Erzurum İl Profili, 2001Yılı Raporu*,
Erzurum Valiliği, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Erzurum 98*.
- Fazlurrahman, *İslâmic Methodology*, İslâmabad, Pakistan, 1984.
- Fichter, Joseph, *Sosyoloji Nedir*, çev. Nilgün Çelebi, Ankara 1994.
- Freyer, H., *İçtimai Nazariyeler Tarihi*, Çev: Tahir Çağatay, A.Ü.,
D.T.C.F., Y., No: 105, Ankara 1977.
- Freyer, Hans, *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, A.Ü.İ.F. Yay.,
Ankara 1964.
- Gazali, Ebu Hamid, *İhya-u Ulum'id-Din*, çev. Ahmet Serdaroğlu,
İstanbul 1975.
- Giddens, Anthony, *Sosyoloji*, çev. Hüseyin Özel-Cemal Güzel, Ayraç
Yay., Ankara 2000.
- Gustav, Mensching, *Din Sosyolojisi*, çev. Mehmet Aydın, Tekin Kitabevi,
Konya 1994.
- Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., İstanbul 2000.
- Günay, Ünver, *Eğitim Sosyolojisi Dersleri*, E.Ü.Yay., Kayseri 1992.
- Güngör Erol, *Sosyal Meseleler ve Aydınlar*, Hazırlayanlar: R. Güler-E.
Kılınç, Ötüken Yay., İstanbul 1993.
- Güngör, Erol, *İslam'ın Bu Günkü Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul
1989.
- Güngör, Erol, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yay., İstanbul 1998.
- Günter, Kehr, *Din Sosyolojisi*, Din Sosyolojisi, Çev. Yasin Aktay-M.
Emin Köktaş, Vadi Yay., Ankara 1998
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Diyanet Vakfı, Y., Ankara 1993.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev: Zakir Kadiri Ugan, M.E.B. Y., İstanbul
1990.

- İşcan, M. Zeki, *Siyasal İslâm Dinî ve Fikri Temelleri*, Ekev Yay., Erzurum 2002.
- Karaman, Ramazan, *Sanayileşmenin Dine Etkisi, 'Mersin Örneği'*, ISBN. Yay., Konya 2000.
- Karasan, Mehmet, *Din Sosyolojisine Giriş* (Teksir), Ankara (Tarihsiz)
- Karasar, Niyazi, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Ankara 1982.
- Kemerlioğlu, Eyüp-Kızılçelik, Sezgin- Gündüz, Mustafa, *Eğitim Sosyolojisi*, Saray Yay., İzmir 1996.
- Kıray, Mübeccel, *Ereğli Ağır sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, İletişim Yay., Ankara 1964.
- Kızılçelik, Sezgin-Erdem, Yaşar, *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Atilla Kitabevi, Ankara 1994.
- Kızılçelik Sezgin, *Sosyoloji Teorileri*, Emre Yay., Konya 1994.
- Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, Tekvin Babı, II., Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1991.
- Kirman M.Ali, *Türkiye'de Yeni Bir Dinî Cemaat Olarak "Süleymancılık"*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara 2000.
- Koloğlu, Orhan, *İslâm'da Değişim*, Gür Yay., İstanbul 1993.
- Kongar, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985.
- Koştaş, Münir, *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*, T.D.V., Yay., Ankara 1995.
- Kozak, İ.Erol, *İbn-i Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat*, İstanbul 1984.
- Kösemihal, Nurettin Şazi, *Sosyoloji Tarihi*, İstanbul 1992.
- Krech, David, Crutchfield Richart Ş., *Sosyal Psikoloji*, çev. Güngör Erol, Ötüken Y., İstanbul 1970.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıtlı, T.T.K.Y., Ankara 1970.
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yay., İstanbul 1993.
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, Sevinç Matbaası, Ankara 1969.
- Nakavi, Muhammet, *Batılılaşma Sosyolojisi*, Kevser Yay., İstanbul 1992.
- Nef, John, *Sanayileşmenin Kültür Temelleri*, çev. Erol Güngör, Kalem Yay., İstanbul 1980.

- Öztürk Metin- Coşkun Mustafa Kemal, *Sosyoloji*, M.E.B. Yay., Ankara 1999,
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Kardelen Kitabevi, İsparta 1999.
- Serdar, Ziyaeddin, *İslâm Medeniyetinin Geleceği*, çev. Deniz Aydın, İstanbul 1986.
- Serter, Nur, *Giydirilmiş İnsan Kimliği*, Der Yay., İstanbul 1996.
- Sezer, Baykan, *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1981.
- Smith, D. Anthony, *Toplumsal Değişme Anlayışı*, çev. Ülgen Oskay, Gündoğan Yay., Ankara 1996.
- Şehri Mübarek Erzurum*, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları, 1988.
- Şeriatî, Ali, *Medeniyet ve Modernizm*, çev. Ahmet Yüksekoglu, Bir Yay., İstanbul 1985.
- Taplamacıoğlu, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, A.Ü. İ. F. Yay., Ankara 1983.
- Tezcan, Mahmut, *Toplumsal Değişme ve Eğitim*, A.Ü.E.B.F., Yay., Ankara 1998.
- Tolan, Barlas, *Sosyoloji*, Teori Yay., İstanbul 1993.
- Toynbee, A. J., *Tarihçi Açısından Din*, çev. İ. Canan, Kayıhan Yay., İstanbul 1978.
- Turhan Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, M.Ü.İ.F. Vakfı Yay. No 16, İstanbul 1987
- Tümer, Günay- Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, 3. Baskı, Ocak Yay., Ankara 1993.
- Türkdoğan, Orhan, *Değişme Kültür ve Sosyal Çözülme*, T.Ü.D.A.V. Yay., İstanbul, 1988.
- Türkiye Gazetesi*, 21.10. 2001. (Ekonomi sayfası)
- Usta Niyazi, *Ekonomi Ahlakı ve İnsan Kaynağı*, Aktif Y., Erzurum 2001
- Ülgener, Sabri, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul 1951.
- Ünver, Günay, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Kayseri 1993.
- Ünver, Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Y., İstanbul 2000.
- Ünver, Günay, *Erzurum Kenti ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Atatürk Ü. İ. F. Erzurum 1978.

- Wach J., *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay, E. Ü. İ. F. Yay., Kayseri 1990.
- Wach, J., *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı, A.Ü. İ. F. Yay., Ankara 1987.
- Weber, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Aruoba, Hill, Yay., İstanbul 1985.
- Wilber, Ken, *Transandantal Sosyolojisi*, Çev: Cemil Polat, İnsan Yay., İstanbul 1995
- Yavuz, Hilmi, *Felsefe ve Ulusal Kültür*, Bilgi Yay., Ankara, 1997.
- Yıldırım, Ergun, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, Bilge Yay., İstanbul 1999.
- Yıldırım, Hikmet Celkan, *Ziya Gökalp'ın Eğitim Sosyolojisi*, M.E.B. Yay., Araştırma İnceleme Dizisi, İstanbul 1990.
- Yücekök, Ahmet, *Dinin Siyasallaşması Din Devlet İlişkilerinde Türkiye Deneyimi*, Afa Yay., İstanbul 1997.
- Zebidi, Zeynuddin Ahmed b. Ahmed, *Sahih-i Buhari Muhtasarı, Tecrid-i Sarih Tercümesi*, çev. A. Naim Efendi, D.İ.B.Yay., Ankara, 1965, 1972.

Makaleler

- Acar, Sadık, "Ekonomik ve Teknolojik Gelişmelerin Dinî Kanaatler Üzerine Etkileri", *D.E.Ü. İ. İ. F. Dergisi*, sayı: V, İzmir 1989.
- Alkan, Türker-Bacanlı, Hasan, "Değişim- İstikrar İkilemi", *Yaklaşım Akademik Politika ve Sosyal Tahlil Dergisi*, sayı:1, İlke Yay., Ankara 1993.
- Baloğlu, Adnan Bülent, "Değişim Süreci ve İslâm", *Türkiye Günlüğü*, sayı: 40, 1996.
- Bardakoğlu, Ali, "İlahiyatçıların Din Söylemi", *İslâmiyat Araştırma Dergisi*, c. 4, sayı: 4, Ankara 2001.
- Bayraktar, M. Faruk, "Eğitimin En Önemli Hedefi Düşünmek ve Düşünmeyi Öğretmek", *Din Öğretimi Dergisi*, sayı: 28, M.E.B., Yay., Ankara 1991.
- Bodur, H. Ezber, "İslâm Ekonomisi Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Yurdu*, sayı: 402, Ankara 1992.
- Bodur, Hüsnü Ezber, "Modern Kapitalizmin Doğmasında Dinin Rolü", *Atatürk Ü.İ.İ.F. Dergisi*, sayı: 10
- Ceyhan, Abdullah, "Dinin Toplum Üzerindeki Etkisi", *D.İ.B. Uluslararası Avrupa Birliği Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (I)*, D.İ.B., Yay., Ankara 2000.
- Charles, Y. Glock, "Dindarlığın Boyutları Üzerine", *Din Sosyolojisi*, çev: Yasin Aktay-M. Emin Köktaş, Vadi Y., Ankara 1998.
- Dura, Cihan, "Bilgi Toplumu ve Üniversite", *Türk Yurdu*, c. 16, sayı: 111, Ankara 1996.
- Dura, Cihan, "Sosyal Değişimin İki Yönü: Değişim Hızı ve Ölçek Değişmesi", *Sosyo Politik Yaklaşım*, sayı: 2, Ankara 1993.
- Günay Ü., "Modern Sanayi Toplumlarda Din", I, *E.Ü.İ.İ.F. Dergisi*, sayı: 4, Kayseri 1986,
- Günay, Ünver, "Modern Sanayi Toplumlarda Din", *E.Ü.İ.İ.F. Dergisi*, sayı: 3.
- Karaman, Hayrettin, "İslâm'da Din Devlet İlişkileri", *Türkiye Günlüğü*, sayı: 13, Ankara 1990.
- Karaman, Ramazan, "Kur'an-ı Kerim'in Anlaşılması Bakımından Kıssalar, Yeminler ve Tekrarların Önemi", *Din Öğretimi Dergisi*, M.E.B. Yay., sayı:19.

- Polat, Fazlı, “Türk Toplumunda Zihniyet Oluşumu Açısından Dinî Sosyalleşme ve Karşılaşılan Bazı Problemler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 19, Erzurum 2002.
- Polat, Selahattin, “Hz. Peygamber’in Sünneti ve değişim”, *Değişim Sürecinde İslâm*, (Kutlu Doğum Haftası 1996) T.D.V. Yay., Ankara 1997.
- Şener, Sami, “Sosyal Değişmenin Dinî Hayata Etkisi”, *Sosyal Değişme ve Dinî Hayat*, İSAV., Yay., İstanbul 1991
- Uysal, Veysel, “Dinî Hayat ve Şahsi Özellikler”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, İstanbul 1995.
- Vergin, Nur, “Değişim ve Süreklilik”, *Türkiye Günlüğü*, sayı: 25, Ankara 1993.
- Weber, Max, “Dünya Dinlerinin Sosyal Psikolojisi”, *Din Sosyolojisi*, Ankara 1998.

ÖZGEÇMİŞ

1963 Yılında Erzurum Pasinler ilçesinde doğdu. İlk Öğrenimini burada tamamladıktan sonra, 1981 yılında Erzurum İmam-Hatip Lisesinden mezun oldu. 1983 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Yüksek Öğrenime başlayarak 1989 yılında buradan mezun oldu. Bir süre Diyanet İşleri Başkanlığında çeşitli kademelerde görev yaptıktan sonra, 1996 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalında “Diyanet İşleri Başkanlığı Çerçevesinde Din Toplum İlişkisine Bir Bakış” isimli çalışmasıyla Yüksek Lisans eğitimini tamamladı. Aynı yıl Din Sosyolojisi Anabilim Dalında Uzman Öğretim Elamanı olarak göreve başladı. Halen aynı göreve devam etmektedir. Evli 4 çocuk babasıdır.

